

This pdf is a file in the Digital South Caucasus Collection (DSCC), a collection in the Ancient World Digital Library hosted by the [Institute for the Study of the Ancient World Library](#) in partnership with the [Georgian National Museum](#).

- Author: Makharadze, Z. / მახარაძე, ზ. / Махарадзе, З.Е.
- Title: Archaeological Sites of Kavtiskhevi Volume II (The kura-arax settlement Tsikhiagora) / კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები ტომი II(ციხიაგორის მტკავრ-არაქსული ნამოსახლარი) / Поселение Куро-Араксской культуры Цихиагора
- Publication Date: 1994
- Publisher: Georgian National Academy of Sciences , GNM Archaeological center
- Place of Publication: Tbilisi
- Collection: Digital South Caucasus Collection
- Collection ID: dsc_5884eafb89

About

The Digital South Caucasus Collection (DSCC) is a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL), a project of the Library of the Institute for the Study of the Ancient World (ISAW) at New York University in cooperation with the Georgian National Museum. AWDL's mission is to identify, collect, curate, and provide access to a broad range of scholarly materials relevant to the study of the ancient world. The ISAW library is responsible for curating the collection, clearing the rights as needed, preserving the digital copies in NYU's Faculty Digital Archive, creating high-quality metadata in order to maximize discoverability, and making the works accessible to the general scholarly public.

11E

ზ. შახარაძე

ცინიამონის შოქვა-არაქსუდი
ნაშრომები

„მედიკალიზა“

1994

WE

2160612

2.

4834

506000000

24532

27/1/2009

600000000

22496

2160612

506000000

24532

27/1/2009

600000000

22496

IVE
4834

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია

არქეოლოგიური კომისია

არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი

ზ. მახარაძე

22496

ფიზიკოსის მტკვარარაქსული ნამოსახლარი

კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები

II

მუხეუბის ზიზნიოაუეს

ავტორისგან.

გ. მახარაძე

თბილისი

„მეცნიერება“

1994

ციხიაგორის მტკვარარაქსული კულტურის ნამოსახლარზე 1986—1989 წლებში ჩატარებული გათხრების შედეგები წარმოადგენს იმ მუშაობის მეცნიერულ ანგარიშს, რომელსაც აწარმოებს კასპის არქეოლოგიური ექსპედიცია შიდა ქართლში, სოფ. კავთისხევის მახლობლად მრავალფენიან ძეგლზე „ციხია გორა“.

ნაშრომში მოცემულია, ერთი მხრივ, არქეოლოგიური გათხრების მიმდინარეობის ობიექტური სურათი და ნივთიერი მასალის აღწერა-დახასიათება, მეორე მხრივ, განათხარის განზოგადება-დათარიღების ცდა. ნაშრომს თან ახლავს ოთხმოცდაოთხი ტაბულა, სადაც წარმოდგენილია ველზე შესრულებული ტოპოგრაფიული და არქიტექტურული ანაზომები, ფოტოდოკუმენტური სურათები, ტაბულები ძირითადი ნივთიერი მასალით და ცალკეული ნივთების ფოტოსურათები.

ნაშრომი შეიცავს ფაქტობრივ მასალას და ცნობებს ადრებრინჯაოს ხანის საზოგადოების ცხოვრების სხვადასხვა მხარეთა შესახებ: ნამოსახლარის ხასიათი, გეგმარება, შენობათა ტიპი, გეგმა, კონსტრუქციები, სამშენებლო მასალა და ხერხები. მეურნეობის დონე, სარწმუნოებრივი წარმოდგენები და სხვა.

ნაშრომი გამიზნულია კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის არქეოლოგიის სპეციალისტებისათვის. ის უთუოდ გამოადგებათ ისტორიისა და მის მომიჯნავე დარგებში — კულტურის, ხელოვნების, არქიტექტურისა და სხვა ისტორიაში — მომუშავე და, საერთოდ, საქართველოს უძველესი კულტურით დაინტერესებულ პირთაც.

რედაქტორი საქართველოს მეცნ. აკად. წევრ-კორესპონდენტი
ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე

რეცენზენტები — ისტ. მეცნ. კანდიდატები: გ. ც ქ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი,
გ. ფ ხ ა კ ა ძ ე

ა $\frac{0504\ 000000}{M\ 607\ (06)-94}$ 65—94 © გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1994

ISBN 5—520—01544—9

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

მტკვარ-არაქსის კულტურა ბ. კუფტინმა ამ საუკუნის 30-იან წლებში გამოყო მტკვრისა და არეზის ორმდინარეთში მოპოვებული არქეოლოგიური მასალების მიხედვით (კუფტინი, 1944). ეს იყო საკმაოდ განვითარებული, თავისებური სამიწათმოქმედო კულტურა. შემდგომში გაიჩქვია, რომ იგი ვრცელდება თითქმის მთელ ამიერკავკასიაში, ჩრდილო კავკასიის აღმოსავლეთ და ცენტრალურ ნაწილში, ჩრდილო დასავლეთ ირანსა და აღმოსავლეთ ანატოლიაში. სამხრეთით იგი საკმაოდ შორს ჩანს — სირიასა და პალესტინაში, სადაც ცნობილია კირბეტ-კერაკის კულტურის სახელწოდებით (მუნჩაევი, 1975, გვ. 149). უნდა აღინიშნოს, რომ არც ერთ სხვა კავკასიურ კულტურას, არც მანამდე და არც მერე, ისე ფართო გავრცელება არ მიუღია, როგორც მტკვარ-არაქსისას. ამ კულტურის მატარებელმა ტომებმა უთუოდ მეტად მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს კავკასიისა და წინა აზიის უძველეს ისტორიაში (ჯაფარიძე, 1976, გვ. 62).

მიუხედავად იმისა, რომ დიდძალი ლიტერატურა, როგორც ცალკეული პუბლიკაციები, ისე შემაჯამებელი ნაშრომები, მიეძღვნა ამ კულტურის შესწავლას (ჯაფარიძე, 1961, 1976; კუშნარიოვა, ჩუბინი-შვილი, 1970; მუნჩაევი, 1975), არ არსებობს ერთიანი აზრი მტკვარ-არაქსის კულტურის ძირითად პრობლემებზე; არ არის გადაწყვეტილი ამ კულტურის გენეზისის საკითხები და მისი ურთიერთობა წინამორბედ კულტურებთან. შემდგომ შესწავლას მოითხოვს ამ კულტურის ლოკალური ვარიანტების თავისებურება. საჭიროა ქრონოლოგიის დაზუსტება. არ არის ერთიანი აზრი ამ კულტურის დაცემის თაობაზე. ამასთან დაკავშირებით განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს მტკვარ-არაქსის კულტურისა და ადრეული ყორღანების კულტურის ურთიერთობის საკითხები (ჯაფარიძე, 1988, 1989) და ადრებრინჯაოს ხანიდან შუაბრინჯაოს ხანაზე გადასვლის პრობლემები (გოგაძე, 1972).

დღეს არსებული მონაცემებით, მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებაში ორი ეტაპი გამოიყოფა: ენეოლითური და ადრებრინჯაოს

ხანის (ჯაფარიძე, 1976, გვ. 88). ადრეულ, ენეოლითურ, ძეგლებად არის მიჩნეული დიდუბე და კიკეთი (კუფტინი, 1941, გვ. 115—116; ჯაფარიძე, 1961, გვ. 115—116; ფხაკაძე, 1963), ხიზანაანთ გორა, E დონე (კიკვიძე, 1972), სამშვილდე (მირცხულავა, 1975), თრელი (აბრამიშვილი, გოცირიძე, 1978, გვ. 34—44) და სხვა. ადრეული ძეგლების უმრავლესობა ქვემო ქართლის რეგიონშია განლაგებული, რამაც მისცა საშუალება ო. ჯაფარიძეს გამოეთქვა მოსაზრება, რომ სწორედ ქვემო ქართლი არის ის რეგიონი, სადაც ყალიბდებოდა მტკვარ-არაქსის კულტურა (ჯაფარიძე, 1976, გვ. 76). თუმცა არსებობს სხვა მოსაზრებებიც.

ენეოლითურ ეტაპზე მტკვარ-არაქსის კულტურა გასაოცარ ერთგვაროვნებას იჩენს საკმაოდ დიდ ტერიტორიაზე. ეს ერთგვაროვნება მისი ადრეული საფეხურისთვისაა დამახასიათებელი. შემდგომში, IV ათასწლეულის ბოლოსათვის, უკვე ირღვევა მტკვარ-არაქსის კულტურის ერთიანი ხასიათი, იწყება მისი ფართოდ განფენა, ლოკალური კულტურის ჩამოყალიბება და სხვა. ამ დროიდან იგი განვითარების ახალ, უფრო მაღალ საფეხურზე აღის. იწყება მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრებრინჯაოს ხანის ეტაპი (ჯაფარიძე, 1976, გვ. 88).

ქრონოლოგიურად მტკვარ-არაქსის კულტურა ძვ. წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევარში და ძვ. წ. III ათასწლეულის ფარგლებში ექცევა (ჯავახიშვილი, ლლონტი, 1962, გვ. 54—59; კუშნარიოვა, ჩუბინიშვილი, 1970, გვ. 178—179; მუნჩაევი, 1975, გვ. 193). შეინიშნება მტკვარ-არაქსის კულტურისა და საერთოდ, ენეოლით-ბრინჯაოს ხანის ქრონოლოგიის დაძველების ტენდენცია (ქავთარაძე, 1983), მაგრამ მკვლევართა უმრავლესობა არ იზიარებს ამ მოსაზრებას და ტრადიციული ქრონოლოგიით სარგებლობს. განვითარებული, ადრებრინჯაოს ხანის ეტაპი ამ კულტურისა ძვ. წ. III ათასწლეულით თარიღდება. ამ პერიოდში მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების თითქმის მთელი ტერიტორია მჭიდროდ დასახლებული ჩანს (მუნჩაევი, 1975, გვ. 149). მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომები ითვისებენ როგორც ბარს, ისე მთის ზონას.

ადრებრინჯაოს ხანის მტკვარ-არაქსის კულტურას განიხილავენ როგორც ერთიან კულტურულ-ისტორიულ მოვლენას, მაგრამ თავისი ლოკალური თავისებურებებით. განსხვავება ლოკალურ ვარიანტებს შორის გამოიხატა ნამოსახლარების ტოპოგრაფიაში, ნაგებობების არქიტექტურაში და მშენებლობის ტექნიკაში, მატერიალური კულტურის ზოგიერთ ელემენტში და სხვა.

ერთ-ერთი მძლავრი კერა მტკვარ-არაქსის კულტურისა გამოვლენილია საქართველოს ცენტრალურ რეგიონში — შიდა ქართლში. აქ განლაგებული ძეგლები შეადგენენ მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების საერთო არეალის ჩრდილო-დასავლეთ ჯგუფს. ამავე ჯგუფში შედის ზემო იმერეთის, საჩხერეს ძეგლები.

განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს შიდა ქართლში შესწავლილ ნამოსახლარებს — „ქვაცხელები“ (ჯავახიშვილი, ლლონტი, 1962) და „ხიზანანთ გორა“ (კიკვიძე, 1972), რომლებზეც სტრატეგრაფიული მონაცემების წყალობით, დგინდება მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარების თითქმის ყველა საფეხური, ამიტომ, ამ კულტურის შესწავლისას, ეს ძეგლები სრულიად სამართლიანადაა მიჩნეული ეტალონურ არქეოლოგიურ კომპლექსებად.

ქვაცხელები II ქვაცხელა ანუ ტვლეპია ქოხის ნამოსახლარი 1954—1961 წლებში შეისწავლა ურბნისის არქეოლოგიური ექსპედიციის რაზმმა ალ. ჯავახიშვილისა და ლ. ლლონტის ხელმძღვანელობით. აქ გაითხარა ადრებრინჯაოს ხანის ორი დონე — B და C, ექვსი ნასახლარი ფენით (ჯავახიშვილი, ლლონტი, 1962).

ხიზანანთ გორის ნასახლარი 1960—1964 წლებში შეისწავლა ამავე ექსპედიციის რაზმმა ი. კიკვიძის ხელმძღვანელობით. ამ ნამოსახლარზე დამოწმებულია ოთხი დონე — B, C, D, E, ცხრა ნასახლარი ფენით (კიკვიძე, 1972).

ხიზანანთ გორა-ქვაცხელების სტრატეგრაფიული მონაცემების საფუძველზე შეიქმნა შიდა ქართლის ადრებრინჯაოს ხანის განვითარების ერთიანი შკალა, სადაც E დონე მტკვარ-არაქსის კულტურის საწყის ეტაპს განეკუთვნება, ხოლო B დონე მისი გვიანდელი საფეხურია. ციხიაგორის ადრებრინჯაოს ხანის ფენის შესწავლა ერთგვარად ცვლის ჩვენს შეხედულებებს შიდა ქართლში მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელი ეტაპის შესახებ და საშუალებას იძლევა უფრო ნათელი წარმოდგენა ვიქონიოთ ამ კულტურის განვითარების ფინალურ ეტაპზე.

ამავე დროს, სამეცნიერო ლიტერატურაში მტკიცედ დამკვიდრდა აზრი, რომ ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში ამიერკავკასიაში, კერძოდ კი, აღმოსავლეთ საქართველოში, ირღვევა მტკვარ-არაქსის კულტურის სტაბილური ხასიათი, რაც, სხვა მიზეზებთან ერთად, გამოწვეული უნდა ყოფილიყო აქ ახალი — ჩრდილოური და სამხრეთული — ელემენტების გამოჩენით (ჯაფარიძე, 1988, გვ. 25; ფიცხელაური, 1988, გვ. 220). ამ დროს ვრცელდება დაკრძალვის ახალი

წესი — გრანდიოზული ყორღანული ინდივიდუალური სამარხები, მიცვალებულისთვის ეტლის ჩატანება, იგრძნობა დიდი ძვრები სოციალურ ურთიერთობაში და სხვა (ჯაფარიძე, 1991, გვ. 136).

ადრეული ყორღანების ჯგუფი თრიალეთში ბ. კუფტინმა ჯერ კიდევ 30-იან წლებში გამოყო (კუფტინი, 1941, გვ. 101—105). მან ადრეული ყორღანები ადრებრინჯაოს ხანას მიაკუთვნა და ძვ. წ. XXIV—XXII ს. დაათარიდა (კუფტინი, 1948, გვ. 75). მაგრამ განსაკუთრებული ყურადღება მიიპყრო 1966 წელს ბედენის პლატოზე გათხრილმა მდიდრულმა ყორღანებმა (გობეჯიშვილი, 1981), იმდენად განსხვავებული ინვენტარით, რომ დამკვიდრდა ცნებები — ბედენური კულტურა, ბედენური კერამიკა. გ. გობეჯიშვილმა ბედენური ყორღანები ძვ. წ. III ათასწლეულის II ნახევრით და II ათასწლეულის დასაწყისით დაათარიდა (გობეჯიშვილი, 1981, გვ. 133). შემდგომში ბედენური ყორღანები, გამორჩეული თავისი მასშტაბურობით, შესწავლილი იყო კახეთში (დედაბრიშვილი, 1979). ადრეულ ყორღანებს მიეკუთვნება აგრეთვე ქვემო ქართლში შესწავლილი ყორღანები (ჯაფარიძე, 1975) და მარტყოფის ყორღანები (ჯაფარიძე, კიკვიძე, ავალიშვილი, წერეთელი, 1980; ჯაფარიძე, ავალიშვილი, წერეთელი, 1986; ჯაფარიძე, 1991, გვ. 138—143). ამ და სხვა ყორღანული 'სამარხების მასალის საფუძველზე გამოიყო ადრეული ყორღანების კულტურა, რომელიც ორ ჯგუფად იყოფა: ადრეული — „მარტყოფული“ და მოგვიანო — „ბედენური“ (ჯაფარიძე, 1988, 1989). უადრესი ყორღანების გამოჩენის თარიღი შეიძლება ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრის შუა ხანით განისაზღვროს. ბედენის საფეხური ამავე ათასწლეულის ბოლოს მიეკუთვნება და შესაძლოა ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყის ხანაში გადადიოდეს (ჯაფარიძე, 1989, გვ. 38—39; ჯაფარიძე 1991, გვ. 153).

ადრეული ყორღანების კულტურა საქართველოში ძირითადად სამარხეული კომპლექსების მასალებით განიხილება (ჯაფარიძე, 1991, გვ. 136—153; ლორთქიფანიძე, 1989, გვ. 114—124) და მას, როგორც გარდამავალ ეტაპს, ათავსებენ მტკვარ-არაქსის კულტურასა და შუაბრინჯაოს ხანის თრიალეთის ყორღანულ კულტურას შორის. ამავე დროს, ჯერ კიდევ ადრე, მკვლევართა ერთმა ნაწილმა საკმაოდ საფუძვლიანად დააკავშირა ადრეული ყორღანები მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლართა ფინალური ეტაპის სამშენებლო დონეებთან და სამარხებთან (კუშნარიოვა, ჩუბინიშვილი, 1970, გვ. 62; დედაბრიშვილი,

1969, გვ. 57—59; გოგაძე, 1972, გვ. 95; ორჯონიკიძე, 1983, გვ. 108—109).

მეტად მნიშვნელოვანია ბოლო წლებში აღმოსავლეთ საქართველოში შესწავლილი ნამოსახლარების მონაცემები. პირველ რიგში ეს არის ბერიკლდეების ნამოსახლარი, სადაც ბედენური ფენა დაფიქსირდა (ლლონტი, ნემსაძე, ჯავახიშვილი, 1986; ლლონტი, ჯავახიშვილი, 1987) და ხაშურის ნაცარგორა, სადაც მტკვარ-არაქსული და ბედენური მასალების თანაარსებობა დადასტურდა (რამიშვილი, 1987; ორჯონიკიძე, 1992).

სწორედ მტკვარ-არაქსის კულტურის ფინალური ეტაპის და ადრე-ყორღანული მასალების შემცველი ნამოსახლარების მონაცემების და მათი სტრატეგრაფიული ურთიერთმიმართების შესწავლა, საშუალებას მოგვცემს უფრო ნათელი წარმოდგენა ვიქონიოთ იმ რთულ პროცესებზე, რომლებიც, როგორც ჩანს, მიმდინარეობდნენ კავკასიაში და კერძოდ, აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, ადრებრინჯაოს ხანის დასასრულს. ციხიაგორის მტკვარ-არაქსული ნამოსახლარი იმ ძეგლთა რიცხვს ეკუთვნის, რომლის მასალებში გარკვეულად აისახა ის რთული მოვლენები, რომლებიც აღნიშნულ პერიოდში ვითარდებოდა შიდა ქართლში და მათი ფართო სამეცნიერო მიმოქცევაში შეყვანამ შესაძლოა შეავსოს ჩვენი წარმოდგენა ამ რეგიონის კულტურულ-ისტორიული განვითარების პროცესებზე ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში.

I. ბათხრების მიმდინარეობა

შესავალი

ციხიაგორა მდებარეობს შიდა ქართლის რეგიონში, კასპის რაიონში, სოფ. კავთისხევის ჩრდილოეთით. კავთისხევიდან კასპისკენ მიმავალი საავტომობილო გზის მარჯვენა მხარეს 500 მ-ზე, ჩოჩეთის უბნის განაპირას, მდ. კავთურას მარცხენა სანაპიროზე. იმ მიდამოებში, სადაც პატარა მდინარე შავწყალა ერთვის კავთურას (ტ. I). გეომორფოლოგიურად გორა ამოზიდული ტიპისაა. მისი საშუალო სიმაღლე 12 მეტრია, თხემის ფართობი 0,5 ჰა აღემატებოდა.

ძეგლის შესწავლა 1971 წელს დაიწყო, კასპის რაიონის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ, გ. ცქიტიშვილის ხელმძღვანელობით. გათხრისას გორაზე დადასტურდა სამი კულტურულ-ქრონოლოგიური ფენა — ადრებრინჯაოსი, გვიანბრინჯაოსი და ანტიკური ხანის (ცქიტიშვილი, 1977).

1972 წელს ადრებრინჯაოს ხანის კუთვნილი ნაშთები გაითხარა გორის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, ფერდზე. გამოვლინდა ერთი შენობის ნაშთი; შენობა ნაგები იყო ლასტით, რომელიც ორივე მხრიდან შელესილი იყო თიხით. ლასტისანაბეჭდიანი ბათქაშები ფარავდა იატაკს. შენობა, ჩანს, დამხრობილი იყო ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ. გაითხარა ჩრდილო, უკანა მხარე, დანარჩენი ფერდობის ჩაქცევისას განადგურებულია. შენობას შესასვლელი სამხრეთით, ფერდობის მხრიდან ჰქონდა. იატაკი — თიხის, კარგად მოტკეპნილი. შემონახული უკანა კედლის გასწვრივ გამართული იყო თაროსებრი მცირე შემალღება, რომლის ბოლოები, ნაწილობრივ, გვერდის კედლების გასწვრივაც გადიოდა. შენობის შემონახული ჩრდილო-დასავლეთი კუთხე მომრგვალებული იყო. ოთახის ღერძის ხაზზე, კედლიდან 1,5 მ დაშორებით, ამოღებული იყო დედაბოდის ორმო, რომლის გვერდებიც კვით იყო გამაგრებული.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობდა კედლის გასწვრივი შემალღება. მასზე ჯგუფ-ჯგუფად ეწყო თიხის ჭურჭელი — ერთი მოზრდილი დოქისებური და მის ირგვლივ სამი თუ ოთხი პატარა, წელში გამოყვანილი თიხის სასმისი. სულ იყო 6 ასეთი ჯგუფი. სამ-სამი დიდი ჭურჭელი იდო ჩრდილო-დასავლეთ კუთხესთან, დედაბოძსა და შემალღებას შორის იატაკზე.

მკვლევართა აზრით, გათხრილი შენობა სრულიად ანალოგიური ჩანს ქვაცხელების C₁ ფენისა და ამდენად, იგი ძვ. წ. III ათასწ. დამდგესა და პირველ ნახევარს მიაკუთვნეს (შატბერაშვილი, ცქიტიშვილი, 1973, გვ. 61—62).

შემდგომი კვლევის შედეგად დადასტურდა, რომ ადრებრინჯაოს ხანის ფენა მთელ ბორცვზე ვრცელდება.

შემოხსენებული სამი კულტურულ-ქრონოლოგიური ფენის გარდა, 1988 წელს ციხიაგორაზე გამოვლინდა შუაბრინჯაოს ხანის ფენაც, რომელიც წარმოდგენილია მცირე ზომის ყორღანული სამარხებით (კახელიშვილი, 1990).

ციხიაგორის ყველაზე მნიშვნელოვან ფენად ანტიკური ხანის ფენაა მიჩნეული. მისი სიმაღლე 3,5 მ აღემატება. ამ ფენას ეკუთვნის უნიკალური სატაძრო კომპლექსი, რომელიც ძვ. წ. IV—III საუკუნეებით თარიღდება. სატაძრო კომპლექსი გორის თითქმის მთელ თხემს იკავებს, მასში შედის თვით ტაძარი და მასთან დაკავშირებული სამეურნეო და საცხოვრებელი ნაგებობები — მარანი, ბელელი, წისქვილი, სათონე და სხვა. სატაძრო კომპლექსი შემოზღუდულია გალავნით (ცქიტიშვილი, 1990, გვ. 169—171).

როგორც აღვნიშნეთ, სატაძრო კომპლექსი თავისი მნიშვნელობით უნიკალურია. ამიტომ მიმდინარეობს მისი რესტავრაცია. შესაბამისად, ადრეული ფენების შესწავლა ხერხდება მხოლოდ გორის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, რომელიც გათხრებამდე იყო დაზიანებული და ტაძრის დროინდელი რაიმე მნიშვნელოვანი ნაგებობები არ აღმოჩენილა.

1986—1989 წლებში ჩვენ მიერ შესწავლილი იქნა ციხიაგორის ადრებრინჯაოს ხანის ფენა. წინამდებარე ნაშრომი ასახავს ამ მუშაობის შედეგებს და მიზნად ისახავს მოპოვებული მასალების ფართო სამეცნიერო მიმოქცევაში შეყვანას.

ადრებრინჯაოს ხანის ფენის შესასწავლად გათხრილი ფართობი 300 კვ. მ აღემატება.

ციხიაგორა, მიმდებარე ტერიტორიით, დაყოფილია სექტორებად 100×100 მ-ზე, ჩვენი გათხრები მიმდინარეობდა XXVI სექტორში. სექტორები დაყოფილია კვადრატებად 4×4 მ-ზე.

7

დონეების და ფენების აღწერილობა

ანტიკური ხანის ფენების ქვეშ, რომელთა სიმძლავრე 3,5 მ აღემატება, 0,5—0,7 მ სისქის გვიანბრინჯაოს ხანის ფენა გაითხარა, რომლის ქვეშ გამოვლინდა 0,3 მ სისქის ღია ნაცრისფერი დანალექი, სტერილური ფენა. ეს სტერილური ფენა, ადრე და გვიანბრინჯაოს ხანის ფენებს შორის შეიქმნა მაშინ, როდესაც ბორცვი მიტოვებული იყო და საცხოვრებლად არ გამოიყენებოდა. ამავე დანალექ ფენაზე გამართული იყო შუაბრინჯაოს ხანის გვიანდელი ეტაპის ყორღანული სამარხები (ტ. II).

დანალექი ფენის ქვეშ აღმოჩნდა ადრებრინჯაოს ხანის ფენა, 1 მ სიმძლავრის, რომელშიც ორი დონე გამოიყოფა A და B. დონე A ორ ნასახლარ ფენას შეიცავს, დონე B — სამ ნასახლარ ფენას (ტ. II).

მიუხედავად ფენებს შორის არსებული კავშირისა, ყოველი მათგანის მასალაში შეინიშნება ზოგიერთი თავისებურება, რომელიც საგანგებოდ აღნიშნული იქნება გამოყოფილი ფენების დახასიათებისას. ფენების აღწერას შევუდგებით ზევიდან ქვევით*.

A დონე

ეს დონე თითქმის მთლიანად განადგურებული იყო გვიანდელი ორმოებით და გვიანბრინჯაოს ხანის შენობების საძირკვლებით. უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენ მიერ შესწავლილ ფართობზე 80-ზე მეტი სამეურნეო ორმო გამოვლინდა. ორმოები სხვადასხვა ზომისაა, დიამეტრით 1—1,7 მ, ზოგიერთის სიღრმე 2 მ აღწევს, ხშირად ჭრიან ერთმანეთს. ამ ორმოების უმრავლესობა ანტიკურ და გვიანბრინჯაოს ხანას მიეკუთვნება. ბევრი მათგანი გრუნტამდე არის დაყვანილი და ადრებრინჯაოს ხანის ფენას ძლიერ აზიანებს.

A დონე. გათხრილი ფართობის ჩრდილოეთ ნაწილში არის შემორჩენილი მე-15, მე-40, 41-ე, 42-ე კვადრატებში, ამ დონის სიმძლავ-

* ნახაზები შესრულებულია მ. ყარაშვილის მიერ. მასალა ჩახატა დ. ფირალიშვილმა.

რე საშუალოდ 30—40 სმ უდრის. იგი ორ ნასახლარ ფენას შეიცავს. ამ დონეს მიეკუთვნება აგრეთვე 13 ორმო (ტ. III).

A₁ ფენა. უშუალოდ დანალექი ფენის ქვეშ (ტ. III). 15 კვადრატში გამოვლინდა შენობის ნაშთი. გაიწმინდა იატაკი 1,8×1,2 მ. იატაკი, 5 სმ სისქის, მრავალჯერ არის მოლესილი ყვითელი ფერის ნამჯანარევი თიხით. ჩრდილოეთ მხარეს ნაგებობა გაუთხრელ ფართობში შედის. დასავლეთ და სამხრეთ მხარეს შენობა დაზიანებულია გვიანდელი ორმოებით. აღმოსავლეთ მხარეს გამოვლინდა კედელი, თიხის, სიგრძე 1,2 მ, სიგანე 15 სმ, სიმაღლე 15—20 სმ. იატაკი მომრგვალებული კუთხით უერთდება კედელს. კედელი, როგორც ჩანს, თიხატკეპნილი ან ალიზისაა. არც სარების, არც წნელის კვალი არ ეტყობა. იატაკს დახრა აქვს სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეს. სათავსოს კედლიდან 40 სმ დაშორებით, იატაკზე დაძერწილია გამოუწვავი თიხის რგოლი, გარე დიამეტრი 35 სმ, შიდა 10 სმ, სიმაღლე 1—3 სმ. აღმოსავლეთი მხარე უფრო მაღალია. ცეცხლის კვალი არ ეტყობა (ტ. IV₁, V₁). იატაკზე in situ აღმოჩნდა დიდი ჭურჭლის ნატეხები, შავპრილა, ვარდისფერ-სარჩულიანი, დიდი ნახევარსფერული ყურები: მის გვერდზე ორი პატარა ქილა, მთელი (ერთი მათგანი ობსიდიანის დიდ ნუკლეუსზე იყო დაპირქვავებული) და ერთი წელში გამოყვანილი პატარა სასმისი (ტ. LV).

41-ე—42-ე კვადრატებში გამოვლინდა მეორე შენობის ნაშთი. იატაკი, რომელიც ყვითელი ფერის ნამჯანარევი თიხითაა მოლესილი. მისი სისქე 5—6 სმ შეადგენდა, იგი მრავალჯერ არის მოლესილი. ნაგებობის ზომების და გეგმარების გარკვევა არ ხერხდება. იატაკი მოფენილი იყო კერამიკის ნატეხებით (ტ. LVI—LVII). 41 კვადრატში, № 28 ორმოს პირას დაფიქსირდა კერის ფრაგმენტები, რომელიც ძლიერ იყო დამტვრეული (ტ. III, LVIII).

ფენას ცეცხლის კვალი არ ეტყობა. არც დიდი ნგრევის ნიშნებია. ამ ფენის შენობები მიტოვებული ჩანს.

A₂ ფენა. მისი სიმაღლე 15—20 სმ შეადგენს. ასევე ფრაგმენტულად დაფიქსირდა მე-40-ე, 41-ე კვადრატებში., გაიწმინდა საკმაოდ დიდი თიხატკეპნილი მოედანი, რომელიც წვრილი რიყის ქვების შემზადებაზე არის გამართული. მოედანზე კერამიკის რამდენიმე გროვა დაფიქსირდა (ტ. LIII—LIV). მოედანი მოლესილი იყო ყვითელი ფერის ნამჯანარევი თიხით. მასაც არ ეტყობოდა ცეცხლის კვალი.

ამავე ფენას ეკუთვნის დაუდგენელი დანიშნულების, საშუალო ზომის რიყის ქვებისაგან შემდგარი ქვაყრილი 89, 90 კვადრატებში და ნაცროვანი ფენა 116 კვადრატში.

A დონეს მიეკუთვნება, როგორც თავისი სტრატეგრაფიით, ისე მასალით, ორმოები №№ 4, 5, 11, 15, 18, 19, 62, 68, 69, 77, 78, 79, 81.

ამ ორმოებში ორი ჯგუფი გამოიყოფა.

პირველი ჯგუფი — ორმოები №№ 4, 11, 15, 18, 19, 62, 68. მათი დიამეტრი 0,8—1 ს, სიღრმე 0,6—0,8 მ. კედლები სწორი, ცილინდრული მოყვანილობისა აქვთ. ორმოები ამოვსებული იყო მოზრდილი ქვებით, ნაცრით, მცირე რაოდენობით ობსიდიანის უსახო ანატეცებით და კერამიკის მცირერიცხოვანი ნატეხებით, რომელთა ზედაპირი დაფარული იყო სხვადასხვა მხარეს უსისტემოდ მიმართული სავარცხლისებური ზოლებით და შავპრიალა, თხელკეციანი ჭურჭლების ფრაგმენტებით (ტ. LXVIII₃, 4, 5, 6; LXIX₂, 3).

მეორე ჯგუფი — ორმოები №№ 5, 69, 77, 78, 79, 81. მათი დიამეტრი 1,2—1,7 მ, სიღრმე 1,3—1,6 მ. ფორმით ზარისებური, ძირისკენ გაფართოებული. ორმოებს ძირზე 10—15 სმ ნაცრის ფენა ჰქონდათ და მთელ სიმაღლეზე ნაცროვანი შრეები შეიმჩნეოდა. ზოგიერთ მათგანს ფსკერზე გაურკვეველი ფორმის დანაძერწები ჰქონდათ, გამოუწვავი თიხით გაკეთებული, რომლის დაფიქსირება ვერ მოხერხდა. ამ ჯგუფის ორმოებში მეტად მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი ნივთიერი მასალა აღმოჩნდა (ტ. LXI—LXVII; LXVIII₁, 2; LXIX₁).

სტრატეგრაფიულად, პირველი ჯგუფი ორმოებისა უფრო გვიანდელია, რადგან, ზოგ შემთხვევაში, ისინი ჭრიან A₁ ფენის იატაკებს. მაგრამ მათ A დონეს ვაკუთვნებთ, რადგან ისინი სტერილური ფენის შექმნამდეა ჩაჭრილები.

მეორე ჯგუფის ორმოები A დონის ნასახლარ ფენებს ეკუთვნიან, სტრატეგრაფიული მონაცემების მიხედვით, მაგრამ არ არის გამორიცხული, რომ მათი ნაწილი ცოტა უფრო ადრეა გამართული, იმ მცირე ქრონოლოგიური წყვეტილის დროს, რომელიც არსებობს A და B დონეებს შორის. ყველა შემთხვევაში ორმოები ჭრიან B დონის სამივე ნასახლარ ფენას.

A დონის ორმოები, ჩვენი აზრით, მიეკუთვნება არა სამეურნეო, არამედ სარიტუალო ორმოებს. ეს მოსაზრება უფრო ნათლად დასტურდება ორმოებში აღმოჩენილი ნივთიერი მასალის ანალიზის დროს.

B დონე

A დონის ქვეშ, გათხრილი ფართობის მთელ სივრცეზე, აღმოჩნდა ახალი დონე, რომელიც სამ ნასახლარ ფენას შეიცავს. იგი ჩვენ მიერ გამოყოფილია როგორც B დონე. ეს დონე გამოეყოფა ზედა A დონეს თხელი ნაცროვანი ფენით და ალაგ-ალაგ შეიმჩნევა 2—3 სმ სისქის ნაცრისფერი დანალექი ფენა, რაც გვაფიქრებინებს ამ ორ დონეს შორის არსებულ მცირე ქრონოლოგიური წყვეტილის არსებობას. B დონის ქვედა ნასახლარი ფენა უშუალოდ განამარხებულ ჰუმუსს ადევს. ამ დონის სიმძლავრე საშუალოდ 60—70 სმ უდრის.

B₁ ფენა. ამ ფენის სიმძლავრე, ყველაზე უკეთ შემორჩენილ, გათხრილი ფართობის სამხრეთ ნაწილში, საშუალოდ 25 სმ უდრის. 90, 91, 115, 116 კვადრატებში გამოვლენილია რამდენიმე შენობის ნაშთი (ტ. VI).

115-ე, 116-ე კვადრატებში გაიწმინდა ნაგებობის იატაკი, 5×4 მ, 7 სმ სისქის, მოლესილი ყვითელი ფერის წმინდა თიხით, რომლის ცენტრში მრგვალი, შვერილებიანი, 1 მ დიამეტრის, კერა იყო ჩადგმული; კერა ქვებით და ნაცრით იყო ამოვსებული, მისი ერთი მოტეხილი შვერილი საკმაოდ ღრმად, ქვებს შორის აღმოჩნდა. ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, რომ ეს კერა ამოქოლეს. კერა ძლიერ იყო დაზიანებული ანტიკური ხანის ორმოთი (ტ. V₂). კერის ჩრდილო-დასავლეთით, 0,5 მ დაშორებით, იატაკში ჩადგმული იყო ჯამისებური ჭურჭელი (ტ. XLVIII₃). იატაკი დასავლეთიდან იფარგლებოდა ქვის კედლით, რომლის სიგრძე 4 მ, სიგანე 0,7 მ, სიმაღლე 0,3 მ-ია. ხოლო ჩრდილოეთიდან მას უერთდებოდა ალიზით ნაგები კედელი, რომლის შერჩენილი სიგრძეა 1,6 მ, სიგანე 0,4 მ, სიმაღლე 0,15 მ. ეს ორი კედელი შენობის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეს კრავს. როგორც ჩანს, შენობა მართკუთხა ფორმის იყო, 5×4 მ. შესასვლელი სამხრეთიდან უნდა ჰქონოდა.

ამ შენობის ჩრდილოეთ კედელს უშუალოდ უკავშირდებოდა კედევ ორი სათავსო. 90 კვადრატში, ალიზის კედლის ჩრდილოეთით, დაფიქსირდა მასთან დაკავშირებული თიხატყეპნილი იატაკი, რომელზეც დიდი ზომის ჭურჭლების გვერდები იყო დალაგებული (ტ. XLIII). ხოლო 91 კვადრატში გაითხარა პატარა, როგორც ჩანს, სამეურნეო დანიშნულების, სათავსო. იგი მართკუთხა ფორმისაა — 2,8×2 მ. შერჩენილი ჰქონდა კედლები ჩრდილოეთ, დასავლეთ და სამხრეთ მხარეს. კედლების სიგანე 0,3 მ, სიმაღლე 10—15 სმ. ჩრდილოეთი კედე-

ლი ბრტყელი რიყის ქვებით იყო ნაგები, დანარჩენი კედლები თიხატკეპნილია. ამ სათავსოს იატაკი 10 სმ-ით დაბალია ძირითადი შენობის იატაკის დონეზე. იატაკზე აღმოჩნდა ერთი დიდი ჭურჭლის ნამტვრევების გროვა.

უნდა აღინიშნოს, რომ B₁ ფენის შენობების ნაშთებს ცეცხლის კვალი არ ეტყობათ, ხოლო მათი იატაკები მოლესილია უშუალოდ B₂ ფენის ბათქაშებზე.

B₁ ფენას მიეკუთვნება № 17 სარიტუალო ორმო. ორმოს დიამეტრი 1,2 მ, სიღრმე 1,7 მ. ზარისებური ფორმისაა.

ორმოს ძირი 20 სმ სისქის წმინდა ნაცრის ფენით იყო მოტკეპნილი. მთელ სიმაღლეზე ორმოს მოუყვებოდა ნაცრით მოტკეპნილი შრეები 8—10 სმ სისქის. სულ 7 შრე დადასტურდა. შრეებს შორის მანძილი 15—20 სმ-ია. შრეებზე საგანგებოდ იყო დალაგებული როგორც მთელი ჭურჭლები, ისე ჭურჭლის ნატეხები და სხვა ნივთიერი მასალა. ზოგ შემთხვევაში, ერთი ჭურჭლის ნატეხები სხვადასხვა შრეებზე ელაგა (ტ. XLIX—LII).

აგრეთვე B₁ ფენას მიეკუთვნება 66-ე კვადრატში გამოვლენილი, იატაკზე დაძვრწილი გამოუწვავი თიხის რგოლი, 1,1 მ დიამეტრის. რგოლის შიდა კედლებს ცეცხლის სუსტი კვალი ეტყობა. იგი ამოვსებული იყო წმინდა ნაცრით. რგოლს დასავლეთის მხრიდან გამართული ჰქონდა, ბრტყელი ქვებისაგან შედგენილი პატარა ბაქანი, რაც შესაძლოა საკურთხევლის ნაშთი იყოს.

B₂ ფენა. ციხიაგორაზე გამოვლენილი ნასახლარებიდან განსაკუთრებით მკაფიოდ ჩანს ხანძრისაგან განადგურებული ნასახლარი, რომელიც მოქცეული გვაქვს B დონის მეორე ფენაში. ხანძარმა დაანგრია შენობები, მაგრამ, ამასთანავე, გამოწვა მისი ნაწილები, თიხა აგურად აქცია და ხე ნახშირად, ნანგრევების სქელი ფენის ქვეშ ხელუხლებლად და დაკონსერვებული შენობები და მათში მოქცეული ნაშთები. სწორედ ამან მოგვცა საშუალება გავრკვეულიყავით ამ ფენის ნაგებობათა გეგმაში, კონსტრუქციებში, დეტალებში და დაგეგმარების პრინციპებში.

ფენა მდებარეობს უშუალოდ B₁ ფენის ქვეშ. იგი გამოვლენილია ჩვენ მიერ გათხრილ მთელ ფართობზე, შესწავლილია სამი შენობის ნაშთი (ტ. VII).

№ 1 შენობა მდებარეობს განათხარი ფართობის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, მე-14, მე-15, 39-ე, 40-ე, 64-ე, 65-ე კვადრატებში (ტ. VIII—XVII). იგი წარმოადგენს ოროთახიან, სარ-ლასტზე თიხით

მოლესილ ნაგებობას, 66 კვ მ ფართით, ფასადით სამხრეთისაკენ ორიენტირებულს.

ნაგებობა მთლიანად დაფარული იყო 20—30 სმ სისქეზე მიწაქცეული და გადამწვარი აგურისფერი, ზოგან ღია წითელი ფერის თიხის კედლის ნანგრევებით. განსაკუთრებით კარგად ჩანს დამწვარი შენობის ჩრდილოეთის, აღმოსავლეთის და სამხრეთის კედლები, რომლებიც გადმოწოლილი იყო ოთახებში. აქ თითქმის უძრავად იდო კედლის მოზრდილი ნაწილები, წვრილი პარალელურად დალაგებული წნელების ანაბეჭდით. გვხვდებოდა აგრეთვე წნელშემოხვეული სარის ანაბეჭდიანი ნატეხები.

შენობის კედლის სისქე 10—25 სმ უდრიდა და მასში მწკრივად იყო ჩასმული მრგვალგანივკვეთიანი სარები; ამჟამად მათგან გადარჩენილია ფოსოები. ზოგიერთ მათგანში ჩარჩენილი იყო ნახშირად ქცეული სარის ძირები. ფოსოების, ე. ი. სარების, თავდაპირველი დიამეტრი 5—7 სმ უდრიდა, ხოლო მათ შორის მანძილი 16—18 სმ. ფოსოსილრმე 20—25 სმ აღწევდა. ზოგიერთი სარი ჩათლილი იყო საგანგებოდ და ოთხწახნაგა მოყვანილობა ჰქონდა მიცემული; სარის ძირების ირგვლივ შერჩენილი იყო მათზე შემოწნული წვრილი წნელების ანაბეჭდი. სარებისა და ლასტისაგან დაწნული ხის კარკასი ორივე მხრიდან შელესილი იყო თიხის რამდენიმე ფენით, რომელთაგან გარეთა ფენა უფრო წმინდა სტრუქტურითა და თხელი ნალესობით გამოირჩევა. შენობის კედლები შემორჩენილი იყო 15—20 სმ სიმაღლეზე; კედლების თავდაპირველი საერთო სიმაღლე 2,5 მ-ზე მეტი უნდა ვივარაუდოთ, თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ მათი გადმოწოლილი ნანგრევები შენობის ცენტრამდე აღწევდა. კედლების შელესილობა მომრგვალებით გადადიოდა იატაკის შელესილობის ზედა ფენაში. კედლის ძირი გარედან გამაგრებული იყო თიხნარი მიწით.

შენობის იატაკი წარმოადგენდა მრავალშრიან, 10—12 სმ სისქის მტკიცე ნალესობას.

№ 1 შენობის ცენტრალური სათავსო წარმოადგენს ოთხკუთხა, ოღონდ ძლიერ დამრგვალებულკუთხეებიან ოთახს, ზომით 7×6 მ. ოთახის ცენტრში, იატაკში ჩაჭრილი იყო მართკუთხა ფორმის დედაბოდის ორმო, ორმოს ზომებია 30×20 სმ; სიმაღლე 40 სმ; ორმო გარშემოწყობილი იყო რიყის ქვებით. ორმოდან სამხრეთით 15 სმ დაშორებით, იატაკში ჩალესილი იყო თიხის, 92 სმ დიამეტრის, მრგვალშვერილებიანი კერა (ტ. VIII, XII, XIII), ორიენტირებული შესასვლელისაკენ. კერას ირგვლივ შემოუყვება 10 სმ სიგანის დაბალი

ღარი. შიდა მხარეს კერას მიძერწილი აქვს ოთხი დიდი და ერთი პატარა, ცენტრისკენ მიმართული და ოდნავ ბოლოაწეული, შვერილი. მანძილი შესასვლელისკენ მიქცეულ წყვილ შვერილს შორის უფრო დიდია, ვიდრე დანარჩენს შორის; მეხუთე შვერილი მიძერწილია მოპირდაპირე მხარეს, პატარა შვერილზე ორივე მხარეს ჩაღრმავებაა, რომლებიც თვალებს უნდა გამოხატავდეს. კერა, რომლის სიღრმე 25 სმ-ია, სანახევროდ ამოვსებულია ნაცრითა და წვრილფეხა საქონლის (ცხვრის) დამწვარი ძვლებით. კერის ზედაპირი გაპრიალეებულია, ძლიერ დამსკდარია და მუქი მოყავისფრო შეფერილობა აქვს.

კერასა და საბოძე ორმოს შორის, იატაკზე ამოტვიფრულია გასხივოსნებული წრე, რაც მზის ან სხვა სოლარული ნიშნის გამოსახულებას უნდა წარმოადგენდეს. იგი დაზიანებულია ზედა ფენის ბოძის ორმოს მიერ.

ბოძის ორმოს ჩრდილო-დასავლეთით, 1 მ დაშორებით, კერამიკის გროვის ქვეშ აღმოჩნდა იატაკზე ამოტვიფრული გაურკვეველი ხასიათის გამოსახულება და ჭურჭლის ჩასადგმელი 10 სმ დიამეტრის ფოსო.

შენობის ცენტრალური სათავსოს უკანა, ე. ი. ჩრდილოეთი კედლის გასწვრივ გამართულია 10 სმ სიმაღლისა და 60 სმ სიგანის შემალლება, რომლის ბოლოები, ნაწილობრივ, გვერდით კედლების გასწვრივაც გადის, რის გამოც მისი ნაპირი ტალღისებურად უხვევს. შემალლება წვრილი კენჭებისა და თიხის მასით არის მოტკეპნილი. ამ შემალლების შევსებაში შეგვხვდა დამტვრეული სტაციონარული კერის ფრაგმენტები.

შემალლებაზე შერჩენილი იყო გაკრიალეებამდე მოლესილი ზედაპირი, რაც შესაძლებელია საგანგებოდ მოტკეპნისა და გამოწვის შედეგი იყოს, ნაგებობის იატაკზე მსგავსი რამ არ ყოფილა შემჩნეული, თუმცა მისი ზედაპირი საკმაოდ კარგად იყო თხელ ფენად მოტკეპნილი. შემალლების ნაპირსა და კედლის ძირში გავლებული ყოფილა 5 სმ სიგანის წითელი საღებავის ზოლი, რომელიც ალაგ-ალაგ იყო შემორჩენილი.

შემალლების შემორჩენილ მონაკვეთზე, რომლის სიგრძე 2 მ უდრის, დაფიქსირდა ერთი ნაცარგროვა. ნაცარგროვას დაახლოებით წაკვეთილი კონუსის მოყვანილობა ჰქონდა, 40 სმ დიამეტრის. ზემოდან ის მოლესილია თიხის მეტად თხელი ფენით, წრიულად, ისე, რომ შუაგული ნალესობით დაფარული არ არის; შელესილობა შეღებულია ინტენსიური წითელი ფერით. მასთან დაწყობილი იყო დაპირქვავე-

22496
ზული სამი პატარა სასმისი (ტ. IV₂, XI), ხოლო თვით შემალლებასა და იატაკზე, მათ ახლოს აღმოჩნდა ათი თიხის ჭურჭელი (ტ. XXIV—XXV). ერთ მათგანში (ტ. XXV₁) აღმოჩნდა ძვლისგან დამზადებული, ბიპირამიდალური, მრავალგანივკვეთიანი, 8 სმ სიგრძის ისრისპირი (ტ. XXXIII₁); მეორეში (ტ. XXIV₃) კი ბრტყელი, ყუნწიანი, 21 სმ სიგრძის ბრინჯაოს სატევარი (ტ. XXXII₁).

№ 1 შენობის ცენტრალურ სათავსოს სამხრეთიდან მიშენებული აქვს ტრაპეციის ფორმის, ზომით 6×5 მ, სათავსო, მომრგვალებული კუთხეებით. ამ სათავსოს იატაკი 10 სმ-ით დაბალია ცენტრალური სათავსოს იატაკზე და უკავშირდება მას 10 სმ სიმაღლის თიხატყეპნილი საფეხურით. სათავსოს აქვს ორი შემალლება, აღმოსავლეთ და დასავლეთ კედლების გასწვრივ (ტ. VIII).

აღმოსავლეთი შემალლება 50 სმ სიგანისა და 7 სმ სიმაღლისაა. იგი ძლიერ არის დაზიანებული ზედა ფენების ორმოებით. შემალლების გადარჩენილ ნაწილზე აღმოჩნდა ორი ნაცარგროვა, 30 სმ დიამეტრის. ისინი ერთმანეთისაგან დაშორებული არიან 30 სმ-ით. თითოეულ ნაცარგროვასთან, ერთმანეთის გვერდით დაპირქვავებული იყო ორ-ორი პატარა სასმისი. მათ შორის ჩადგმული იყო ბადია. შემალლებაზე მრავლად აღმოჩნდა დანახშირებული მარცვლეული (ხორბალი და ქერი), კაყის ნამგლის ჩასართები, სამი ცალი, რომელთაგან ერთი ნამგალი იკვრება (ტ. X₂).

შემალლებასთან, სათავსოს იატაკზე აღმოჩნდა კერამიკის დიდი გროვა. ამ გროვაში იყო ათამდე ქოთანი და ტოლჩა. განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ერთი ორნამენტირებული ჭურჭელი (ტ. XXVI), რომელშიც იყო კაყის ყუნწიანი ისრისპირი და ნამგლის ჩასართი (ტ. XXXIII₃, 4), რქის ნატეხი და პატარა, მრგვალი, შავი რიყის ქვა თეთრი თვალით. ჭურჭელი აღმოჩნდა როგორც იატაკზე, ისე იატაკიდან საკმაოდ მაღლა, კედლის ნანგრევებში. ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, რომ ნაწილი ჭურჭლისა კედელს გადმოყვა ნგრევის დროს. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ კედელს ხის თარო (ან თაროები) გასდევდა, რომელზეც ჭურჭელი იყო დალაგებული. აღმოსავლეთ შემალლებას სამხრეთ კედელთან ჰქონდა გაგრძელება, რომელზეც დიდი ღერგი დაფიქსირდა. ალაგების შემდეგ გაირკვა, რომ ღერგი ჩადგმული იყო საგანგებოდ გაკეთებულ ფოსოში (ტ. XVI).

დასავლეთი კედლის შემალლება თითქმის მთლიანად იყო გადარჩენილი. შემალლების სიგანე 50 სმ-ია, სიმაღლე 8—10 სმ. სამხრეთ

კედელთან აქვს გაგრძელება, რომლის სიმაღლეა 6—8 სმ. მასზე ორი-
ჭურჭლის ჩასადგმელი ფოსო იყო გაკეთებული, ერთში დიდი ღერგი
იყო ჩადგმული (ტ. VIII, X₁).

დასავლეთ შემაღლებაზე აღმოჩნდა ლარნაკის ტიპის ხუთი ჭურ-
ჭელი, რომლის ქუსლი შემაღლებაზეა მოლესილი. ნაცარგროვები, რო-
მელიც გვხვდება ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ შემაღლებებზე და სა-
ერთოდ ცნობილია მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარებიდან,
წარმოადგენს ასეთი ლარნაკის ტიპის ჭურჭლის ქუსლს. ქუსლზე და-
ძერწილია ზედა ნაწილი, რომლის კედლები თხელი, სუსტად გამომ-
წვარი თიხით და ნაცრით არის ნაძერწი. კედლები შედგებოდა 3—4
მმ სისქის წმინდა თიხის შრისაგან, რომელთა შორის ასეთივე სისქის
წმინდა ნაცრის ორი შრე იყო. ჭურჭელი, როგორც ჩანს, გამოუწვავი
იყო, საგანგებოდ ნაძერწი რალაც რიტუალის ჩასატარებლად. მხოლოდ
ხანძარმა, რომელმაც გაანადგურა შენობა, ოდნავ გამოწვა ისინი და
გაამაგრა, რამაც მათი დაფიქსირების საშუალება მოგვცა. დიამეტრი ამ
ჭურჭლისა 50 სმ, სიმაღლე გადარჩენილი იყო 10—15 სმ-ზე. ჭურ-
ჭელში დაფიქსირდა მარცვლეული, ხორბალი და ქერი. შემაღლებაზე
უხვად მიმოხეული მარცვლეული, როგორც ჩანს, ამ ჭურჭლიდან იყო
გადმოყრილი. ჭურჭელი შეღებილია წითლად, განსაკუთრებით ინ-
ტენსიური ფერით კი ქუსლებია შეღებილი. მათთან იყო დაპირქვავე-
ბული პატარა სასმისები: ჩრდილოეთიდან მოყოლებული — პირველ-
თან — 3, მეორესთან — 3, მესამესთან — 2; მეოთხესთან — 4, მეხუ-
თესთან — 1 (ტ. XIII₂, XIV, XV₁). მოლესილ ჭურჭელს შორის ჩა-
დგმული იყო კერამიკა — ქოთნები, ბადიები. საინტერესოა, რომ ამ
შემაღლებაზე აღმოჩნდა დიდი, გვერდამოღებული, სტაციონარული,
ტაფისებური ჭურჭლის ნახევარი, ხოლო მეორე ნახევარი ამ ჭურ-
ჭლისა, ამავე შენობის ცენტრალური ოთახის ჩრდილოეთ შემაღლე-
ბაზე იდო (ტ. XXVIII₁).

ამ შემაღლებაზეც აღმოჩნდა კაჟის ნამგლის ჩასართები, სამი ცა-
ლი, რაც ერთ ნამგალს კრავს.

სათავსოს იატაკზე, დასავლეთი შემაღლების სამხრეთ ნაწილთან,
ჭურჭლის ჩასადგმელი სამი ფოსოა გაკეთებული. ორ მათგანში ჭურ-
ჭელი იყო ჩადგმული. ამ სათავსოში სულ აღმოჩნდა ორმოცამდე დიდი
და მომცრო ზომის თიხის ჭურჭელი (ტ. XXVI—XXXIII). იატაკზე,
ისევე როგორც ძირითად სათავსოში, ამოტვიფრული იყო გამოსახუ-
ლებები. ერთ-ერთი გამოსახულება დასავლეთ თაროსთან სვასტიკას
მოგვაგონებს.

№ 1 შენობაში ბათქაშების სიმრავლე მიგვითითებს საკმაოდ მაღალ კედლებზე. ზოგ ადგილას დაფიქსირდა კედლის შიდა შელესილობა, რომელსაც წითელი ზოლების კვალი ემჩნეოდა.

შენობის ორივე სათავსოში, იატაკის დონეზე და ბათქაშებში, დაფიქსირდა საშუალო ზომის ბრტყელი ფილაქვები, რომლებიც აშკარად ზემოდან არის ჩაცვენილი ნაგებობის ნგრევის დროს (ტ. IX). შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ ბრტყელი ქვები გადახურვის კონსტრუქციაში რაღაც ფუნქციას ასრულებდნენ.

იატაკი და შემალლებები შენობაში საგანგებოდ იყო მრავალჯერ მოლესილი წმინდა თიხით. ასეთი განახლების კვალი 17 დავითვალეთ. იატაკი შავი იყო (შებოლილი), შესაძლოა, იგი ხანძრის შედეგად შეიბოლა, მაგრამ უფრო მართებელია ვივარაუდოთ, რომ იატაკი საგანგებოდ იყო შებოლილი, რადგან 17-ვე განახლებას ზემოდან შავი ფერი ჰქონდა.

№ 1 შენობას შესასვლელი სამხრეთიდან ჰქონდა. შენობის სამხრეთი კედლის სარლასტი უწყვეტია, ამრიგად, შესასვლელი გადასაბიჯებელი იყო. სამხრეთ კედელთან მიშენებული ჰქონდა 1 მ სიგანის დერეფანი, რომლის 15—20 სმ სიგანის კედლები იგივე წესითაა ნაგები, როგორც შენობის. დერეფანში შესასვლელი აღმოსავლეთის მხრიდანაა. დერეფანში, შენობის სამხრეთ კედელთან, ქვებზე გადებული იყო ხის მსხვილი ძელი, რომელიც საფეხურის დანიშნულებას ასრულებდა (ტ. XV₂).

№ 1 შენობა აგებულია საკმაოდ მძლავრ, 25—30 სმ თიხის მოედანზე, რომელიც საგანგებოდაა მომზადებული. მის ქვეშ, შავი განამარხებული ჰუმუსის ფენა დევს.

89-ე კვადრატში გაითხარა სამეურნეო ნაგებობის ნაშთი. ფართობზე — 4×4 მ — დაფიქსირდა თიხით მოლესილი იატაკი, რომელზეც 10 სმ სისქის მარცვლეულის ფენა აღმოჩნდა. ზევიდან ბათქაშის სქელი ფენა გადადიოდა. ნაგებობის ფორმა გაურკვეველია, იგი ან წრიული ფორმისა უნდა ყოფილიყო, ან მართკუთხა, ძლიერ მომრგვალებული კუთხეებით.

№ 2 შენობა გაითხარა 115-ე 116-ე 140-ე, 141-ე კვადრატებში. იგი ორი სათავსოსაგან შედგება (ტ. VII, XX). შენობის კედლების სიგანე 20 სმ, კედლები შემორჩენილია 10—15 სმ სიმაღლეზე. ნაგებია ფაცხისებურად, წნელით და ორმხრივ შელესილია თიხით, მთელი შენობა დაფარული იყო ჩამონგრეული კედლების ბათქაშე-

ბის მძლავრი ფენით. ბათქაშებს კარგად ეტყობოდა სარლასტის კვალი. შენობის იატაკი საგანგებოდაა მოლესილი წმინდა თიხით.

შენობის ძირითადი სათავსო ოთხკუთხა — 6×6 მ — ფორმისაა, ძლიერ მომრგვალებული კუთხეებით და კედლებით. მხოლოდ ორი სათავსოს გამყოფი ჩრდილოეთი კედელი აქვს სწორი.

№ 2 შენობის ძირითად 'სათავსოს ცენტრში' გამართული იყო იატაკში ჩადგმული, წრიული სტაციონარული კერა. კერის მოაჯირი მოლესილია იატაკზე. მისი დიამეტრია 90 სმ, სიღრმე 25 სმ, შიდა მხარეს დაძვრილი აქვს ოთხი შვერილი (ტ. XVIII). კერაში აღმოჩნდა წმინდა ნაცარი.

კერის სამხრეთით, 50 სმ-ში კი, დედაბოძის ნაშთი, გათლილი, მართკუთხა (15×10 სმ) ფორმისაა.

კერისა და ბოძის ირგვლივ, იატაკზე, დაფიქსირდა შვიდი გათლილი ძელის ნაშთი. ძელები ოთხკუთხაა, 10×10 სმ. ძელები რადიალურად იყო განლაგებული და როგორც ჩანს, გადახურვის კონსტრუქციას შეადგენდნენ (ტ. XX). ხანძრის დროს ჯერ გადახურვა ჩამოინგრა, ხოლო შემდეგ კედლები გადმოიქცა.

ძირითადი სათავსოს უკანა, სამხრეთ კედელს მიუყვებოდა შემალლება, თიხისაგან გაკეთებული, 10 სმ სიმაღლის. გადარჩა შემალლების მხოლოდ სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილი, რადგან სამხრეთი კედელი და თარო ბორცვის ფერდზე იყო და ჩაირეცხა. შემალლებაზე აღმოჩნდა კაჟის ნამგლის ჩასართები, კერამიკის ნატეხები და ორი გადასატანი კერის ფრაგმენტები (ტ. XX XVIII).

სათავსოს იატაკზე აღმოჩნდა რამდენიმე თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები და აღმოსავლეთ კედელთან — დიდი რაოდენობით მარცვლელი (ტ. XXX IV—XXXV).

მეორე სათავსო, № 2 შენობის წინა ოთახს წარმოადგენს. იგი მართკუთხა ფორმისაა — $5,5 \times 3,2$ მ. აღმოსავლეთ, დასავლეთ და სამხრეთ კედლებს შემოუყვება შემალლებები, სივანე 40 სმ, სიმაღლე 10 სმ. ამავე სიმაღლისაა პატარა, 80×60 სმ თარო ან საფეხური, გაკეთებული ჩრდილოეთი კედლის დასავლეთ ნაწილში.

კედელში, რომელიც ორ სათავსოს ყოფს, დატოვებულია ლიობი, 70 სმ სივანის, რომელიც აკავშირებს ამ ორ სათავსოს.

ამ სათავსოს ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში აღმოჩნდა თიხის ორი ჭურჭელი, თიხისაგან დამზადებული ხარის პატარა ქანდაკება და სამი სხვადასხვა ზომის ნამგალი. დაფიქსირდა თვით ხის ბუდეები,

რომლებშიც ჩამაგრებული იყო კაყის ჩასართები (ტ. XXXVI—XXXVII).

№ 2 შენობას შესასვლელი ჩრდილოეთიდან ჰქონდა.

№ 2 შენობა, თავისი გეგმარებითა და კონსტრუქციით, თითქმის იმეორებს № 1 შენობას, მხოლოდ № 1 შენობა უფრო მდიდრული ჩანს ინვენტარის მხრივ.

გეგმარებით, ეს ნაგებობები შესასვლელით ერთმანეთის პირისპირ არიან მიმართულნი.

№ 3 შენობის ფრაგმენტი გაითხარა 41-ე, 42-ე კვადრატებში. გამოვლინდა სამხრეთი კედელი 4 მ სიგრძისა და 20 სმ სიგანის და აღმოსავლეთი კედელი 90 სმ სიგრძის და 30 სმ სიგანის. ეს კედელი გაუთხრელ ფართობში შედის. კედლები შემორჩენილი იყო 20—25 სმ სიმაღლეზე. ნაგები იყო სარლასტით და ორმხრივ შელესილი თიხით. შენობა დამწვარი იყო. ბათქაშების ქვეშ აღმოჩნდა თიხით მოლესილი იატაკი, რომელზეც წმინდა ნაცრის სქელი ფენა დაფიქსირდა. 41-ე კვადრატში, ნაგებობის დასავლეთ ნაწილში, კედლიდან 10 სმ დაშორებით, აღმოჩნდა იატაკზე დაძვრწილი თიხის რგოლი, 35 სმ დიამეტრის, რგოლის კედლების სისქეა 2—3 სმ, სიმაღლე 3—4 სმ. რგოლის შიდა ნაწილი ჩაღრმავებული იყო და შევსებული ნაცრით (ტ. VII).

შენობის იატაკზე აღმოჩნდა თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები.

შენობის წინა სივრცე კარგად იყო მოტკეპნილი თიხით.

ამავე ნასახლარ B₂ ფენას მიეკუთვნება 65-ე, 66-ე, 67-ე კვადრატებში გამოვლენილი, W—O მიმართულებით გამავალი გზა ან ბილიკი, რომელიც 7,5 მ სიგრძეზე დაფიქსირდა და რომლის სიგანეა 1,2 მ. ბილიკი დაწყობილი იყო დიდი ბრტყელი რიყის ქვებისაგან და გადალესილი იყო თიხის 3—4 სმ სისქის ფენით. თიხის ზედაპირი გამურული იყო, როგორც ჩანს, იმ ხანძრის შედეგად, რომელმაც ამ ფენის შენობები გაანადგურა. ბილიკი 10—15 სმ-ით მაღალია საერთო დონეზე.

ბილიკი თითქოს მიემართება № 1 შენობის შესასვლელისკენ, ხოლო № 2 და № 3 შენობების შესასვლელები ამ ბილიკისკენ არის მიმართული (ტ. VII).

B₃ ფენა. დაფიქსირდა 41-ე, 42-ე, 66-ე, 67-ე კვადრატებში. გაითხარა მართკუთხა ფორმის შენობის ნაშთი, 5,5×5,5 მ მომრგვალებული კუთხეებით. შერჩენილი იყო დასავლეთი, ჩრდილოეთი და აღმოსავლეთი კედლების ნაშთები (ტ. XXI). კედლების სისქე 20 სმ. დასავლეთ კედელს მიუყვებოდა შემადღება, სიგანე 60 სმ, სიმაღლე 7 სმ. შემად-

ღლება მთლიანად დაფარული იყო კერამიკის ნატეხებით. შენობის იატაკი მოლესილი იყო თიხით. შემალლებიდან აღმოსავლეთით, 1,3 მ მანძილზე აღმოჩნდა დედაბოძის ორმო, მართკუთხა ფორმის — 45×25 სმ, სიღრმე 60 სმ. შენობა დაუწვავი იყო.

B₃ ფენას ეკუთვნის აგრეთვე 89-ე კვადრატში დაფიქსირებული იატაკის ფრაგმენტი და მასში ჩადგმული სტაციონარული კერა, რომელიც ძლიერ დაზიანებულია გვიანდელი ორმოებით. კერა 50 სმ დიამეტრისაა, უშვერილო, რომელსაც იატაკზე უჩვეულოდ ფართო, 9 სმ ბორდური ჰქონდა მოლესილი. ბორდური ღრმა რელიეფური ლარებით შემკული და წითლად შეღებილი იყო.

B₃ ფენა უშუალოდ ადევს განამარხებული ჰუმუსის ფენას. მისი სიმძლავრეა 15—20 სმ, იგი ციხიაგორის უძველესი ნამოსახლარი ფენაა, ძლიერ დაზიანებულია B₂ ფენის მიერ, რადგან ამ ფენის დიდი შენობისათვის მზადდებოდა საძირკვლად თიხის მოედნები, რომლებიც ჰუმუსამდე იყო დაყვანილი.

II. ნივთიერი მასალა

B დონეზე მოპოვებული ნივთიერი მასალა

B დონე მდიდარია ნივთიერი მასალით, რომლის უმრავლესობას კერამიკა შეადგენს. იგი მით უფრო მნიშვნელოვანია, რომ, იშვიათი გამონაკლისის გარდა, მოპოვებულია *in situ*, შენობებში და მათ გარეთ, განსაკუთრებით B₂ ფენაში, რომლის ნასახლარიც განადგურებული იყო ხანძრისაგან, რის გამოც ის ხელუხლებლად დაკონსერვდა. განსხვავებული მდგომარეობაა B₁ და B₃ ფენებში, რომლებიც, ჯერ ერთი, ნახანძრალი არ ყოფილა და გარდა ამისა, შემორჩენილია და გათხრილი შედარებით მცირე ფართობზე.

B დონეზე მოპოვებული მასალა განიხილება ფენების მიხედვით, ქვევიდან ზევით.

B₃ ფენა (ტ. XXII—XXIII)

კ ე რ ა მ ი კ ა

B₃ ფენაში კერამიკული მასალა მცირერიცხოვანი და ფრაგმენტულია; ეს იმით აიხსნება, რომ ხსენებული ფენა მიკვლეულია შე-

დარებით მცირე ფართობზე და ისიც ძლიერ დაზიანებული სახით. მიუხედავად სიმცირისა, მასალა საკმაოდ მრავალფეროვანია. კერამიკული ჭურჭელი აქ შედარებით საშუალო ზომებისა და მეტად დიფერენცირებული ფორმებისა ჩანს. არის გრაფიკულად ორნამენტირებული ნატეხები და, აგრეთვე, ერთი მოხატული კერამიკული ნატეხი. კერამიკაში, ძირითადად, გვაქვს შავად, ყავისფრად ან ნაცრისფრად გამომწვარი, ვარდისფერ ან ნაცრისფერსარჩულიანი ცალები. ჭურჭელი ნაძერწია ხელით, წმინდა თიხისაგან; გამოირჩევა საშუალო სისქით, ან თხელი კედლებით და ფორმების სიმეტრიულობით.

დერგის ტიპის ჭურჭელი წარმოდგენილია მენისკისებრი ზვრელიანი, სფეროიდულ-თავაწეულყურიანი ფრაგმენტებით (ტ. XXII₅; XXIII₁₇) და ძირებით (ტ. XXIII₁₈, 24). ამ ტიპის ჭურჭელი შავად არის გამომწვარი, კარგად გაკრიალებული, ვარდისფერ სარჩულზე.

ქოთნები ვიწროყელიანი, წარმოდგენილია ყელის ფრაგმენტის მოხატულობის კვალით (ტ. XXIII₁). თვით ჭურჭელი გამომწვარია მონაცრისფრო-რუხი ფერით, ხოლო ყელის ძირზე შავი საღებავით შემოვლებული ყოფილა ზოლისებრი სარტყელი. აგრეთვე მენისკისებრი ზვრელიანი, სფეროიდულ-თავაწეულყურიანი ფრაგმენტით (ტ. XXIII₇), რომელსაც ყურის თავზე ღარი აქვს შემოვლებული. ეს ღარი მთელ ჭურჭელს შემოუყვებოდა.

ორყურა და ცალყურა პირფართო მოზრდილი ქოთნები და ცალყურა კოჭბები წარმოდგენილია ყურების ფრაგმენტებით (ტ. XXII₃, 4, 6, 9, 10; XXIII₄, 6). ჭურჭელი გამომწვარია ყავისფრად ან ვარდისფრად, კარგად გაკრიალებული, ღია ფერის სარჩულზე. პირსა და მხარზე მიძერწილია ზურგწიბოიანი ყურები.

სამნაწილადტანიანი ჭურჭლები წარმოდგენილია საშუალო ზომის ქოთნებით (ტ. XXII₅, 7) და სასმისით (XXIII₃). ორი მათგანი შავად არის გამომწვარი და კარგად გაკრიალებული, ხოლო ერთი ფრაგმენტი (ტ. XXII₅) ყავისფრად გამომწვარი, ვარდისფერ სარჩულზე, შემკულია გრაფიკული ორნამენტით. ორნამენტი შესრულებულია მკაფიოდ გავლებული, საკმაოდ ღრმა, თავისუფალი ხაზებით. ჭურჭლის კორპუსზე სამზოლიანი ტეხილი ხაზებით მიღებულია სამკუთხედები, რომლებშიც გრაფიკული ნიშნებია ჩახაზული. ეს ფრაგმენტი ანალოგიურია B₂ ფენაში მოპოვებული ხელადისა (ტ. XXVI), რომელსაც იგივე ორნამენტი ამკობს.

ბადიის ტიპის ჭურჭელი წარმოდგენილია სამტოტა ყურის ფრაგმენტით (ტ. XXIII₈).

ჯამები (ტ. XXIII_{11, 16, 20, 22}) ვარდისფრად ან ნაცრისფრად გამომწვარი ფრაგმენტებით არის წარმოდგენილი.

სასმისები (ტ. XXIII_{13, 14}) მკვეთრად პროფილირებული, პირფართო, ყელგამოყვანილი, კონუსურძირიანი და შედრეკილფუძიანია; ნაძერწია ტლანქად, არათანაბარი სისქით. სასმისების ზედაპირი საგანგებოდაა გაკრიალებული, იმ დროს, როდესაც შიგნითა პირი ტლანქად და სახელდახელოდ არის მოსწორებული. ერთი სასმისი (ტ. XXIII₁₅) ტიპიური სასმისებისაგან გამოირჩევა ბრტყელი ძირითა და ცალი ყურით, იგი პატარა ტოლჩას წარმოადგენს.

ფენაში გვხვდება მომცრო ზომის ჭურჭლის ფრაგმენტები, თხელკეციანი, უსარჩულო, შავად გამომწვარი და საგანგებოდ გაკრიალებული. ეს ფრაგმენტები ძალზე წმინდაა და ფაქიზად გრავირებული, ორნამენტირებულია ნაკაწრი ხაზებით, გვხვდება მარტივი, ტეხილხაზოვანი სახე, ორ ან სამზოლიანი ტეხილი ხაზი, ან ორი ასეთი ტეხილი ხაზის კომბინაციისაგან მიღებული რომბები (ტ. XXIII_{9, 10})-არის უფრო რთული კომპოზიციაც (ტ. XXII₂).

კერამიკულ ნაწარმს მიეკუთვნება აგრეთვე თიხის მრგვალი სარქველის ფრაგმენტი (ტ. XXII₁), შავპრიალა, ვარდისფერ სარჩულზე, შუაგულჩაზნექილი, წამახული კიდიტ და გადასატანი შვერილიანი კერის წითლად გამომწვარი ფრაგმენტი (ტ. XXIII₅).

B₂ ფენა (ტ. XXIV—XLII)

კ ე რ ა მ ი კ ა

B₂ ნასახლარის კერამიკა წარმოადგენს ერთ დიდ კომპლექსს, რომლის შემადგენელი ჯგუფები ცალკეული შენობების სამეურნეო და სარიტუალო ჭურჭელს ახასიათებს. მისი ნაწილი მთელი ცალებით არის წარმოდგენილი და ნაძერწია ხელით, დახვეწილად, ფენებად, განსხვავებული სისქისა და სტრუქტურის თიხისაგან. გვხვდება როგორც სქელკედლიანი, მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან ნაძერწი ჭურჭელი, ისე თხელკედლიანი, წმინდა სტრუქტურის თიხის ნაწარმი.

ჭურჭლის ზედაპირი უმთავრესად გაპრიალებულია, ზოგჯერ შიგნითაც. გვხვდება გაუპრიალებელი ცალებიც. მცირე გამოჩაქლისის გარდა, ჭურჭელს აქვს შავი, მოყავისფრო ან წითელი შეფერილობა; არის ვარდისფრად გამომწვარი და შავპრიალა ცალები. ძირითადად ვარდისფერ ან ნაცრისფერ სარჩულზე. უნდა გავითვალისწინოთ, რომ

კერამიკის უმრავლესობა ძლიერ ცეცხლშია ნამყოფი და შეფერილობა მთლიანად ან ნაწილობრივ, შეცვლილი აქვს.

ჭურჭლის შესამკობად ფართოდ გამოყენებულია გრაფიკული სახეები, უმთავრესად ამოკაწრული, აგრეთვე არის ჩაღარულ-ამობურცული ორნამენტი. გვხვდება სხვადასხვა სახის რელიეფური დანაძერწებიც.

ფორმების თვალსაზრისით კერამიკა მეტად მრავალფეროვანია. დერგები. შენობებში გადარჩენილია უმეტესად ამ დიდი ჭურჭლების ძირები, ჩადგმული საგანგებოდ მომზადებულ ფოსოებში. სამეურნეო ორმოში აღმოჩნდა დერგის ზედა ნაწილი (ტ. XLII₆). ჭურჭელი ნაძერწია ფენებად, ტლანქად; ზედაპირი შავად გაპრიალებული აქვს, ხოლო სარჩული — ვარდისფერი. დერგი გამოირჩევა გადაშლილი პირითა და ფართო ყელით, განიერი კორპუსით. მოპოვებული ძირების ანალოგის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, მას მკვეთრად შევიწროებული, კონუსური მოყვანილობის ქვემო ნაწილი და პატარა ბრტყელი ძირი უნდა ჰქონოდა. მხარზე ორი მსხვილი ყური აქვს მიძერწილი.

ქოთნები, მოზრდილი, პირფართო, ცალყურა და ორყურა (ტ. XXV₂; XXI_X₂; XXX_{1,3}; XXXIV₃; XLII₁). გაშლილი და განიერი ყელ-პირით, გამობერილი წიბოიანი მუცლით ან სამნაწილადტანიანი, ვიწრო ბრტყელი ძირით. ყურები მიძერწილია პირსა და ყელზე. ზედაპირი გამომწვარი აქვს ყავისფრად ან წითლად, ვარდისფერ ან შავ სარჩულზე.

ქოთანი, ვიწროყელიანი, ცალყურა, მოპოვებულია B₂ ფენის № 1 შენობაში (ტ. XXV₁), ახასიათებს არამკვეთრი სამნაწილადიანი ტანი, მაღალი და ძლიერ გამოყვანილი ყელი, ფართოდ გადაშლილი პირით; მსხვილი, ვიწროხვრელიანი ყური დაძერწილია მხარზე. ჭურჭელი გამომწვარია ვარდისფრად, უსარჩულოდ და „თხუპნია“ კეცი აქვს.

ხელადის ტიპის ჭურჭლებს ახასიათებს საკმაოდ მკვეთრად გამოყოფილი სამნაწილადი კორპუსი, გამოყვანილი, მხრისკენ გაფართოებული განიერი ყელი, გადაშლილი პირით. მაღალი, ლენტური ტიპის ყური მიძერწილია ყელსა და მხარზე. ერთს (ტ. XXVI) მხარზე შემოვლებული აქვს სამი, ვიწრო ღარისაგან შემდგარი ზოლი და მის ქვეშ, ჭურჭლის ირგვლივ კორპუსზე სამხაზოვანი ამოკაწრული ტეხილი ზოლებით შექმნილია სამკუთხედები, რომლებშიც ჩახაზულია სხვადასხვა გრაფიკული ნიშნები. ეს ნიშნები ერთმანეთს არ იმეორებენ და უეჭველად, რაღაც აზრობრივი დატვირთვა ჰქონდათ. მეორე ამ ტიპის ხელადა პატარა ზომისაა და უორნამენტო (ტ. XXXII₂).

ორი ცალი ამ ხელადებისა (ტ. XXVIII₂, 3) გამოირჩევა დანარჩენი შტკვარარაქსული ნაწარმისაგან კეცითა და ზედაპირის დამუშავების ხარისხით. ორივეს კარგად გამოყვანილი, მხრისკენ გაფართოებული განიერი ყელი და გადაშლილი პირი, ყელიდან მუცელზე გადასვლის მკვეთრი წებო, გამობერილი მუცელი, ვიწრო ძირი და ოდნავ შედრეკილი ფუძე აქვს. მოზრდილი ლენტურთი ტიპის ყური მიძერწილია ყელსა და მხარზე. შედარებით სქელკედლიანია, გამომწვარი შავად, ორ ფენად, იგივე ფერის სარჩულზე და ზედაპირი კარგად აქვთ გაპრიალებული.

ბადიები ცალყურა და ორყურა. გვხვდება მალალი და დაბალი ცალყურა ბადიები (ტ. XXIV₁, 2; XXXIII₇; XXXIX_{5, 6, 7}; XL₃). მათ აქვთ ფართოდ გადაშლილი პირი, გამოყვანილი ყელი, კონუსურად შევიწროებული ძირი და ბრტყელი ფუძე. ყური მიძერწილია პირსა და მუცელს შორის. თითქმის ყველა ყავისფრად არის გამომწვარი და გაპრიალებული, ხოლო შიდაპირი შავი და საგანგებოდ გაპრიალებული აქვთ. არის ვარდისფრად გამომწვარი ცალები.

ცალყურა ბადიების ცალკე ჯგუფს შეადგენენ ტალღისებურად გვერდშეზნეკილი ცალები, სამტოტა ყურით (ტ. XXXV₁; XXXIX_{1, 2, 3}). გამომწვარია შავად ან ვარდისფრად, ერთ ფენად, გაუპრიალებელია. ამავე ჯგუფს შეიძლება მივაკუთვნოთ ფრაგმენტი პირმოყრილი ცალისა ნახევარსფერული ყურით (ტ. XXVII₁), გამომწვარი ვარდისფრად, გაუპრიალებელი.

ორყურა ბადიები B₂ ფენაში დიდი ზომებით ხასიათდება. № 1 შენობაში აღმოჩენილი ცალები (ტ. XXIV_{3, 4}) გამოირჩევა ძლიერ გადაშლილი ფართო პირით, გამოყვანილი ყელით, დაბალი, ოდნავ შემრგვალებული ტანით, კონუსურად შევიწროებული ძირით და ოდნავ შედრეკილი ფუძით. მოზრდილი ყურები კორპუსზეა მიძერწილი. ზედაპირი და შიდაპირი კარგადაა გაპრიალებული, ზედაპირი ყავისფრად, შიდაპირი — შავად. № 2 შენობაში აღმოჩენილი ამ ტიპის ჭურჭელი შავად არის გამომწვარი და კარგად გაპრიალებული, ნაცრისფერ სარჩულზე (ტ. XXXVI₁, 6). მომცრო ზომის ჭურჭელი (ტ. XXXVI₁) გამოკვეთილი სამწილადი ფორმისაა, მკვეთრად გამოყოფილი ყელით, რომელსაც შუაში ღარი გასდევს, ფართო გადაშლილი პირით, კორპუსზე დაძერწილია ორი ნახევარსფერული ცრუყური, ყურების თავზე, პირის კიდეზე პატარა შვერილები აქვს. ჭურჭლის ირგვლივ, კორპუსზე შემოუყვება ორნამენტი — გრაფიკული (ნაკაწრი) ტეხილხაზოვანი სახე, ერთ მხარეს სამხაზოვანი, რიტმულად გამეორებული სახე ქმნის

სამკუთხედებს, ხოლო მეორე მხარეს ასეთივე ტეხილი ხაზების კომ-
ბინაციისაგან მიღებულია რომები.

კოჭობები სამნაწილადტანიან (ტ. XXVII₃; XXIX₁; XL_{8, 10};
XLI_{1, 4}) ამ ფენისთვის ერთ-ერთი დამახასიათებელი ჭურჭლის ფორმას
წარმოადგენს. მათ აქვთ განიერი, გამოყვანილი ყელი, გადაშლილი,
წამახული პირით; მკვეთრად გამოწეული მუცელი და მკვეთრად შე-
ვიწროებული ძირი ოდნავ შედრეკილი ფუძით. ზურგწიბოიანი და
ოვალურგანიკვეთიანი ყურები პირსა და მხარზეა მიძერწილი. რო-
გორც წესი, ყველა ამ ტიპის ჭურჭელი შემკულია ძალზე წმინდა და
ფაქიზი ჩაღარულ-ამობურცული და გრავირებული (ჭდეური ან ნაკა-
წრი) ორნამენტით. ხშირად ვხვდებით ჭურჭლის მხარზე ღარებით შე-
ქმნილ სარტყელს ან ვიწრო ფრიზის სახით დატანილ გრავირებულ
ორნამენტს, რომლის შემავსებელ ელემენტებს წარმოადგენს ბადისე-
ბური შტრიხები, პუნქტირიანი გეომეტრიული ფიგურები — სამკუ-
თხედები, უჯრედები, და ა. შ. ხოლო ზოგჯერ ასეთი ფრიზის თუ
სარტყლის ქვემოთ ჩამოშვებულია ვოლუტებიანი მეანდრები, შევრო-
ნები, შესრულებული ჩაღარულ-ამობურცული ორნამენტით.

ტოლჩები ძირითადად წარმოდგენილია ფართოყელიანი, ვიწრო-
ძირიანი ცალებით (ტ. XXXI₂; XXXII₃; XXXV₂; XL₉; XLI₇). მათ
ახასიათებს დაბალი ყელი, გამოწეული მუცელი და ვიწრო ძირი.
ყური მიძერწილია პირსა და მხარზე. ტოლჩები გამომწვარია შავად
ან ყავისფრად — ვარდისფერ სარჩულზე და ვარდისფრად. გვხვდება
ჭრილხაზოვანი ორნამენტი (ტ. XXXII₃; XL₉; XLI₇). საკმაოდ ღრმა
ღარებით შექმნილი სარტყელი მხარზე და მის ქვეშ კორპუსზე, ასე-
თივე ღარებით შექმნილი ტეხილხაზოვანი სახეები. არის ნაკაწრი ორ-
ნამენტიც (ტ. XXXV₂).

განსხვავებული იერისაა ორი ტოლჩა, აღმოჩენილი № 2 შენობა-
ში. ერთს ახასიათებს ფართო ძირი (ტ. XXXIV₁); ხოლო მეორეს გა-
მოყვანილი ყელი, წამახული პირით, დაბალი გამობერილი კორპუსი
და ვიწრო ძირი. ყური მიძერწილია ყელსა და მხარზე (ტ. XXXIV₂).
გამომწვარია შავად, კარგად გაკრიალებული, შავსავე ფერის სარ-
ჩულზე.

ჯამები, პირმოყრილი (ტ. XXXIX₈), თხელ და სქელკედლიანები
(ტ. XLI_{15, 16}), ძირითადად გამომწვარია ვარდისფრად და გაუპრია-
ლებელია.

სასმისები ძირითადად შავპრიალა, სქელკედლიანი და ერთი ტიპი-
საა, თუმცა მათ შორის ზოგიერთი განსხვავება შეინიშნება ზომასა და

მოყვანილობაში, უმეტესობა ცალებისა ყელგამოყვანილი, მკვეთრად გაფართოებულ მუცლიანი და კონუსური მოყვანილობის შედრეკილ-ძირიანია (ტ. XXXI; XXXIII_{5, 6}). სასმისების ზედაპირი საგანგებოდ გაკრიალებულია იმ დროს, როდესაც შიგნითა პირი ტლანქად და სახელდახელოდ არის მოსწორებული.

ყურადღებას იქცევს № 1 შენობაში აღმოჩენილი დიდი ზომის, 80 სმ დიამეტრის, გვერდამოლებული ტაფისებური სარიტუალო ჭურჭელი (ტ. XXVIII₁). როგორც ჩანს, ჭურჭელი სტაციონარულად დამაგრებული უნდა ყოფილიყო იატაკზე, რადგან ძირი გამოუწვავი აქვს, ხოლო ვერტიკალური კედლები სუსტად გამომწვარია ნაცრისფრად. გვხვდება ასეთივე ტიპის ჭურჭლის ქუსლიანი ძირისა და ვერტიკალური კედლის ფრაგმენტები (ტ. XLI_{9, 12}).

აგრეთვე № 1 შენობის შემადლებებზე აღმოჩნდა საგანგებოდ მოლესილი ლარნაკის ტიპის სტაციონარული სარიტუალო ჭურჭელი, რომლის ძირს ანუ ქუსლს წარმოადგენს ე. წ. „ნაცარგროვა“. წმინდა ნაცარი ზევიდან მოლესილია წმინდა თიხის თხელი ფენით და შეღებილია წითლად. მასზე დაძვრწილია ჯამისებური ჭურჭელი, რომლის კედლები ამოყვანილია წმინდა თიხის თხელი ფენებით (4—5 ფენა), მათ შორის თხელი ნაცროვანი შრეებით. ზედაპირი შეღებილია წითლად, შიგნით მარცვლეული იყო ჩაყრილი (ტ. XIV, XV₁). ეს ჭურჭლები გამოუწვავია, მათ საგანგებოდ აკეთებდნენ რაღაც რიტუალის ჩასატარებლად. ციხიაგორაზე დაფიქსირდა ეს ლარნაკისებური ჭურჭელი მხოლოდ იმის წყალობით, რომ B₂ ფენის შენობები ძლიერი ხანძრითაა განადგურებული და ცეცხლმა ოდნავ გამოწვა და გაამაგრა ისინი.

მრგვალი სარქველი თიხის, შავად გამომწვარი, გაპრიალებული, რელიეფური ღარებით შემკული ზედაპირით (ტ. XLI₁₀).

B₂ ფენისთვის დამახასიათებელი გრავირებული და ჩაღარულ-ამობურცული ორნამენტის გარდა, გვხვდება თხელკეციანი შავპრიალა ჭურჭლების ფრაგმენტები, რომლებსაც რელიეფური ორნამენტი ამკობთ. კარგად პროფილირებული ჰორიზონტალური შვერილი (ტ. XXVII₂); პატარა ჯამის გვერდზე ორი ჩაჩხვლეტილი კოპი (ტ. XL₇); და პატარა ჭურჭელი ღრმა კონელურებით გოფირებული კორპუსით (ტ. XLI₅).

კერები. კერამიკულ ნაწარმს წარმოადგენს აგრეთვე შენობათა მთავარი ოთახის იატაკში ჩალესილი დიდი ზომის მრგვალი, შვერი-

ლებიანი კერები; ასეთი კერები ფენაში აღმოჩენილია 2 (ტ. XII; XIII; XVIII; LXX). კერები ნაძერწია იატაკში ამოთხრილ ორმოებში და ადგილზევეა გამომწვარი; ამიტომაც, რომ მათ მხოლოდ ერთი, შიგნითა ზედაპირი და პროფილირებული ფართო ნაპირი გააჩნიათ, რომელიც ოდნავ არის აცილებული იატაკის დონეს. კერები ნაძერწია მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან, რომელსაც შერეული აქვს ბზე და წვრილი კენჭის ნამტვრევები. ზედაპირი სუფთადაა მოლესილი წმინდა თიხით და გაკრიალებულია. კერებს ემჩნევა ცეცხლის ხანგრძლივი მოქმედების კვალი, რაც კეცის გადაწვაში გამოიხატება, მაგრამ, ამასთანავე, შებოღვის კვალი მათზე არ ჩანს.

გარდა სტაციონარული კერებისა, ამ ფენაში ნაპოვნია მცირე ზომის გადასატანი, ასეთივე ტიპის შვერილიანი კერები, რომლებსაც ჯამისებური მოყვანილობა აქვთ ძირზე ნახვრეტით (ტ. XXXVII_{1, 3, 2}; XL₁; XLI_{11, 13}; XLII₅). კერები გამომწვარია წითლად ან მოყვითალოდ.

ამ ფენაში, № 2 შენობაში, მოპოვებულია ზოომორფული, თიხისგან ნაძერწი ფიგურა — ხარის გამოსახულება (ტ. XXXVI₂; LXXI₁; LXXVII).

ლითონი

ლითონის ნაწარმი ამ ფენაში მხოლოდ ერთია მოპოვებული. № 1 შენობაში აღმოჩნდა 21 სმ სიგრძის ბრტყელი, ბრინჯაოსყუნწიანი სატევარი (ტ. XXXII₁; LXXVII), იმდენად კოროზირებული, რომ ლითონის ანალიზის გაკეთება არ ხერხდება.

ქვის ნაწარმი

ქვის ინდუსტრია საკმაოდ დაწინაურებული ჩანს, იარაღის დასამზადებლად გამოყენებულია დაბალხარისხოვანი მოყავისფრო კაჟი, რომლიდანაც გაკეთებულია ნამგლის ჩასართები და ისრისპირები. ნამგლის ჩასართები ტრაპეციული მოყვანილობისაა და საკმაო სიდიდით გამოირჩევა, 6×3 სმ. ისინი დამუშავებულია ორმხრივი რეტეშით და მათ ნაპირს ემჩნევა მუშაობის კვალი. თითოეული ნამგალი შედგებოდა სამი ან ოთხი ასეთი ჩასართისაგან (ტ. XXXII₄; XXXVI_{3, 4, 5}; XXXVII, LXXVII). ნამგლის ჩასართების სიდიდე შიდა ქართლის ძეგლებისთვისაა დამახასიათებელი.

ამ ფენის № 1 შენობაში მოპოვებულია კაჟის ორი, ყუნწიანი ისრისპირი (ტ. XXXIII_{2, 3}; LXXVIII).

ზემოხსენებულს გარდა, მოპოვებულია ჩვეულებრივი ტიპის ხელსაფქვავის ნავისებრი ზედა ქვები და მოზრდილი ქვედა ქვები, სანაყის ქვები, სფეროიდული სასრესი ქვები და სხვა.

ძ ვ ლ ის ნ ა კ ე თ ო ბ ა

B₂ ფენის № 1 შენობაში აღმოჩენილია ერთი ძვლის ისრისწვერი. 8 სმ — ბიპირამიდული მოყვანილობის, გრძელი, მრგვალად გათლილი პირითა და ყუნწით (ტ. XX XII₁; LX XVIIII).

B₁ ფენა (ტ. XLIII—LII)

კ ე რ ა მ ი კ ა

B₁ ფენაში კერამიკული მასალა მრავალრიცხოვანი, მაგრამ უმეტესწილად ფრაგმენტულია. ეს იმით აიხსნება, რომ ხსენებული ფენა, როგორც ჩანს, მიტოვებული იყო მოსახლეობის მიერ, თანაც იგი ძლიერ დაზიანებულია ზედა ფენების სამეურნეო ორმოებით. ფენას აგრეთვე მიეკუთვნება № 17 სარიტუალო ორმოს მასალა (ტ. XLIX—LII), რომლის ნაწილი მთელი ცალეებით არის წარმოდგენილი. კერამიკა ნაძერწია ხელით, დახვეწილად, ფენებად, განსხვავებული სისქისა და სტრუქტურის თიხისაგან; გვხვდება როგორც სქელკედლიანი, მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან ნაძერწი ჭურჭელი, ისე თხელკედლიანი, წმინდა სტრუქტურის თიხის ნაწარმი. ჭურჭლის ზედაპირი უმთავრესად გაპრილებულია, ზოგჯერ შიგნიდანაც. არის გაუპრილებელი ცალეებიც. მცირე გამონაკლისის გარდა, ჭურჭელს აქვს შავი, მოყავისფრო, ან წითელი შეფერილობა, ძირითადად ვარდისფერ ან ნაცრისფერ სარჩულზე. არის ვარდისფრად გამომწვარი და შავკრიალა ცალეები.

ჭურჭლის შესამკობად ფართოდ გამოყენებულია გრაფიკული სახეები, უმთავრესად ამოკაწრული. აგრეთვე არის ჩაღარულ-ამობურცული და რელიეფური ორნამენტი.

ღერგები. სქელკედლიანი, მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან ნაძერწი ფენა-ფენა. გამომწვარი შავად, ყავისფრად, ან წითლად, ვარდისფერ სარჩულზე (ტ. XLIII₁, 3, 2, 6, 7, 8, 9; XLV₁₂), კარგად გაკრიალე-ბული ზედაპირით. მათ ახასიათებთ გამოყვანილი ყელი, ფართოდ გადაშლილი პირი. მკვეთრი გარდატეხის ხაზი ყელიდან მხარზე და მუ-

ცლიდან ძირზე გადასვლის ადგილას. მათ არ ახასიათებთ ყურები ან რაიმე სახის ორნამენტი. მხოლოდ ერთი დერგია შემკული ორნამენტით და კორპუსზე მიძერწილია მასიური ყური (ტ. XLIII_{6, 7}). მხარზე შემოუყვება ორი ღართი შექმნილი სარტყელი, ხოლო მის ქვეშ, კორპუსზე, ჩაღარულ-ამობურცული ორნამენტით შესრულებული რელიეფური მეანდრები.

ქოთნები. მოზრდილი, პირფართო, ძირითადად წარმოდგენილია ყურების ფრაგმენტებით (ტ. XLIV_{6, 7, 17, 21, 22}; XLV₆; XLVI_{2, 3, 4}; XLVII_{4, 13, 14}; L_{2, 7, 9}; LI_{3, 4, 7}). ყურები ზურგწიბოიანი, ლენტური, მიძერწილია პირსა და ყელზე ან პირსა და მხარზე. ჭურჭელი გამომწვარია ყავისფრად ან წითლად, გაპრიალებულია, ვარდისფერ ან ნაცრისფერ სარჩულზე.

ქოთნები, ვიწროყელიანი, წარმოდგენილია ყელის ფრაგმენტებით და მენისკისებრხვრელიანი მასიური ყურებით, რომლებიც ჭურჭლის კორპუსზეა მიძერწილი (ტ. XLIV_{9, 14, 19}; XLVII_{6, 11}). ჭურჭელი გამომწვარია ვარდისფრად ან ნაცრისფრად, გაპრიალებულია.

სამნაწილადტანიანი უყურო ქოთნები (ტ. XLVIII₁; L₁). მათ ახასიათებს მაღალი, ოდნავ გამოყვანილი ყელი, დაბალი, მკვეთრად გამოხედილი მუცელი და ვიწრო ძირი. გამომწვარია შავად, ვარდისფერ სარჩულზე და შესანიშნავად გაპრიალებული.

ქილისებრი ფორმის ჭურჭელი წარმოდგენილია ფრაგმენტებით (ტ. XLIV_{15, 16}; XLV_{4, 5}). ზომის მიუხედავად, ქილისებურ ჭურჭლებს ახასიათებს ოდნავ გადაშლილი, ხშირად შესქელებული პირი, რომელიც, უშუალოდ ან ძალზე დაბალი ყელით გადადის კორპუსზე. კორპუსის ზედა ნაწილზე, ძირითადად პირსა და კორპუსზე, მიძერწილია მრგვალი ან ლენტური ფორმის ყურები. ერთს (ტ. XLIV₁₅) ზემოდან ფოსო აქვს. ჭურჭელი გამომწვარია მოყავისფროდ ან ნაცრისფრად; კეცში არაორგანული მინარევეების სიჭარბის გამო, ზედაპირი უსწორმასწოროა, ხაოიანი.

ბადიები, ცალყურა, მაღალი და დაბალი (ტ. XLIV₂₀; XLVI_{8, 9}; XLIX_{1, 2, 3}; L₆; LII_{7, 8}). მათ აქვთ ფართოდ გადაშლილი პირი, გამოყვანილი ყელი, კონუსურად შევიწროებული ძირი და ბრტყელი ფუძე. ყური მიძერწილია პირსა და მუცელს შორის. თითქმის ყველა ყავისფრად არის გამომწვარი და გაპრიალებული, ხოლო შიდაპირი შავი აქვს და საგანგებოდ გაპრიალებული. დაბალი ბადიები, სარიტუალო ორმოდან (ტ. L₆; LII_{7, 8}) გამოირჩევა პატარა ზომებით.

გვერდშეზნეილი ბადიები წარმოდგენილია სამტოტა ყურით (ტ. LI₁), გამომწვარი მოყვითალო ფერით, ერთ ფენად და ანგობირებული. ბადიის ტიპის ჭურჭელს მიეკუთვნება აგრეთვე პირმოყრილი ჭურჭელი ნახევარსფერული ყურით (ტ. XLIX₁). მთელი ცალი აღმოჩნდა სარიტუალო ორმოში. მას მორგვალეებული კორპუსი და ბრტყელი ძირი აქვს, კორპუსზე მიძერწილია ყური. გამომწვარია ვარდისფრად, გაუპრიალებელი, ყელთან წითელი ფერის საღებავის კვალი ემჩნევა. ასეთივე ჭურჭლის ფრაგმენტები მოპოვებულია ფენაშიც (ტ. XLVII₉).

კოჭობები, სამნაწილდატანიანი, განიერი, გამოყვანილი ყელით, გადაშლილი, წამახული პირით, გამოწეული მუცლით, მკვეთრი გარდატეხის ხაზით ყელიდან მუცელზე გადასვლის ადგილას, კონუსურად შევიწროებული ძირით; ყური მიძერწილია პირსა და ყელზე (ტ. XLIV₁₁) გამომწვარი ყავისფრად ვარდისფერ სარჩულზე, გაპრიალებული. გვხვდება ორნამენტირებული ფრაგმენტებიც; ჭურჭლის მხარზე ღარებით შექმნილია სარტყელი და მის ქვემოთ, კორპუსზე ჩამოშვებულია მეანდრები, შესრულებული ჩაღარულ-ამობურცული ორნამენტით (ტ. XLVII_{2, 3}). ფრაგმენტები ძირითადად შავპრიალა, ვარდისფერსარჩულიანია.

ტოლჩები წარმოდგენილია ჭურჭლის ფრაგმენტებით, ძირითადად შავპრიალა, ნაცრისფერ სარჩულზე. არის ამ ტიპის ჭურჭლისთვის დამახასიათებელი ოვალურგანიკვეთიანი, ზურგწიბოიანი ყურის ფრაგმენტი (ტ. XLVII₅); ძირის ფრაგმენტი ფაქიზი გრავირებული ორნამენტით (ტ. XLVII₈).

B₁ ფენაში გვხვდება ამ ტიპის ჭურჭლის განსხვავებული ფორმები. შავპრიალა ტოლჩის ფრაგმენტი (ტ. XLVII₇), ოდნავ გადაშლილი ფართო პირით, რომელიც უშუალოდ კორპუსზე გადადის. კორპუსი თითქმის სწორი აქვს, მკვეთრად შევიწროებული ძირით. ჭურჭელი შემკულია გრავირებული, ნაკაწრი ორნამენტით. ზედა ნაწილში შემოუყვება სარტყელი, რომლის ქვეშ განლაგებულია ტეხილხაზოვანი სახე.

ჯამები, გამოყვანილი ყელით, გადაშლილი პირით, გამოწეული მუცლით, ვიწრო ძირით და ოდნავ შედრეკილი ფუძით (ტ. XLIV₁₂; L_{5, 8}). ჯამები გამომწვარია მუქ ყავისფრად ან შავად და გაპრიალებულია. შიდაპირი აქვთ შავი და კარგად გაპრიალებული. ერთი ცალი სარიტუალო ორმოდან (ტ. L₈) შემკულია გრავირებული და რელიეფური ორნამენტით. მხარზე შემოუყვება სამხაზოვანი სარტყელი, რომლის ქვეშ კორპუსზე ასევე ნაკაწრი ტეხილხაზოვანი სახეა — სამხა-

ზოგანი ზოლით შექმნილია სამკუთხედები. მხარზე მას მიძერწილი აქვს რელიეფური, შუაში ჩაზნექილი ჰორიზონტალური შვერილი.

სასმისები, შავპრიალა, სქელკედლიანი, ყელგამოყვანილი, მკვეთრად გაფართოებულ მუცლიანი და კონუსური მოყვანილობის შედრეკილძირიანია; მათ შორის განსხვავება შეინიშნება ზომასა და მოყვანილობაში (ტ. L₃, 4; LI₂).

B₁ ფენაში მოპოვებულ მასალაში გამოიყოფა ერთი ჯგუფი ორნამენტირებული კერამიკის ფრაგმენტებისა, რომელიც მცირე ზომის ჭურჭელს ეკუთვნის. ფრაგმენტულობის გამო ვერ ხერხდება ამ ჭურჭლის ფორმების აღდგენა. ერთი მათგანი (ტ. XLVII₁) პატარა სამნაწილადტანიან ჭურჭელს ეკუთვნის. გამომწვარია ყავისფრად, შავი შიდაპირით, ყელზე შემოუყვება ხაზოვან-წერტილოვანი ორნამენტით შესრულებული ფრიზი. ყველა დანარჩენი ფრაგმენტი ამ ჯგუფისა, შავპრიალა, ერთ ფენად გამომწვარი, თხელკედლიანი, შემკული ფაქიზად შესრულებული გრავირებული ორნამენტით (ტ. XLIII₅; XLIV₃; XLVI₅, 6), ძირითადად პატარა სამნაწილადტანიან ჭურჭელს ეკუთვნის; და ლარული ორნამენტით შემკული ფრაგმენტები (ტ. XLIV₂, 10; LII₁), ისინი გამოირჩევიან ზედაპირის გაპრიალების განსაკუთრებით მაღალი დონით.

ცალკე უნდა აღინიშნოს ჭურჭლის კედლის უსახო ფრაგმენტები, რომლებსაც სხვადასხვა მხარეს უსისტემოდ მიმართული სავარცხლისკვალისებური ზოლებით დაფარული ზედაპირი აქვთ (ტ. XLVII₁₇). ჭურჭელი გამომწვარია მოყავისფრო-რუხ ფერად.

ტაფისებური, გვერდამოდარული სტაციონარული ჭურჭელი ფრაგმენტებით არის წარმოდგენილი (ტ. XLV₈; XLVI₇). გამომწვარია ნაცრისფრად ან ყვითლად, კედლის ფრაგმენტს გასდევს ვიწრო რელიეფური, ჰორიზონტალური დანაძერწი.

სარქველები თიხის, მრგვალი (ტ. XLIV₁, 8; XLVI₁), ერთი ტიპის, მხოლოდ სხვადასხვა ზომის. შავპრიალა, შუაგულჩაზნექილი.

სადგარი, ჭურჭლის ყელის ფორმის (ტ. XLV₇), სქელკედლიანი, გამომწვარი ვარდისფრად, გაუპრიალებელი.

კერები. კერამიკულ ნაწარმს წარმოადგენს აგრეთვე ფენაში აღმოჩენილი შენობის ცენტრში, იატაკში ჩალესილი დიდი ზომის მრგვალი, შვერილებიანი კერა (ტ. V₂; VI). კერა ნაძერწია იატაკში ამოთხრილ ორმოში და ადგილზევეა გამომწვარი; ამიტომ, რომ მას მხოლოდ ერთი, შიგნითა ზედაპირი და პროფილირებული ფართო ნაპირი გააჩნია, რომელიც ოდნავ არის აცილებული იატაკის დონეს. კერა ძლი-

ერ დაზიანებული იყო გვიანდელი ორმოთი და შერჩენილი ჰქონდა 3 შვერილი. B₂ ფენის ანალოგიებით და შერჩენილი შვერილების განლაგების მიხედვით, მას ოთხი შვერილი უნდა ჰქონოდა. კერა ნაძერწია მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან, რომელსაც შერეული აქვს ბზე და წვრილი კენჭის ნამტვრევები. ზედაპირი სუფთადაა მოლესილი წმინდა თიხით და გაპრიალებულია. კერას ემჩნევა ცეცხლის ხანგრძლივი მოქმედების კვალი, რაც კეცის გადაწვაში გამოიხატება.

გარდა სტაციონარული კერისა, B₁ ფენაში დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა შედარებით მცირე ზომის, გადასატანი, ასეთივე ტიპის შვერილიანი კერების ფრაგმენტები (ტ. XLV₁, 2, 3; XLVII₁₀, 18, 19; XLVIII₂, 4, 5). სარიტუალო ორმოში, ძირზე, აღმოჩნდა ერთი სტაციონარული კერის შვერილი და ორი გადასატანი კერების შვერილები (ტ. LI₈, 9, 10). გადასატანი კერები სხვადასხვა ზომისაა, ჯამისებური მოყვანილობა აქვთ, ძირზე ნახვრეტით (ტ. XLVIII₄). კერები გამომწვარია ვარდისფრად ან მოყვითალოდ, ზოგი ყავისფრადაა ანგობირებული, ხშირად შვერილებს წითელი საღებავის კვალი ემჩნევათ. გადასატანი კერის გარე ზედაპირზე გვხვდება ღარული ორნამენტაცია (ტ. XLVII₁₀). გადასატანი კერის უმარტივეს ფორმას უნდა წარმოადგენდეს სტაციონარულ კერასთან, იატაკში საგანგებოდ გაკეთებულ ფოსოში ჩადგმული ჯამისებური ჭურჭელი (ტ. XLVIII₃). იგი ნაძერწია მსხვილმარცვლოვანი თიხით, ვარდისფრად გამომწვარი შიდაპირი პირთან წითელი საღებავით აქვს შეღებილი.

ქვის ნაწარმი

B₁ ფენის ქვის ნაწარმი წარმოდგენილია ძირითადად № 17 სარიტუალო ორმოს ძირზე მოპოვებული მასალით (LII₆, 9, 10). აქ აღმოჩნდა მოყავისფრო კაჟისაგან დამზადებული ნამგლის ჩასართი, ორმხრივი რეტეშით. აგრეთვე მოზრდილი ხელსაფქვავის ნავისებრი ქვა და სანაყის ქვა.

ძვლის ნაკეთობა

№ 17 სარიტუალო ორმოში აღმოჩნდა ერთი ძვლის ისრისწვერი. ბიპირამიდული მოყვანილობის, წახნაგოვანი პირითა და ყუნწით (ტ. LII₄), ისრისწვერი დაუმთავრებელის შთაბეჭდილებას ტოვებს. აქვე აღმოჩნდა ლულოვანი ძვლის ნატეხისაგან დამზადებული სახვრეტი და საგანგებოდ გადახერხილი რქის წვერი (ტ. LII₃, 5).

A დონეზე მოპოვებული ნივთიერი მასალა

A დონე მდიდარია ნივთიერი მასალით, მიუხედავად იმისა, რომ იგი ძლიერ იყო დაზიანებული და შემორჩენილია და გათხრილი შედარებით მცირე ფართობზე. მასალის უმრავლესობას კერამიკა შეადგენს. იგი მით უფრო მნიშვნელოვანია, რომ, იშვიათი გამონაკლისის გარდა, მოპოვებულია in situ შენობათა იატაკების ფრაგმენტებზე და მათ გარეთ. აგრეთვე ამ დონეს მიეკუთვნება 13 ორმოს მასალა, თითოეული მათგანი თავისებურ დახურულ კომპლექსს წარმოადგენს.

A დონე შეიცავს ორ ნასახლარ ფენას. ქვედა A_2 ფენა, რომელიც მცირე ფართობზეა გამოვლენილი და მცირერიცხოვან მასალას შეიცავს — თიხატკეპნილ იატაკზე (ტ. LIII) და მასთან დაკავშირებულ ფენაში (ტ. LIV). ზედა, A_1 ფენის მასალა: თიხატკეპნილ იატაკებზე (ტ. LV—LIX) და მათთან დაკავშირებულ ფენაში (ტ. LX) ორმოების მასალა — 81 ორმოსი (ტ. LXI—LXII), № 77 ორმოსი (ტ. LXIII), № 78 ორმოსი (ტ. LXIV—LXVII), № 79 ორმოსი (ტ. LXVIII₁), № 69 ორმოსი (ტ. LXVIII₂), № 19 ორმოსი (ტ. LXVIII₃), № 18 ორმოსი (ტ. LXVIII₄), № 68 ორმოსი (ტ. LXVIII₅), № 4 ორმოსი (ტ. LXVIII₆), № 5 ორმოსი (ტ. LXIX₁), № 15 ორმოსი (ტ. LXIX₂), № 11 ორმოსი (ტ. LXIX₃);

მიუხედავად კერამიკის მრავალფეროვნებისა და იმ შესამჩნევი ზოგიერთი სხვაობისა, რომელიც ჩანს ნასახლარის იატაკებზე გამოვლენილ მასალებსა და ორმოებში მოპოვებულ მასალებს შორის, და თვით ამ ორმოების მასალების ზოგჯერ თავისებური სხვაობისა, ჩვენ მიგვაჩნია, რომ A დონის მასალა ერთიან კომპლექსს წარმოადგენს და განხილული იქნება ერთად.

დერგები. სქელკედლიანი, მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან ნაძერწი ფენა-ფენა. გამომწვარი შავად, ვარდისფერ სარჩულზე. გაპრიალე-ბული ზედაპირით. მათ ახასიათებთ მხრისკენ გაფართოებული გამოყვანილი ყელი, ფართოდ გადაშლილი პირით, მკვეთრი გარდატეხის ხაზი ყელიდან მხარზე გადასვლის ადგილას, გამობერილი კორპუსი და ვიწრო ძირი. A_1 ფენაში აღმოჩენილ დერგებს აქვთ, ერთ შემთხვევაში (ტ. LV₇), ყელის ძირზე დაძერწილი ორი მასიური ნახევარსფერული ყური, მეორე შემთხვევაში (ტ. LVI) — მუცელზე მიძერწილი ორი მომცრო ყური. განსხვავებული ფორმის დერგი აღმოჩნდა ამავე დონის

№ 78 ორმოში. ისიც შავპრიალა, ვარდისფერსარჩულიანია. გამოირჩევა დაბალი ყელით და კვერცხისებრი ფორმის ტანით (ტ. LXIV₇).

დერგის ტიპის ჭურჭელს მიეკუთვნება მასიური ყურების ფრაგმენტები, ნახევარსფერული (ტ. LXII₁₂), ზოგჯერ ზურგწიბოიანი (ტ. LIII₄), და მენისკისებრხვრელიანი, რომელიც ხშირად ჭურჭლის კედელშივეა ჩაძერწილი (ტ. LXIV_{3,4}).

მკვეთრად გამოირჩევა ამავე დონეში მოპოვებული დერგის ტიპის ჭურჭლის ფრაგმენტები (ტ. LIV_{4,6,8}), სქელკედლიანი, ნაცრისფრად გამომწვარი, მოგლუვებული ყელით, გადაშლილი, შესქელებული პირით და ხაოიანი ზედაპირით, რომელიც მიღებულია ჭურჭლის კორპუსის თხიერი თიხით საგანგებოდ შელესვის შედეგად. კორპუსზე დაძერწილია პორიზონტალური, რელიეფური, ჩანაჭდევებიანი ზოლები (ტ. LIV_{6,8}).

ქოთნები, მოზრდილი, პირფართო, ძირითადად წარმოდგენილია ჭურჭლის ყურების ფრაგმენტებით (ტ. LIII_{6,7}; LIV_{12,13}; LXVI_{5,9}). ყურები ზურგწიბოიანია, ლენტური, მიძერწილი პირსა და ყელზე, ან პირსა და მხარზე. ჭურჭელი გამომწვარია წითლად ან ვარდისფრად; ღია ფერის სარჩულზე. გაპრიალეებულია.

ქოთნები, ვიწროყელიანი, წარმოდგენილია ყელის ფრაგმენტებით (ტ. LIII₁₃; LXI₁₅; LXVI₁). ჭურჭლები გამომწვარია ვარდისფრად, ნაცრისფრად, ან შავპრიალა ვარდისფერ სარჩულზე. ამ ტიპის ჭურჭელს მიეკუთვნება მენისკისებრხვრელიანი მასიური ყურები (ტ. LIII₂), მიძერწილი ჭურჭლის კორპუსზე.

გამოირჩევა ცალყურა, მსხლისებრი ფორმის მოზრდილი ხელადის ფრაგმენტი (ტ. LX₉). მკვეთრი, საფეხურისებრი გადასვლით ყელიდან კორპუსზე, მასიური ყურით, მიძერწილი პირსა და მხარზე. ჭურჭელი თხელკეციანია, შავად გამომწვარი, შავპრიალა ზედაპირით. კორპუსზე აქვს ღარული ორნამენტით შესრულებული სახეები.

აგრეთვე პირფართო, დაბალყელიანი ჭურჭლის ფრაგმენტი (ტ. LX₁₀). მას აქვს დაბალი, მხრისკენ გაფართოებული, კარგად გამოყვანილი ყელი, გადაშლილი პირით, მკვეთრი გარდატეხის ხაზით ყელიდან კორპუსზე გადასვლის ადგილას, გამობერილი მუცელი და შევიწროებული ძირი. მხარზე მას პატარა, ნახევარსფერული ყური აქვს მიძერწილი. ჭურჭელი თხელკეციანია, შავად გამომწვარი, კარგად გაპრიალეებული ზედაპირით, ყელის ძირში, გრავირებული ორნამენტით შესრულებული, დაშტრიხული სამკუთხედების სარტყელი გასდევს, ხოლო კორპუსზე, ჭრილხაზოვანი ზოლებით შესრულებული შევრო-

ნები. იგივე ტიპის და მსგავსი ორნამენტით შემკულია № 81 ორმოში აღმოჩენილი ჭურჭლის ფრაგმენტი (ტ. LXII₈), მხოლოდ ორნამენტი მთლიანად შესრულებულია გრავირებული, ნაკაწრი ხაზებით.

სამნაწილადტანიანი ქოთნები, მომცრო ზომის უყურო ჭურჭლები (ტ. LIII₁; LVII_{2, 6}; LIX₁; LXVII₄), მაღალი, ოდნავ გამოყვანილი ყელით, გადაშლილი პირით, მკვეთრად გამობერილი, ხშირად შესქელებული მუცლით და ვიწრო ძირით. თხელკეციანი, გამომწვარი შავად, ერთ ფენად, კარგად გაპრიალებული ზედაპირით. ამავე ჯგუფს მიეკუთვნება მსხლისებრი ფორმის მომცრო ჭურჭლების ფრაგმენტები (ტ. LX₁; LXVI₂).

ყველა ამ მომცრო ჭურჭელს ახასიათებს ძალზე წმინდა და ფაქიზი, გრავირებული (ჭდეული ან ნაკაწრი) ხაზებით ორნამენტირება. ძირითად გრაფიკულ ორნამენტულ სტილს წარმოადგენს ხაზოვანი, ხშირად ხაზოვან-წერტილოვანი შესრულება ჰორიზონტალური სარტყლისა და ფრიზის (დაშტრიხული სამკუთხედების მწკრივი, დაშტრიხული ფრიზი) და ხაზოვანი შევრონები ან სხვადასხვა ელემენტებით შევსებული ლენტების შევრონები. ერთ შემთხვევაში (ტ. LVII₆), გრავირებულ ორნამენტთან ერთად, გვაქვს კორპუსზე მიძერწილი რელიეფური ჰორიზონტალური შევრილი, დაყოფილი ნაჭდევებით.

რელიეფური ორნამენტი — ჭურჭლის მხარზე ერთმანეთის გვერდით მიძერწილი სამი ვერტიკალური შევრილი — ახასიათებს № 81 ორმოში აღმოჩენილ ქოთნის ფრაგმენტს (ტ. LXII₄). მას მოგლუვებული ყელი და ხაოიანი, თხიერი თიხით საგანგებოდ შელესილი კორპუსი აქვს. მსგავსი რელიეფურდანაძერწებიანი ფრაგმენტი A₁ ფენაშიც გვხვდება (ტ. LVII₄).

სამნაწილადტანიანი ქოთნების განსხვავებულ სახეობას წარმოადგენს A₁ ფენაში მოპოვებული ცალების ფრაგმენტები (ტ. LIX_{8, 9}). მათ აქვთ ფართო, გამოყვანილი ყელი, გადაშლილი პირით, მკვეთრი გარდატეხის ხაზი ყელიდან კორპუსზე გადასვლის ადგილას და ცილინდრული ფორმის კორპუსი, რომელიც, ანალოგებით თუ ვიმსჯელებთ, კონუსურად შევიწროებული ძირით მთავრდებოდა. ჭურჭლები გამომწვარია ვარდისფრად და ზედაპირზე მოწითალო ფერის ანგობის კვალი ემჩნევათ.

აგრეთვე, ცალკე ჯგუფად გამოიყოფა სფერულტანიანი ქოთნები, მათ დაბალი, ცილინდრული, ზოგჯერ შესქელებული ყელი, ოდნავ გადაშლილი პირითა და სფერული ფორმის კორპუსი ახასიათებთ. A₁ ფენაში მოპოვებულია მომცრო ჭურჭლის ფრაგმენტი, სქელკედლიანი,

ვარდისფრად გამომწვარი, ზედაპირზე წითელი ანგობის კვალით (ტ. LIX₆). ამავე ფენაშია ნაცრისფრად გამომწვარი მოზრდილი ქოთნის ფრაგმენტი (ტ. LIX₇), მოგლუვებული ყელით და უსისტემოდ დაღარული კორპუსით. № 18 ორმოში აღმოჩენილ ამ ტიპის ჭურჭელს (ტ. LXVIII₄) ასევე მოგლუვებული ყელი, მხარზე ირიბი, ღრმა ნაკვდევები და უსისტემოდ დაღარულზოლებიანი ზედაპირი აქვს.

ცალკე უნდა აღინიშნოს №11 ორმოში აღმოჩენილი მომცრო, თხელკედლიანი ჭურჭლის ფრაგმენტი (ტ. LXIX₃), მას აქვს მკვეთრად გადაშლილი პირი და გარდატეხის ხაზი ყელიდან კორპუსზე გადასვლის ადგილას. კორპუსს მიუყვებიან ვერტიკალური რელიეფური ზოლები, ზედა ნაწილში კი აქვს ჩაღრმავება, ფოსო. ჭურჭელი გამომწვარია შავად და ზედაპირის გაპრიალება ლითონის ბზინვარებამდე არის მიყვანილი.

ქილისებრი ფორმის ჭურჭლებს მიეკუთვნება ნაცრისფრად, მოშავოდ, ან მოყავისფროდ გამომწვარი ჭურჭლები და ჭურჭლის ფრაგმენტები, რაც დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი A დონის მასალაში. ზომის მიუხედავად, ქილისებრ ჭურჭლებს ახასიათებს ოდნავ გადაშლილი, ხშირად შესქელებული პირი, რომელიც უშუალოდ ან დაბალი ყელით გადადის კორპუსზე. აქვთ განიერი და ბრტყელი ძირი. კორპუსის ზედა ნაწილზე მიძერწილია მრგვალი, ლენტური და სხვა ფორმის ყურები, არის უყურო ცალებიც. ორნამენტი მხარზე, პირის პარალელურად შემოუყვება ჭურჭელს, ესაა რელიეფური, ჩანაკვდევბიანი ან დაკეჭნილი ზოლი ან შვერილი.

ციხიაგორის A დონის ქილისებრი ფორმის ჭურჭლის ორი ჯგუფი გამოიყოფა — გლუვზედაპირიანი (ტ. LIII₈; LXI_{5, 7, 9}; LXIII_{2, 3}; LXV_{6, 7}; LXVIII₁ და სხვა) და ხაოიანი, თხიერი თიხით შელესილი ზედაპირით (ტ. LVII₇; LXV_{2, 3, 5}; LXIX₁; და სხვა).

ქილები, მოგლუვებული ზედაპირით, ზოგჯერ გაპრიალებულიცაა. მიუხედავად ამისა, კეცში არაორგანული მინარევების სიჭარბის გამო, ზედაპირი უსწორმასწოროა, მრგვალი ან ლენტური ფორმის ყურები მიძერწილია ყელსა და მხარზე (ტ. LIII₈; LXI₇; LXIII_{2, 3}; LXVIII₁), ზოგჯერ ასიმეტრიულად (ტ. LXIII₃), ან პირსა და მხარზე (ტ. LX₈; LXI_{5, 9}; LXIV_{2, 5}; LXVI_{7, 8, 14}). № 78 ორმოში აღმოჩენილი ქილისებრი ფორმის ჭურჭლების ყურებს ზედა ნაწილში ფოსო აქვთ (ტ. LXVI_{7, 14}), ასეთივე ფოსო გაკეთებულია № 79 ორმოს ერთ-ერთი ქილის კორპუსზე მიძერწილი ცრუყურის ზედა ნაწილში (ტ. LXVIII₁). ორნამენტი წარმოდგენილია ჰორიზონტალური, რელიეფური, ჩანაკვდე-

კებიანი ან დაკეცნილი ზოლებით და შვერილებით (ტ. LXII₂, 5; LXV₆; LXVIII₁).

ქილისებრ, თხიერი თიხით შელესილ ზედაპირიან ჭურჭლებს მოგლუვებული ყელი და ხაოიანი კორპუსი აქვთ. ყელიდან კორპუსზე გადასვლის ადგილას ხშირად დაძერწილია ჰორიზონტალური, რელიეფური, ჩანაჭდევებიანი ან დაკეცნილი ზოლი (ტ. LVII₇; LXII₃; LXIX₁), ან ჩანაჭდევებიანი შვერილი (ტ. LXV₅).

ბადიები, A დონეზე სხვადასხვა ტიპისაა მოპოვებული. ძირითადად ამ ტიპის ჭურჭელი ფრაგმენტებითაა წარმოდგენილი. არის ყავისფრად გამომწვარი, დაბალი, ცალყურა ბადიების ფრაგმენტები (ტ. LIII₁₂; LVII₃), პირსა და მუცელზე მიძერწილი ყურით. ამ ტიპის ბადიები დამახასიათებელია A₁ და A₂ ფენისთვის.

სრულიად განსხვავებული ტიპისაა ორმოებში აღმოჩენილი ბადიები. № 78 ორმოში აღმოჩნდა დიდი ზომის, მაღალი, სქელკედლიანი ჭურჭელი (ტ. LXVII₅). მას კონუსურად შევიწროებული კორპუსი და ბრტყელი ძირი აქვს. კორპუსის ზედა ნაწილზე მიძერწილია მასიური ლენტური ყური. სამწუხაროდ, ორმოში ჭურჭლის მხოლოდ ნახევარი იყო, ამიტომ შესაძლოა მას მეორე ყურიც ჰქონდა. ჭურჭელი გამომწვარია ყავისფრად, მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან, გარეთა პირი შავადაა გაპრიალებული. ამ ტიპის, მომცრო ზომის ჭურჭლის ფრაგმენტები გვხვდება № 81 ორმოს მასალებში (ტ. LXI₄, 6). მათ უფრო ნახევარსფერული მოყვანილობის ყურები ახასიათებთ. გამომწვარია ვარდისფრად და გაუპრიალებელია.

კოჭობის ტიპის ჭურჭელი A დონეში წარმოდგენილია მცირე-რიცხოვანი ფრაგმენტებით და ერთი მთელი ცალით № 78 ორმოში (ტ. LXVII₁). კოჭობი სამნაწილადტანიანი, განიერი, გამოყვანილი ყელით, გადაშლილი პირით, მკვეთრად გამოწეული მუცლით, კონუსურად შევიწროებული ძირით და პატარა, ბრტყელი ფუძით. ნახევარსფერული ყური მიძერწილია ყელსა და მხარზე. ჭურჭელი გამომწვარია ყავისფრად, ზედაპირი მოგლუვებულია, გაუპრიალებელი. კოჭობს ღარული ორნამენტით შესრულებული სახეები ამკობს. ყელიდან მუცელზე გადასვლის ადგილას გასდევს ორი ღარისგან შემდგარი ზოლი, რომლის ზემოთ — ყელზე და ქვემოთ — კორპუსზე, ყურის მოპირდაპირე მხარეს დატანილია გეომეტრიული სახეები, მეანდრები და სხვა. ორნამენტი დატანილია სველ თიხაზე, სახელდახელოდ, არ არის მოსწორებული.

ტოლჩები სხვადასხვა ტიპისაა, ძირითადად წარმოდგენილია ფრაგმენტების სახით. მომცრო ზომის მთელი ჭურჭელი A₁ ფენაშია აღმოჩენილი (ტ. LIX₃). მას გამოყვანილი ყელი, გადაშლილი პირი, გამობერილი მუცელი და ვიწრო ძირი აქვს, მხარზე მიძერწილია მენისკისებრხვრელიანი პატარა ყური. ჭურჭელი გამომწვარია ყავისფრად, ზედაპირი გაპრიალებულია, ხოლო შიდაპირი სახელდახელოდაა მოსწორებული.

№ 81 ორმოში აღმოჩნდა გაპრიალებული, მოყვითალო ფერის ტოლჩა (ტ. LXI₂), დაბალი, ფართო ყელით, გადაშლილი პირით, მკვეთრი ხაზით ყელიდან მუცელზე გადასვლის ადგილას, მომრგვალებული კორპუსით. ყური მიძერწილია პირსა და მხარზე. ტოლჩა შემკულია ჭრილხაზოვანი ორნამენტით. ყელიდან კორპუსზე გადასვლის ადგილას სარტყელია შექმნილი, რომელზეც ჯგუფ-ჯგუფად დაშტრიხული სამკუთხედებია განლაგებული, ხოლო სარტყლის ქვეშ, კორპუსზე ჩამოშვებულია შევრონები, სხვა გეომეტრიული სახეები.

განსხვავებული ტიპის მოზრდილ ტოლჩას უნდა ეკუთვნოდეს № 78 ორმოში მოპოვებული ჭურჭლის ფრაგმენტი (ტ. LXVI₁). მას სწორი, ცილინდრული ტანი და მკვეთრად შევიწროებული ძირი აქვს; ჭურჭელი გამომწვარია ყავისფრად და მოგლუვებული ზედაპირი აქვს, იგი შემკულია ჭრილხაზოვანი ორნამენტით.

ჯამები სხვადასხვა ტიპისაა; მოზრდილი, კონუსური მოყვანილობის, ბრტყელი ძირით (ტ. LIV₁₅), გამომწვარი ვარდისფრად, მოგლუვებული ზედაპირით. ამ ტიპის ჭურჭლის ფრაგმენტს A₁ ფენიდან (ტ. LVII₅) შესქელებული პირი და ზედაპირზე ხაზოვან-წერტილოვანი ორნამენტით შესრულებული სახეები აქვს.

მომცრო ზომის პროფილირებული ჯამები (ტ. LIV₆) გამოყვანილი ყელით, გადაშლილი პირით, გამოწეული მუცლით და ვიწრო ძირით ხასიათდებიან. ყურადღებას იპყრობს № 78 ორმოში აღმოჩენილი ასეთი ტიპის ჭურჭლის ფრაგმენტი (ტ. LXVII₂), მკვეთრად პროფილირებული, საფეხურისებრი გადასვლით ყელიდან მუცელზე და მუცლიდან ძირზე. ჭურჭელი ყავისფრადაა გამომწვარი და შიდა და გარე პირი კარგადაა გაპრიალებული. ყელზე და მუცელზე აქვს ფაქიზი, გრავირებული ორნამენტით შესრულებული სახეები; ყელზე დაშტრიხული სამკუთხედები, ხოლო კორპუსზე — ფართო ზოლებით შექმნილი შევრონები ზედ დაშტრიხული სამკუთხედებით.

ჯამების განსხვავებულ ტიპს მიეკუთვნება მოზრდილი, სქელკედლიანი, პირმოყრილი, სფერულტანიანი ჭურჭლის ფრაგმენტი (ტ. LX₅),

ვარდისფრად გამომწვარი და ანგობირებული; და ცილინდრულტანიანი, მომრგვალებული ძირით ფრაგმენტი ჭურჭლისა (ტ. LXI₁₀), ყავისფრად გამომწვარი, მოგლუვებული, ჭრილხაზოვანი ორნამენტით შემკული ზედაპირით.

სასმისები, შავპრიალა, სქელკედლიანი, ყელგამოყვანილი, მკვეთრად გაფართოებულ მუცლიანი და კონუსური მოყვანილობის შედრეკილძირიანია. მათ შორის განსხვავება შეინიშნება ზომასა და მოყვანილობაში (ტ. LV₅; LIX_{4, 5}; LXIII₅). ერთი სასმისის ფრაგმენტზე (ტ. LXVI₄) რელიეფური, წრიული დანაძერწია და ამ სასმისის ზედაპირი უფრო კარგადაა გაპრიალებული, ვიდრე სხვა ცალეებისა.

სასმისებს მიეკუთვნება აგრეთვე A₁ ფენაში მოპოვებული ფართოყელიანი და ფართოძირიანი, ქილისებრი ფორმის ჭურჭელი (ტ. LV_{4, 6}). ისევე გამომწვარი და გაპრიალებული შავად, როგორც დანარჩენი სასმისები.

A დონეზე მოპოვებულ მასალაში გამოიყოფა ერთი ჯგუფი ორნამენტირებული კერამიკის ფრაგმენტებისა, რომლებიც მცირე ზომის ჭურჭელს ეკუთვნის. ფრაგმენტულობის გამო, ვერ ხერხდება ამ ჭურჭლების ფორმების აღდგენა. ამ ჯგუფის ყველა ჭურჭლის ფრაგმენტი თხელკედლიანი, შავპრიალაა, შემკული ფაქიზად შესრულებული გრავირებული (ტ. LIV_{2, 3}), ან ღარული, ჭრილხაზოვანი ორნამენტით (ტ. LIV₁₀; LXII_{7, 10}; LXIII_{6, 7, 11}; LXVIII₃). ამ ჯგუფის ჭურჭლების ფრაგმენტების უმრავლესობა გამოირჩევა ზედაპირის გაპრიალების განსაკუთრებით მაღალი დონით.

ცალკე ჯგუფად გამოიყოფა ორმოებში აღმოჩენილი ჭურჭლის კედლის უსახო ფრაგმენტები, რომლებსაც სხვადასხვა მხარეს უსისტემოდ მიმართული სავარცხლისკვალისებრი, დაღარულზოლებიანი ზედაპირი აქვთ (ტ. LXII₆; LXVIII_{3, 5, 6}; LXIX_{2, 3}).

სხვა კერამიკული ფრაგმენტებიდან აღსანიშნავია A₂ ფენაში მოპოვებული ჭურჭლის ყელის ფრაგმენტი ზედ დაძერწილი პატარა ნახევარსფერული ცრუყურით (ტ. LIII₁₁); გაურკვეველი დანიშნულების შავპრიალა კერამიკის ფრაგმენტი (ტ. LIV₅), რომელიც, ალბათ, ჭურჭლის ქუსლს უნდა წარმოადგენდეს; აგრეთვე ჭურჭლის სწორი კედლის ფრაგმენტი, ორივე მხარეს ჰორიზონტალური, რელიეფური დანაძერწით და პირზე პატარა, წვეტიანი შვერილით (ტ. LIV₇), ვარდისფრად გამომწვარი, მოგლუვებული ზედაპირით. შესაძლოა დიდი ტაფისებური ჭურჭლის კედლის ფრაგმენტიც.

ტაფისებური, გვერდამოღარული, სტაციონარული და გადასატანი სხვადასხვა ზომის ჭურჭელი მრავალრიცხოვანი ფრაგმენტებით არის წარმოდგენილი როგორც ფენაში, ისე ორმოებში (ტ. LX_{2, 3, 4}; LXII_{1, 15, 16, 18}; LXIII₁₀; LXIV₁; LXVI_{10, 11, 12, 13}). ხშირად ამ ჭურჭლის კედლებზე სხვადასხვა სახის რელიეფური დანაძერწებია გაკეთებული. ერთ შემთხვევაში (ტ. LXII₁) ჭურჭლის კედელი შეზნეჟილია და მასზე რელიეფური ჩანაჭდევეებიანი ზოლია მიძერწილი. ტაფისებური ჭურჭლების კედლები კარგად არის გამომწვარი ვარდისფრად, ნაცრისფრად ან ყვითლად. ზედაპირი მოგლუვებულია, ზოგჯერ, არაორგანული მინარევეების-სიჭარბის გამო, ზედაპირი უსწორმასწოროა.

კერები. კერამიკულ ნაწარმს წარმოადგენს აგრეთვე A დონეში მოპოვებული მრავალრიცხოვანი ფრაგმენტები მრგვალი, შვერილებიანი კერებისა. სხვადასხვა ზომის და მოყვანილობის; ძირითადად წარმოდგენილია კერების შვერილები; თითქმის ყველა ორმოს მასალაში გვხვდება ერთი ან რამდენიმე ასეთი შვერილი, გვხვდება როგორც სტაციონარული კერების მოზრდილი შვერილები (ტ. LXI₁₄; LXII₁₄; LXVII₃), ისე გადასატანი კერების მომცრო ზომის შვერილები (ტ. LIII₅; LIV_{1, 14}; LXI₁₃; LXII₁₇; LXV₄; LXVI_{3, 6}). გადასატანი კერების შვერილები, ხშირ შემთხვევაში, წითლადაა შეღებილი.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს A₁ ფენის ერთ-ერთი იატაკის ფრაგმენტზე აღმოჩენილი მრგვალი, სტაციონარული, შვერილებიანი კერა (ტ. LVIII). იგი ძლიერ დაზიანებული იყო და მისი აღდგენა არ ხერხდება. კერა ჩადგმული იყო იატაკში ამოთხრილ ორმოში. მას კარგად გამომწვარი, ცილინდრული მოყვანილობის, ნაპირისკენ გაფართოებული კედლები აქვს. ძირი არ გააჩნია, კერის პროფილირებული, ფართო, ნაწილი აცილებული იყო იატაკის დონეს. შიგნითა მხრიდან კერას სამი შვერილი ჰქონდა მიძერწილი, ერთი მოზრდილი და ორი შედარებით მომცრო, რომლებსაც ორ-ორი „თვალისებრი“ ჩაღრმავება აქვთ. კერის დაზიანების გამო, ძნელია ამ შვერილების ურთიერთგანლაგების ზუსტად დადგენა, ისე ჩანდა, რომ კერის ერთ მხარეს ორი, მომცრო „თვალეებიანი“ შვერილი იყო მიძერწილი, ხოლო მათ მოპირდაპირე მხარეს — მოზრდილი შვერილი. კერა ნაძერწია მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან, გამომწვარია მოვარდისფრო-მოყვითალოდ. პროფილირებული ფართო ზედა ნაწილი, შიდაპირი და შვერილები სუფთადაა მოლესილი წმინდა თიხით და გაპრიანებულია. კერას არ ემჩნევა ცეცხლის ხანგრძლივი მოქმედების კვალი, მიუხედავად იმისა, რომ იგი წმინდა ნაცრით იყო ამოვსებული.

კერამიკულ ნაწარმს აგრეთვე მიეკუთვნება გაურკვეველი დანიშნულების, კონუსური მოყვანილობის მცირე ზომის ჭურჭელი, რომლის ფრაგმენტები № 81 ორმოში აღმოჩნდა (ტ. LXI₁). იგი თხელკედლიანია, ყავისფრად არის გამომწვარი და სუსტად შედაპირგაპრიალებული. გადარჩენილ ფრაგმენტებზე მას აქვს სამი პატარა ნახვრეტი, ზონარის გასაყრელი, ორი კიდეზე და ერთი კონუსის წვერთან, კიდეზე ნახვრეტები ისეა განლაგებული, რომ უნდა ვივარაუდოთ, მესამე ნახვრეტიც ჰქონდა სიმეტრიისთვის, რადგან, როგორც ჩანს, ჩამოსაკიდი იყო. კონუსის გარე შედაპირზე, ხაზოვან-წერტილოვანი ორნამენტით დატანილია სხვადასხვა სახეები. ეს სახეები ისეა განლაგებული, რომ რჩება შთაბეჭდილება, მათ რაღაც აზრობრივი დატვირთვა უნდა ჰქონოდათ.

A დონეზე მოპოვებულია ერთი თიხის ბორბლის მოდელი (ტ. LX₁₁), შავად გამომწვარი, მოგლუვებული შედაპირით, და ცეცხლგამძლე თიხისაგან დამზადებული, ვარდისფრად გამომწვარი, ცულის ჩამოსასხმელი ყალიბის ფრაგმენტი (ტ. LX₁₂).

A დონის № 77 ორმოში აღმოჩნდა ერთი ანტროპომორფული (მამაკაცის) ფიგურა (ტ. LXIII₁; LXVI₂; LXXXIV). მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან გამოქერწილია 5,5 სმ სიმაღლის და 3 სმ დიამეტრის მომრგვალებული ფიგურა, რომელსაც ზედა ნაწილი შევიწროებული აქვს და ფიგურის თავია გადმოცემული. კარგად ჩანს ცხვირი და ჩაღრმავებებით გაკეთებული თვალები. კარგად გამოყოფილი ხელები მოხრილია და მკერდზეა მიკრული. ფიგურა გამომწვარია ვარდისფრად და კარგად მოსწორებული შედაპირი აქვს.

ძ ვ ლ ი ს ნ ი ვ თ ე ბ ი

A დონეში მოპოვებულია ერთი ბორბლის ფორმის გახვრეტილი კვირისტავი (ტ. LXIX) № 5 ორმოში და სოკოსებრი კვირისტავის ფრაგმენტი (ტ. LIX₂).

III. ციხიაგორის ნამოსახლარი

შემოაღწერილი მასალა ზოგიერთი განზოგადების საშუალებას იძლევა ნამოსახლარის ცხოვრების შესახებ. ადრებრინჯაოს ხანის B და A დონეები, თავისი 5 ნასახლარი ფენით, როგორც ქვემოთ შევეცდებით ნათელვყოთ, შიდა ქართლში მტკვარ-არაქსის კულტურის ერთგვა-

რი განვითარების მაჩვენებელია. მიუხედავად იმისა, რომ B და A დონეებს შორის სხვაობა არსებობს, ისინი ერთ, მტკვარ-არაქსის კულტურას მიეკუთვნებიან და ზოგადად ნამოსახლარის ცხოვრების სხვადასხვა საფეხურის შესახებ შეიძლება მსჯელობა. ამ გზით შევეცდებით გავარკვიოთ ნასახლარის ცხოვრების ყველაზე მეტად ტიპური თავისებურებანი და განვითარების საერთო სურათი. მაგრამ, ამასთან ერთად, გასათვალისწინებელია, რომ ეს მსჯელობა ემყარება ნაკლოვან მასალას, ვინაიდან გათხრილია ძეგლის მხოლოდ მცირე ნაწილი, დაახლოებით ერთი მეათედი.

* * *

ციხიაგორის ნასახლარი გაშენებულია საგანგებოდ შერჩეულ ბუნებრივ ბორცვზე, მეურნეობის განვითარების თვალსაზრისით, ხელსაყრელ ადგილას. ბორცვის მთელ ფართობზე დადასტურდა მტკვარ-არაქსის კულტურის ფენის არსებობა. შესწავლილია შედარებით მცირე ფართობი — 300 კვ. მ ბორცვის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, სადაც ხუთი ნასახლარი ფენა დადასტურდა, რაც არ გამოორიცხავს შესაძლებლობას, ბორცვის სხვა ნაწილებში უფრო ადრეული ნასახლარი ფენების არსებობისა, თუ იგი ერთდროულად არ იყო დასახლებული.

რაც შეეხება ხუთ შესწავლილ ნასახლარ ფენას, ისინი, B₂ ფენის გარდა, საკმაოდ მწირ ინფორმაციას გვაძლევენ შენობების ტიპებსა და დაგეგმარების პრინციპებზე. მიუხედავად ამისა, კარგად ჩანს, რომ ნასახლარი ფენების შენობები, თავისი გეგმარებით, არც ერთ შემთხვევაში არ იმეორებენ სხვა ფენების შენობების გეგმარებას, ე. ი. ხუთივე ფენაში ნასახლარის გეგმარება იცვლებოდა.

იცვლება აგრეთვე მშენებლობის ტექნიკა, ქვედა, B₃ და B₂ ფენების შენობები სარლასტით არის ნაგები და ორმხრივ შელესილია თიხით. B₁ ფენაში შენობის კედლები ნაგებია რიყის ქვით და ალიზით, ხოლო A₂ და A₁ ფენების შენობები წარმოდგენილია თიხატკეპნილი იატაკებით და A₁ ფენაში თიხატკეპნილი კედლის ფრაგმენტით.

სარლასტით, ორმხრივ შელესილი თიხით, შენობების კედლების აგება, რაც ციხიაგორის B₃ და B₂ ფენებისათვის არის დამახასიათებელი, შიდა ქართლის რეგიონში მტკვარ-არაქსის კულტურის ძირითადი სამშენებლო ტრადიციაა (ჯავახიშვილი, 1973, გვ. 113—149). ხიზანაანთგორის D დონისთვის უკვე დამახასიათებელია მრგვალი ფორმის შენობები, წნული, თიხით შელესილი კედლებით, ბრტყელი, ბანური

გადახურვით (კიკვიძე, 1972, გვ. 44). ზედა C და B დონეებისთვის დამახასიათებელი შენობა განსხვავებული ტიპისაა, იგი მოგრძოა, კუთხეებმომრგვალებული, ორმხრივშელესილი, მოწნული კედლებით, ბრტყელი, ბანური გადახურვით. ამ სახის შენობა, როგორც ჩანს, შიდა ქართლში მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებული საფეხურის გარკვეულ სტადიაზე ჩნდება და ამიერიდან აქ იგი ნაგებობის წამყვანი ტიპი ხდება (ჯაფარიძე, 1976, გვ. 97). ხიზანანთ გორაზე თითქოს შეინიშნება კიდევ ამ ტიპის შენობის ჩამოყალიბების პროცესი (კიკვიძე, 1972, გვ. 46).

შიდა ქართლის ნამოსახლარების, განსაკუთრებით კარგად შესწავლილი ქვაცხელების ნასახლარის C და B დონეების, ფენებში გათხრილი შენობები (ჯავახიშვილი, ლლონტი, 1962, ტ. VI—XXII) სავსებით ჩამოყალიბებული და გარკვეული ტიპისაა. მათ გეგმას უკვე განვლილი აქვს განვითარების ხანგრძლივი გზა და მიღწეულია მყარ მდგომარეობამდე. ზოგიერთი არქაული თავისებურების მიუხედავად (მომრგვალებული კუთხეები, ერთი მთავარი საყრდენი სვეტი — „დედა ბოძი“, გადახურვის ძელების სიმრგვალე, წნულ-ლასტის გამოყენება), შენობებს ახასიათებს ორნაწილელობა, ოთხკუთხედი მოყვანილობა, ბრტყელი, ცენტრალურსარკმლიანი ბანური გადახურვა, დერეფანი და რთული კონსტრუქციული ნაწილები (ჯავახიშვილი, ლლონტი, 1962, გვ. 45).

ციხიაგორის B₂ ფენის ნასახლარი (ტ. VII) გვაძლევს საშუალებას ვიმსჯელოთ სოფლის დაგეგმარებასა და შენობების ტიპზე. დაგეგმარების დროს მხედველობაშია მიღებული აქ გაბატონებული ქარები, რომლებიც ქრის აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ და პირუკუ, ამიტომ შენობები ორიენტირებულია ან ჩრდილოეთით, ან სამხრეთით.

მიუხედავად იმისა, რომ მთლიანად გაითხარა მხოლოდ ორი ნაგებობა და ერთი ნაწილობრივ, შესაძლებლად მიგვაჩნია ვივარაუდოთ, რომ შენობები ნასახლარზე განლაგებული იყო უბნებად, შეჯგუფებული გამორჩეულ ნაგებობასთან. ასეთი ნაგებობა უნდა იყოს № 1 შენობა. ამას ვვაფიქრებინებს მისი გამორჩეულად მდიდრული ინტერიერი, დერეფანი, რომელიც ორ დანარჩენ შენობას არა აქვს და ის, რომ ბილიკი, რომელიც ნასახლარზე ვადიოდა, მიემართება სწორედ № 1 შენობის შესასვლელისაკენ, იმ დროს, როდესაც № 2 და № 3 შენობები 5—6 მეტრით დაშორებული არიან ბილიკს და მას გაჰყურებენ.

თვითონ შენობები წარმოადგენენ დიდ, 70 კვ. მეტრამდე ფართის, ოროთახიან ნაგებობას; მოგრძო, კუთხეებმომრგვალებული, ორმხრივ-შელესილი მოწნული კედლებით, ბრტყელი გადახურვით, ცენტრალური ოთახის ცენტრში საყრდენი სვეტით და მის წინ, იატაკში ჩალესილი მრგვალი შვერილებიანი კერით.

შენობის აგება ხდებოდა გარკვეული წესით: მზადდებოდა შენობის საფუძველი — კენჭისა და თიხის 20 სმ სისქის ჰორიზონტალური ფენა — ბაქანი; იგება კედლის კარკასი — სარებზე დამაგრებული ლასტი და იდგმება საყრდენი სვეტი; ამის შემდეგ თიხით ფენა-ფენა ილესება იატაკი და კედლები ორივე მხრივ და კეთდება ბრტყელი, ერდოიანი გადახურვა.

როგორც ი. კიკვიძე აღნიშნავდა, თუ საერთო აქვს შიდა ქართლის მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებზე გავრცელებულ საცხოვრებელი ნაგებობების ტიპებს ერთმანეთთან, ეს კონსტრუქციული ერთიანობა კედლების სარ-ლასტით აგება, დედაბოძზე დაყრდნობილი ბრტყელი ერდოიანი ბანური გადახურვა და ოთახის ცენტრში სტაციონარული შვერილებიანი კერის მოწყობა (კიკვიძე, 1972, გვ. 46).

ციხიაგორის B₂ ფენის შენობები განსაკუთრებულ სიახლოვეს იჩენენ ქვაცხელების B₁ ფენის შენობებთან (ჯავახიშვილი, ლლონტი, 1962, ტ. VI—VIII) და როგორც ჩანს, მათ განვითარებას წარმოადგენენ. ციხიაგორის შენობები უფრო დიდი ზომებით გამოირჩევიან; ვიწრო დერეფანი შენობის წინ დამახასიათებელი ქვაცხელების ნაგებობისთვის, იზრდება და ციხიაგორაზე უკვე მეორე ოთახად იქცევა; ამავე დროს, პრინციპულად, კონსტრუქცია და შენობის ტიპი არ იცვლება, ხდება ბუნებრივი განვითარება.

გეგმარებაშიც შეინიშნება განსხვავება. თუ შიდა ქართლის სხვა მტკვარ-არაქსულ ნასახლარებზე დადასტურდა საერთო გეგმარების პრინციპი — ეს არის სოფლის მჭიდრო დასახლება, შენობებს შორის ჰაერის ცირკულაციისთვის განსაზღვრული არის დაცვა და სხვა (კიკვიძე, 1972, გვ. 44); და მართლაც, ქვაცხელების შენობები საკმაოდ მჭიდროდ არის განლაგებული (ჯავახიშვილი, ლლონტი, 1962, ტ. IV); ციხიაგორის შენობების განლაგება უფრო გაშლილია, შენობებს შორის მანძილი 5—7 მეტრს აღწევს და მათი დაგეგმარება უფრო მოწესრიგებულ შთაბეჭდილებას ტოვებს; ესეც, ალბათ, შიდა ქართლის მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარების დაგეგმარების პრინციპების შემდგომი განვითარების მაჩვენებელია.

B_1 ფენაში გათხრილია მხოლოდ ერთი შენობის ნაშთი, უკანა კედელზე მიდგმული პატარა სათავსოებით (ტ. VI), ამიტომ გეგმარებაზე მხოლოდ იმის თქმა შეიძლება, რომ შენობა შესასვლელით, როგორც ჩანს, ორიენტირებული იყო სამხრეთით, ე. ი. მუდმივი ქარების საწინააღმდეგოდ, თვითონ შენობა ოთხკუთხა ფორმის ოთახს უნდა წარმოადგენდეს ცენტრში მრგვალი, შვერილებიანი, სტაციონარული კერით, მაგრამ ყურადღებას იპყრობს ის, რომ იგი ნაგებია რიყის ქვით და ალიზით, ე. ი. მკვეთრად იცვლება მშენებლობის ტრადიცია. მართალია, რიყის ქვის და ალიზის გამოყენება მშენებლობაში არ არის უცხო შიდა ქართლის მტკვარ-არაქსის ნამოსახლარებზე, მაგრამ იქ ისინი მხოლოდ დამხმარე ფუნქციას ასრულებენ სარლასტით ნაგებ შენობებში (ჯავახიშვილი, ლლონტი, 1962, გვ. 45). ციხიაგორის B_1 ფენაში კი, სარლასტით მშენებლობა, რომლის ბრწყინვალე ნიმუშებს B_2 ფენის შენობები წარმოადგენენ, საერთოდ არ ჩანს. თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ B_2 ფენა ძლიერი ხანძრით არის განადგურებული, ხოლო B_1 ფენის შენობის იატაკი უშუალოდ B_2 ფენის ნანგრევ ბათქაშებზეა გამართული, სამშენებლო ტრადიციის შეცვლა, ალბათ, მოსახლეობის შეცვლით იყო განპირობებული.

B_1 ნასახლარ ფენას ციხიაგორაზე განვითარება არ ჰქონია, იგი მიტოვებული ჩანს, დაახლოებით ერთი საუკუნის მანძილზე ნასახლარი წყვეტს თავის არსებობას, შემდგომ კი კვლავ იწყებს ფუნქციონირებას და იქმნება A დონის ორი ნასახლარი ფენა.

A_2 ფენაში მხოლოდ კენჭნარევი თიხატკეპნილი იატაკების ფრაგმენტებია დაფიქსირებული, ხოლო A_1 ფენაში (ტ. III), სტაციონარული კერის ირგვლივ დაფიქსირებული თიხატკეპნილი იატაკის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ნასახლარი ფენა მოზრდილი ნაგებობებისგან შედგებოდა. სამწუხაროდ, მათი ფორმა გაურკვეველია. სამშენებლო მასალად თიხაა გამოყენებული. დადასტურდა თიხატკეპნილი კედლის ფრაგმენტი (ტ. IV₁). შესაძლებელია, ალიზიც გამოიყენებოდა.

A_1 ფენის ნასახლარი მიტოვებული ჩანს და ციხიაგორის მტკვარ-არაქსული ნამოსახლარი წყვეტს თავის არსებობას.

ციხიაგორის ნამოსახლარის ნივთიერი მასალის უმრავლესობას კერამიკა შეადგენს, მეტად მრავალფეროვანი, როგორც ჭურჭლის ფორმებით, ისე ორნამენტაციით. უნდა აღინიშნოს, რომ სპეციალურ ლიტერატურაში მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკის განვითარების

შესახებ არაერთი მოსაზრებაა გამოთქმული. დამაჯერებლად გამოიყურება პერიოდიზაციის ის სქემა, რომელიც შემუშავებულია სტრატეგიატული მონაცემების, ფორმისა და ორნამენტის მარტივიდან რთულისაკენ ევოლუციის, წინარე, მომდევნო და მეზობელ კულტურებთან შენიშნული კავშირების გათვალისწინების საფუძველზე და სხვა (კუფტინი, 1941, გვ. 115—116; ჯაფარიძე, 1961, 1976; ორჯონიკიძე 1983, გვ. 90).

აღნიშნულის შესაბამისად, მტკვარ-არაქსის კულტურაში რამდენიმე საფეხურია გამოყოფილი. ადრეულს მიეკუთვნება ე. წ. დიდუბე-კიკეთის რიგის ძეგლები, რომლისთვისაც დამახასიათებელია მარტივი ფორმის თიხის ჭურჭლები ცილინდრული ყელით, მომრგვალებული ან კვერცხისებრი ტანიტა და ნახევარსფერული მოყვანილობის ყურებით. გამომწვარი მორუხო-მოყვითალო-მოყავისფროდ. შემკობილია მარტივი ნაკაწრი სახეებით, ფოსოებით, კოპებით, წყვილი ირიბი რელიეფური ზოლებით და სხვა, განსაკუთრებით დამახასიათებელია რელიეფური ორმაგი სპირალის, ე. წ. „სათვალისებრი“ სპირალის მოტივი.

მომდევნო საფეხურის ჭურჭლები ძირითადი უკვე შავპრიალა, ვარდისფერსარჩულიანი კერამიკა ჩანს. ჭურჭლის ტანი ბიკონუსურ ფორმას იღებს, მრავალფეროვანი ხდება ყურის მოყვანილობა, მისი მიძერწვის მანერა. გარკვეული ცვლილებები ორნამენტსაც დაეტყო — რელიეფური „სათვალისებრი“ სპირალი ახლა ორმაგი სპირალის ვარიანტებითაა წარმოდგენილი; ნაკაწრითა და რელიეფით გამოყვანილი ზოომორფული, გეომეტრიული და სხვა სახის ორნამენტი შედარებით გართულებულია.

კიდევ უფრო გართულებულია ბოლო პერიოდის ორნამენტი. რელიეფური, ჩაღარულ-ამობურცული, გრავირებული-ნაკაწრი ან ნაჭდები და სხვა ხერხებით შესრულებული. კვლავ გვხვდება სპირალური, ზოომორფული და გეომეტრიული მოტივები, რომელიც ახლა უფრო მრავალფეროვანია და ჭურჭლის მთელ ტანს შემოუყვება. წამყვანი ჩანს ჭურჭლის სამნაწილადი ფორმა, თუმცა არსებობას განაგრძობს მომრგვალებული და ბიკონუსურტანიანი ჭურჭლებიც (ორჯონიკიძე, 1983, გვ. 90).

ციხიაგორის ნამოსახლარის B დონის კერამიკა ბოლო, მესამე პერიოდის ჯგუფს მიეკუთვნება. აქ წამყვანი ჩანს ჭურჭლის სამნაწილადი ფორმა, გრავირებული, ძირითადად ნაკაწრი, ხაზებით ორნამენტირება, რომელიც ხშირად შერწყმულია პლასტიკურ, ჩაღარულ-ამობურცულ

ორნამენტთან, განსაკუთრებით მომცრო ზომის ჭურჭლებზე. ორნამენტაციის ძირითადი მოტივებია — გეომეტრიული სახეები და მასთან შერწყმული სპირალური.

B დონის სამივე ნასახლარი ფენის კერამიკა ძირითადად ერთგვაროვანია, განსაკუთრებით ქვედა, B₂ და B₃ ფენების მასალა ერთიან კომპლექსს წარმოადგენს. მისი უმრავლესობა მტკვარ-არაქსის კულტურის შიდაქართლური ვარიანტისათვის დამახასიათებელი ფორმებით არის წარმოდგენილი (ჯავახიშვილი, ღლონტი, 1962, ტ. IV; კიკვიძე, 1972) და მათ განვითარებას უნდა ასახავდეს. შიდა ქართლში შესწავლილი ნამოსახლარებიდან, ციხიაგორის ქვედა ფენების მასალასთან ყველაზე მეტ საერთოს პოულობს ქვაცხელების ნასახლარის მასალები*.

პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს ის ტრადიციული ფორმის შიდაქართული მტკვარარაქსული კერამიკა, რომელიც ციხიაგორაზე არის წარმოდგენილი — პირფართო, ორყურა და ცალყურა ქოთნები, ვიწროყელიანი, ცალყურა ქოთნები, მაღალი და დაბალი ცალყურა ბადიები, წელში გამოყვანილი სასმისები და სხვა.

პირფართო, ორყურა და ცალყურა მოზრდილი, და ვიწროყელიანი. ცალყურა ქოთნები მრავლად არის წარმოდგენილი ქვაცხელების ნამოსახლარის C დონეში (ჯავახიშვილი, ღლონტი, 1962, ტ. IV. 392—407). მათ ტანის ბიკონუსური მოყვანილობა ახასიათებთ, ხოლო ციხიაგორაზე ამ ტიპის ჭურჭელი უფრო არამკვეთრი, სამწილადი მოყვანილობისაა, წიბო აქვს არა მუცელზე, არამედ მუცლიდან ძირზე გადასვლის ადგილას. ამ ტიპის ჭურჭელი, როგორც ქვაცხელებზე, ისე ციხიაგორაზე, უორნამენტოა, იშვიათი გამონაკლისის გარდა.

მაღალი და დაბალი ცალყურა ბადიები ერთ-ერთი ყველაზე დამახასიათებელი ჭურჭლის ფორმაა შიდა ქართლის კერამიკულ კომპლექსში, თანაც იგი თითქმის არ იცვლის ფორმას თავისი ხანგრძლივი

* სამეცნიერო ლიტერატურაში შიდა ქართლის ორი ძეგლის — ქვაცხელების და ხიზანანთ გორის C და B დონეები და მათი ნასახლარი ფენები სინქრონულადაა მიჩნეული, რაც გაუმართლებლად მიგვაჩნია. ჩვენ ვეთანხმებით ა. ორჯონიკიძის აზრს, რომ კულტურული ერთიანობის მიუხედავად, მათ შორის გარკვეული ქრონოლოგიური სხვაობა ჩანს (ორჯონიკიძე, 1983, გვ. 108). ხიზანანთ გორა რამდენადმე არქაულ შთაბეჭდილებას ტოვებს, მისი C და B დონის კერამიკა ბიკონუსური ფორმისაა და უორნამენტო, როცა ქვაცხელების ამავე დონეების ჭურჭლები შემკულია მოგვიანო ხანისათვის დამახასიათებელი ნაკაწრი ორნამენტით, ხოლო ქვაცხელების B დონეზე ჩნდება ხიზანანთ გორისთვის საერთოდ უცნობი სამნაწილადტანიანი ჭურჭლები და B₁ ფენაში ჩადარულ-ამობურცული ორნამენტი.

არსებობის მანძილზე. წარმოდგენილია ქვაცხელების C და B დონეში (ჯავახიშვილი, ლლონტი, 1962, ტ. IV, 368—375, 119—121, 130—132) — საჩხერის სამარხებში (ჯაფარიძე, 1961, ტ. XXI₂, 4, 5), ბეშთაშენის ციკლოპური სიმაგრის ქვედა ფენაში (კუფტინი, 1941, გვ. 116, სურ. 124) და სხვა.

გვერდშეზნეკილი ბადიები სამტოტა ყურით არ არის ფართოდ გავრცელებული; ასეთი ტიპის ჭურჭელი, მხოლოდ ნახევარსფერული ყურით, არის აღმოჩენილი ხიზანანთ გორის D ფენაში (კიკვიძე, 1972, ტ. XXVI₈, სურ. 197) და ოზნში (ყორჟიკაშვილი, გოგაძე, 1974, ტ. 18). მით უფრო საინტერესოა, რომ ამ ტიპის ჭურჭელი სამტოტა ყურით, ციხიაგორის გარდა, გვხვდება ქვაცხელების B₁ ფენაში (ჯავახიშვილი, ლლონტი, 1962, ტ. IV, 175, 176).

მაგრამ რაც ყველაზე უფრო აახლოვებს ციხიაგორის ქვედა ფენებს ქვაცხელების ზედა B₁ ფენასთან, ეს არის ჭურჭლის სამნაწილადი ფორმა (ჯავახიშვილი, ლლონტი, 1962, ტ. IV, 139—144, 146—150) და ჩაღარულ-ამობურცული ორნამენტით ჭურჭლის შემკობა (ჯავახიშვილი, ლლონტი, 1962, ტ. IV, 138).

ჯერ კიდევ ბ. კუფტინი აღნიშნავდა, რომ ჩაღარულ-ამობურცული ორნამენტი დამახასიათებელია მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების სამხრეთი რეგიონებისათვის (კუფტინი, 1941, გვ. 116). ჩაღარულ-ამობურცული ორნამენტი და სამნაწილადი ფორმა ჭურჭლისა მტკვარ-არაქსის კულტურის სამხრეთული ვარიანტის, არარატის ველის ძეგლების ყველაზე დამახასიათებელ ნიშნადაა მიჩნეული (ჯაფარიძე, 1976, გვ. 124).

მეტად თავისებურია არარატის ველის ნამოსახლარებზე გამოვლენილი თიხის ჭურჭელი. მისთვის უპირატესად დამახასიათებელია შავპრილა კერამიკა ღია სარჩულზე და სამნაწილადი ფორმა ჭურჭლისა. ამ კერამიკული კომპლექსის განვითარება თავისებური გზით წავიდა და იგი საგრძნობლად განსხვავდება შიდა ქართლის მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებულ საფეხურზე ჩამოყალიბებული ჭურჭლის ფორმისაგან, რომლისთვისაც ძირითადად წიბომუცლიანი მოხაზულობაა დამახასიათებელი (ჯაფარიძე, 1976, გვ. 124). სხვაობა ჩანს არა მარტო ჭურჭლის ფორმაში, არამედ მისი შემკობის ხასიათშიც. არარატის ველისა და მისი მეზობელი მხარის ძეგლებისთვის დამახასიათებელია ჩაღარულ-ამობურცული ორნამენტი, რომელიც ძირითადად ჭურჭლის წინა მხარეზეა მოთავსებული. ორნამენტი უპირატესად გეომეტრიული ხასიათისაა, სადაც სპირალს აგრეთვე ერთ-

ერთი წამყვანი როლი უკავია. გვხვდება ჩაღარული, გრავირებული და სხვა ტიპის ორნამენტიც, სადაც წამყვანი ისევ გეომეტრიული მოტივებია (ხანზადიანი, 1976, გვ. 108).

არარატის ველის ძეგლებისათვის — შრეშ-ბლური, ეჩმიაძინის ქიულ-თაფა და სხვა (სარდარიანი, 1967) დამახასიათებელია ჩაღარულ-ამობურცული ორნამენტი, გრავირებული ნაკლებადაა გამოყენებული. შენგავითში, პირიქით, უფრო ხშირია გრავირებული ორნამენტი, ზოგჯერ რელიეფურთან კომბინაციაში. აქ, განსაკუთრებით გვიანდელ საფეხურზე, დიდ განვითარებას აღწევს გეომეტრიული სახეები, გრავირებული ორნამენტისა (ხანზადიანი, 1976, ტაბ. XXIII).

უნდა აღინიშნოს, რომ არარატის ველზე წარმოდგენილი მტკვარ-არაქსის კულტურის ვარიანტი ფართო გავრცელებას პოულობს. ამ კულტურის აყვავების ხანის უფრო მოგვიანო საფეხურზე იგი მოიცავს მთლიანად დღევანდელი სომხეთის მთიანეთსა და მის მომიჯნავე ოლქებს, პირველ რიგში, აღმოსავლეთ ანატოლიას (ჯაფარიძე, 1976, გვ. 141). მისი გავლენის ქვეშ ექცევა ქვემო ქართლი, განსაკუთრებით მისი ვაკე. აქ, შულავერის მიდამოებში, შესწავლილ ნამოსახლარებზე — ყაითმაზი და „დანგრეული გორა“ — აღმოჩნდა შესანიშნავი კერამიკა, რომელიც ძალიან ახლოს დგას უფრო სამხრეთით, არარატის ველზე გავრცელებულ თიხის ჭურჭელთან როგორც ფორმით, ისე შემკობის ხასიათით (ღლონტი, 1975, გვ. 135—136). ასეთივე კერამიკა აღმოჩენილია აგრეთვე შულავერი II ნამოსახლარზე (კუშნარიოვა, ჩუბინიშვილი, 1970, გვ. 160, სურ. 53).

ქვემო ქართლის მომიჯნავე, თანამედროვე აზერბაიჯანის ტერიტორიაც, როგორც ჩანს, მტკვარ-არაქსის კულტურის სამხრეთდასავლური, არარატის ველის ვარიანტის სფეროში ექცევა. ეს განსაკუთრებით კარგად გამოჩნდა ყაზახის რაიონში მდებარე ბაბადერვიშის ბორცვის შესწავლისას. აქ აღმოჩენილი კერამიკა მსგავსებას ავლენს შენგავითის ტიპის ძეგლებთან, განსაკუთრებით შემკობის ხასიათის მიხედვით. აქაც გვხვდება მსგავსი გრავირებული, ჩაღარულ-ამობურცული და აგრეთვე კომბინირებული, ორივე სახის შერწყმის შედეგად მიღებული ორნამენტი (ისმაილოვი, 1978). თრიალეთში, მსგავსი ორნამენტით შემკული კერამიკა მოპოვებულია ბეშთაშენის ციკლოპური სიმაგრის ქვედა ფენის III კომპლექსში (კუფტინი, 1941, ტაბ. CXX; ჟორჯიკაშვილი, გოგაძე, 1974, ტაბ. 34. 214).

შიდა ქართლში ეს სამხრეთული გავლენა ქვაცხელების B დონის პერიოდში გამოჩნდა, რაც, როგორც აღვნიშნავდით, გამოიხატა ჭურჭ-

ლის ფორმის სამნაწილადი მოყვანილობის და ჩაღარულ-ამობურცული ორნამენტის გამოჩენით. მაგრამ მტკვარ-არაქსის კულტურის შიდა-ქართლური ვარიანტი იმდენად ჩამოყალიბებული სახისა იყო, რომ სამხრეთულ გავლენას არ გამოუწვევია მკვეთრი ცვლილებები ცხოვრების წესში, არქიტექტურაში და მშენებლობის ტექნიკაში, ნივთიერი მასალის ძირითად კომპონენტებში. მტკვარ-არაქსის კულტურის შიდა-ქართლური ვარიანტი, გამდიდრებული ამ კულტურის გავრცელების სამხრეთი რეგიონებიდან მოსული იმპულსებით, განვითარების ახალ საფეხურზე ადის, რაც აისახა ციხიაგორის B₂ ფენის მასალებში. ეს ეხება როგორც არქიტექტურას, რაც უკვე აღინიშნა, ასევე კერამიკას. თუ ქვაცხელების B₁ ფენაში სამნაწილადი ფორმა ჭურჭლებისა ჯერ კიდევ არამკვეთრი მოყვანილობით ხასიათდება და ძირითადად მომცრო ზომის ჭურჭლებითაა წარმოდგენილი, ციხიაგორის B₃ და განსაკუთრებით B₂ ნასახლარი ფენების კერამიკაში საკმაოდ მკვეთრად გამოყოფილი სამნაწილადი ფორმა ჭურჭლებისა უკვე წამყვან ტიპს წარმოადგენს. აქ გვხვდება მომცრო ზომის ჭურჭლები (ტ. XXVII₃; XL₁₀ და სხვა), რომლებიც ფორმითა და განსაკუთრებით ორნამენტის ხასიათით — გრავირებული სარტყელი და მასთან ერთად პლასტიკური, ჩაღარულ-ამობურცული ორნამენტი — სიახლოვეს იჩენს არარატის ველის შენგავითის ტიპის ძეგლებთან, განსაკუთრებით ე. წ. კიროვოკანის ჯგუფთან (ხანზადიანი, 1976, გვ. 110, ტაბ. XXI—XXII) და ქვემო ქართლის ნამოსახლარებთან ყაითმაში და „დანგრეული გორა“ (ღლონტი, 1975, გვ. 135—136), მაგრამ უმეტესობა კერამიკისა ტრადიციული შიდაქართლური ჭურჭლის ფორმების განვითარებას წარმოადგენს, შემკულს ასეთივე ტრადიციული გრავირებული, ძირითადად ნაკაწრი, ორნამენტით.

ქვაცხელების B დონის კერამიკის განხილვისას მკვლევრები აღნიშნავენ, რომ ჭურჭლის საერთო იერი, და განსაკუთრებით აბრისი, უკვე მოგვაგონებს ადრებრინჯაოს ხანის, კერძოდ, თრიალეთის, ყორღანული სამარხების ჭურჭელს. ამ შთაბეჭდილებას კიდევ მეტად აძლიერებს ჭურჭლის კორპუსზე ირგვლივ დაჭდებული გეომეტრიული სახეები, რომლებიც ძირითადად ერთი სქემით არის გაკეთებული — ყელისა და მუცლის შეერთების ადგილას შემოვლებული რამდენიმე კონცენტრული ხაზი და მის ქვეშ ტეხილხაზოვანი სახე. ორნამენტი საკმაოდ მკვეთრია და რიტმული, მაგრამ დამოუკიდებელი ელემენტებიც გააჩნია. ორნამენტაციის ამ თავისებურებებით B დონის ჭურ-

ქელი განიჩევა ქვაცხელების C დონის ორნამენტირებული ჭურჭლებსაგან და განსაკუთრებით მკაფიოდ ჩანს B₁ ფენის მასალებში (ჯავახიშვილი, ლლონტი, 1962, გვ. 35). მტკვარ-არაქსის კულტურის გრაფიკულ ორნამენტს წამყვანი ადგილი უკავია ადრეული ყორღანების ორნამენტაციაში, მათ შორის გარკვეული საერთო სტილი შეინიშნება (გოგაძე, 1972, გვ. 22).

ამ მხრივ ყურადღებას იპყრობს ციხიაგორის B₂ ფენის № 1 შენობაში აღმოჩენილი ხელაღები და ტოლჩები. ამ ტიპის ჭურჭელი დამახასიათებელია ადრეული ყორღანული სამარხებისთვის. მაგალითად, ხელაღა (ტ. XXVI), თავისი მოყვანილობით, ძალიან ახლოს დგას თრიალეთის XIII და XIX ყორღანებში აღმოჩენილ ხელაღებთან (კუფტინი, 1941, გვ. 105, სურ. 112, 113). ოღონდ, ყორღანებში აღმოჩენილი ხელაღები უფრო განვითარებული იერისაა, უფრო მკვეთრად გამოყოფილი სამნაწილადი ტანით და რთული ორნამენტით. იგივე შეიძლება ითქვას იმ ტიპის ტოლჩებზე (ტაბ. XXXII₃), რომელიც ციხიაგორაზეა წარმოდგენილი და ტიპოლოგიურად ახლოს დგას თრიალეთის ადრეული ყორღანებისთვის დამახასიათებელ ტოლჩებთან, ისეთებთან, როგორც XXIV ყორღანშია აღმოჩენილი (კუფტინი, 1941, გვ. 105, სურ. 114).

თრიალეთის ადრეულ ყორღანებში გამოყოფენ ერთ ჯგუფს, რომელიც თავისი კერამიკის ფორმებითა და ორნამენტაციით სიახლოვეს იჩენს მტკვარ-არაქსულ კერამიკასთან — ყორღანები IV, XIII, XIX, XXIV (ჯავახიშვილი, 1973, გვ. 264, გოგაძე, 1972). ჩვენი აზრით, სწორედ ციხიაგორის B₂ ფენის დროინდელი კერამიკული ფორმები წარმოადგენენ ამ ყორღანული კერამიკის შესატყვისს.

როგორც მასალის აღწერის დროს აღვნიშნავდით, იმავე B₂ ფენის № 1 შენობაში გამოიჩევა ორი ხელაღა (ტაბ. XXVIII_{2, 3}), რომელიც ფორმით და ზედაპირის დამუშავების ხარისხით განსხვავდება დანარჩენი მტკვარ-არაქსული ნაწარმისაგან. ამ ტიპის ხელაღებს შეიძლება დავუკავშიროთ საჩხერის ყორღანების ნაჩერქეზევის 1955 წელს გათხრილი № 2 სამარხის ხელაღა (ჯაფარიძე, 1961, ტაბ. XIV₆), რომელიც ყუადაქანებულ ცულთან და ყუნწიან სატევართან ერთად არის წარმოდგენილი. ო. ჯაფარიძე ამ სამარხს ადრეულ ჯგუფს მიაკუთვნებს, მაგრამ უფრო მეტ სიახლოვეს ეს ხელაღები მარტყოფის № 1 ყორღანში აღმოჩენილ ჭურჭელთან პოულობენ (ჯაფარიძე, კიკვიძე, ავალიშვილი, წერეთელი, 1980, ტაბ. IX₁; ჯაფარიძე, 1991, გვ. 138, სურ. 42). მათ საკმაოდ ჩამოყალიბებული ფორმები ახასიათებთ; კეციო და

ზედაპირის დამუშავებით ისინი მარტყოფის ადრეული ყორღანების კერამიკასთან მეტ საერთო ნიშნებს პოულობენ, ვიდრე მათთან ერთად აღმოჩენილ დანარჩენ კერამიკასთან; როგორც ჩანს, ციხიაგორის მტკვარარაქსული ნასახლარის B₂ ფენის არსებობის ხანაში, მასთან ერთად თანაარსებობს ყორღანული კულტურის მარტყოფული ეტაპის ძეგლები.

ციხიაგორის ნამოსახლარის B₁ ფენის კერამიკაში, თუმცა ძირითადი ფორმები ჭურჭლისა და ორნამენტაციის ხასიათი არ იცვლება, მაინც შეინიშნება მთელი რიგი განსხვავებული ნიშნებისა, რომელიც არ გვხვდება ქვედა, B₂ და B₃ ფენებში. ორნამენტაციაში ჭარბობს ჭრილხაზოვანი და გრავირებული ორნამენტი. გვხვდება გრავირებული, ნაჭდევი, ხაზოვან-წერტილოვანი ორნამენტით შესრულებული ფრიზი ჭურჭლის ყელზე (ტაბ. XLVII₁), რომელიც ძალიან გავს ბაბადერვიშე ცნობილ ორნამენტს (კუშნარიოვა, ჩუბინიშვილი, 1970, სურ. 44, 126). აქვე ჩნდება გრავირებული, ნაკაწრი ორნამენტით შესრულებული სარტყელი ჭურჭლის ყელზე, მასზე დატანილი დაშტრიხული სამკუთხედებით (ტაბ. XLVI₅). ჭურჭლის ახალი ფორმაა მომცრო ზომის, დაბალი, პროფილირებული ჯამები (ტაბ. XLIV₁₂; L₅, 8). ამ ტიპის ჭურჭელი მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების უფრო სამხრეთი რეგიონებისათვის, აღმოსავლეთ ანატოლიის ძეგლებისთვის არის დამახასიათებელი (ბარნეი, 1958, გვ. 189, 197), რომლებსაც ჩ. ბარნეი ადრებრინჯაოს II პერიოდს აკუთვნებს.

ჩაღარულ-ამობურცული ორნამენტი გვხვდება არა მარტო მომცრო ზომის ჭურჭელზე (ტ. XLVII₃), არამედ დიდი ზომის დერგებზეც (ტ. XLIII₆). მსგავსი ორნამენტი გვხვდება აღმოსავლეთ ანატოლიაში, იგდირის ველის ნამოსახლარ იაიცში (ბარნეი, 1958, გვ. 191); აგრეთვე დერგები, ზოგჯერ რთული რელიეფური სახეებით, ცნობილია ქარაზიდან (კოშაი, ტურფან, 1959, გვ. 412—413). ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიის ძეგლებისთვის არის დამახასიათებელი დიდი ზომის უორნამენტო დერგები, მსგავსი B₁ ფენაში წარმოდგენილი ცალებისა (ტ. XLIII_{1, 2, 3}).

განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს კერამიკის მცირერიცხოვანი ჯგუფი, აღმოჩენილი B₁ ფენაში, რომელიც არ არის დამახასიათებელი მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკისთვის და ქვედა ფენებში არ გვხვდება. ეს არის ქილისებური ფორმის ჭურჭელი (ტ. XLIV_{15, 16}; XLV_{4, 5}), რომელსაც გაუპრიალებელი, ხაოიანი ზედაპირი აქვს, ზოგ შემთხვევაში, სავარცხლისკვალისებური, უსისტემოდ დაღარულზო-

ლებიანი ზედაპირით (ტ. XLVII₁₇). ასეთი კერამიკა ბერიკლდეების ნა-
მოსახლარის ბედენური ფენისთვისაა დამახასიათებელი (ღლონტი,
ნემსაძე, ჯავახიშვილი, 1986, გვ. 39—40, სურ. 2) და ბედენური კულ-
ტურის მარტყოფის № 3 ყორღანის ძირითად სამარხშია აღმოჩენილი
(ჯაფარიძე, ავალიშვილი, წერეთელი, 1986, გვ. 34, სურ. 5). ბედენურ
კულტურას უნდა ეკუთვნოდეს, აგრეთვე, ამ ფენაში აღმოჩენილი
თხელკედლიანი, შავპრიალა ტოლჩის ფრაგმენტი (ტ. XLVII₇) და მო-
მცრო ზომის ჭურჭლის ცილინდრული ყელის ფრაგმენტი (ტ. XLIV₁₀),
რომელიც ზედაპირის გაპრიალების განსაკუთრებულად მაღალი დონით
გამოირჩევა.

როგორც ჩანს, ციხიაგორის B₁ ნასახლარი ფენის არსებობის ხანა-
ში, მტკვარ-არაქსის კულტურის შიდა ქართლის ვარიანტის განვითარე-
ბის სტაბილური ხასიათი ირღვევა, რაც გამოიხატა მშენებლობის ტრა-
დიციის შეცვლით და მატერიალურ კულტურაში ახალი ნიშნების გამო-
ჩენით. თუ გავითვალისწინებთ, რომ წინა, B₂ ფენა, ძლიერი ხანძრით
არის განადგურებული, შესაძლოა ვივარაუდოთ, რომ ეს ცვლილებები
მშვიდობიანი გზით არ უნდა მომხდარიყო; მაგრამ ისე ჩანს, რომ ეს
ცვლილებები უფრო მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელ ტომთა
შიგნით მიმდინარე პროცესებმა განაპირობა, შესაძლოა, მათმა გადაად-
გილებამ აღმოსავლეთ ანატოლიის ტერიტორიიდან ჩრდილოეთით, ში-
და ქართლის რეგიონამდე. ხოლო ციხიაგორის B₁ ფენაში ისეთი კერა-
მიკის გამოჩენა, რომელიც ბედენურ კულტურას ახასიათებს, მეტყვე-
ლებს იმაზე, რომ ამ ფენის არსებობის ხანაში, შიდა ქართლში გამო-
ჩენას იწყებს ბედენური კულტურა და კონტაქტში შედის მტკვარ-
არაქსის კულტურასთან.

ციხიაგორის B₁ ფენის ნასახლარს გაგრძელება არ ჰქონია, იგი
მოსახლეობას მიუტოვებია. ცხოვრება ბორცვზე წყდება, რის შედეგა-
დაც შეიქმნა 3—4 სმ სისქის სტერილური ფენა. ეს წყვეტილი ერთ
საუკუნეზე მეტ ხანს არ უნდა გაგრძელებულიყო, რომლის შემდეგ
ციხიაგორის ბორცვი კვლავ დასახლებული ჩანს მტკვარ-არაქსული კულ-
ტურის მატარებელი ტომებით და იქმნება ნასახლარის A დონე, ორი
ნასახლარი ფენითა და სარიტუალო ორმოებით.

ციხიაგორის A დონის მასალები საგრძნობლად განსხვავდება ქვე-
და, B დონის მასალებისაგან. პირველ რიგში ეს ეხება კერამიკის სა-
ერთო იერს. A დონის ტიპური მტკვარარაქსული კერამიკა, რომელიც
ამ დონეში მოპოვებული ჭურჭლის საერთო რაოდენობის 60—70%-ს
შეადგენს, ზედაპირის გაპრიალების გაცილებით უფრო დაბალი დონე-

ნით ხასიათდება, ვიდრე B დონის კერამიკა, ძირითადად, განსაკუთრებით A₁ ფენაში — შავად არის გამომწვარი ვარდისფერ სარჩულზე, უორნამენტოა და ზოგჯერ მასიური, ნახევარსფერული ყურებით (ტ. LV₇) და ხშირად უფრო არქაულ შთაბეჭდილებას ტოვებს, ვიდრე ამაზე მისი სტრატოგრაფიული მონაცემები და თანმხლები მასალა მეტყველებს.

მიუხედავად იმისა, რომ შეიმჩნევა გარკვეული განსხვავება A₂ (ტ. LIII—LIV) და A₁ (ტ. LV—LX) ფენების მასალებს შორის, ძირითადი ნიშნებით შესაძლებელია მათი ერთად განხილვა.

ორმოები, რომლებიც A დონეს მიეკუთვნებიან, ორ ჯგუფად იყოფა. პირველ ჯგუფში ერთიანდებიან ორმოები №№ 19, 18, 68, 4 (ტ. LXVIII_{3, 4, 5, 6}) და №№ 15, 11 (ტ. LXIX_{2, 3}). მათ აერთიანებთ: ცილინდრული მოყვანილობა, შევსების ერთგვაროვნება, სტრატოგრაფიული მდგომარეობა. დაფიქსირდა, რომ ამ ჯგუფის ორმოებს ჩაჭრილი აქვთ A₁ ფენა, ე. ი. პირველი ჯგუფის ორმოები ციხიაგორის ადრებრინჯაოს ხანის ფენის ყველაზე გვიანდელ სტრატოგრაფიულ შრეს წარმოადგენენ. მეორე ჯგუფის ორმოებს ახასიათებთ ზარისებური მოყვანილობა, მასალის სიუხვე და ისინი უშუალოდ A დონიდან არიან ჩაჭრილები. მათი ფენებთან დაკავშირება ჭირს, მაგრამ შესაძლებლად მიგვაჩნია ორმოები №№ 81, 77, 78 (ტ. LXI—LXII; LXIII; LXIV—LXVII) A₂ ფენას მივაკუთვნოთ, ხოლო ორმოები № 79, 69, 5 (ტ. LXVIII_{1, 2}; LXIX₁), — A₁ ფენას.

A დონის კერამიკაში, როგორც აღვნიშნავდით, ძირითადად უორნამენტო კერამიკაა წარმოდგენილი. ორნამენტი მეტწილად მომცრო ზომის ჭურჭელზე გვხვდება, ხალარულ-ამობურცული ორნამენტი მხოლოდ ერთ შემთხვევაშია წარმოდგენილი ჭურჭლის ფრაგმენტზე № 77 სარიტუალო ორმოდან (ტ. LXIII₄), გრავირებულ ორნამენტთან ერთად; მეორე შემთხვევაში გვხვდება ტიპიური მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელი ეტაპის კერამიკისათვის დამახასიათებელი ორნამენტული სახე (ტაბ. LXVII₁) შესრულებულია ტლანქი, უხეში ღარებით, რაც არ არის დამახასიათებელი ამ კულტურის კერამიკის ტრადიციებისთვის. დანარჩენ ფრაგმენტებზე ან მკვეთრი ჭრილხაზოვანი ორნამენტი გრავირებულთან ერთად (ტ. LIII₁; LV₂; LIX₁; LX_{9, 10}; LXI₂; LXVI₂), ან ფაქიზი გრავირებული ორნამენტით შესრულებული სახეები (ტ. LIV_{2, 3}; LVII_{2, 6}; LX₁; LXII₈; LXVI₂). ორნამენტის სახეები, წარმოდგენილი ამ ჭურჭელზე, ტიპიურია თრიალეთის ადრეული ყორღა-

ნების კერამიკისთვის, რომელიც მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელი ეტაპის განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენს.

ციხიაგორის A დონის კერამიკაში ყურადღებას იპყრობს ჭურჭლის ის ჯგუფი, რომელთა ტანი საგანგებოდ შელესილია თხიერი თიხით (ტ. LIV_{4, 6, 8}; LVII₇; LXII_{3, 4}; LXV_{2, 3, 5}; LXIX₁). ჭურჭლის ფორმისა და ზომის მიუხედავად, მათ მოგლუვებული ყელი და ხაოიანი (თხიერი თიხით შელესვის შედეგად) ტანი აქვთ. ორნამენტი მხარზე, პირის პარალელურად, ჰორიზონტალურად აქვს მიძერწილი. ესაა უმთავრესად რელიეფური ჩანაჭდევებიანი ზოლი ან შვერილი. მსგავსი ორნამენტი გლუვზედაპირიან ჭურჭელზეც არის წარმოდგენილი (ტ. LXII_{1, 2, 5}; LXV₆). საინტერესოა ერთი შავპრილა ჭურჭლის ფრაგმენტი A₁ ფენიდან, რომელზეც ერთად გვხვდება თრიალეთის ადრეული ყორღანებისთვის დამახასიათებელი გრავირებული ორნამენტული სახე და რელიეფური ჰორიზონტალური შვერილი ნაჭდევებით (ტ. LVII₆).

რელიეფური, ჩანაჭდევებიანი ზოლით ან შვერილით ორნამენტირება არ არის დამახასიათებელი მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებისთვის და თავს იჩენს ამ კულტურის გვიანდელ ეტაპზე. კახეთში ილტოს ნასახლარის ქვედა ფენების კერამიკული ნაწარმის ნაწილი შემკულია ჭურჭლის მხარზე შემოყოლებული რელიეფური, დაკეჭნილი სარტყელით (დედაბრიშვილი, 1969, გვ. 50, სურ. 10. 11). მსგავსი ორნამენტით შემკული ჭურჭელი სამცხე-ჯავახეთში, ზველის „რაბათზე“ და ლოდობანაზეა აღმოჩენილი (ორჯონიკიძე, 1983, ტ. 30, 5; 31, 8—9). ქილის ფორმის ჭურჭელი, რელიეფური დაკეჭნილი ზოლებით, ცნობილია ბედენის ძეგლებზეც (გოგაძე, 1972, გვ. 91). ასეთივე კერამიკა აღმოჩნდა ხაშურის ნაცარგორაზე, ფენაში, რომელიც მტკვარ-არაქსულ და ბედენურ კერამიკას შეიცავს (ორჯონიკიძე, 1992, ტ. I₁₇, II₃).

გარკვეული მსგავსების დანახვა შეიძლება დასავლეთ საქართველოს ადრებრინჯაოს ხანის ზოგიერთი ძეგლის მასალებშიაც. ოჩამჩირის, დაბლაგომის, არგვეთისა და სხვა ნასახლარების ზედა ფენის კერამიკა შეიცავს ქილის ფორმის ჭურჭლებს, ლენტური ტიპის ყურებითა და მსგავსი ორნამენტით. ამ კერამიკის შემცველი ფენა ადრებრინჯაოს ხანის მოგვიანო საფეხურსაა მიკუთვნებული (ფხაკაძე, 1989).

ამიერკავკასიის ფარგლებს გარეთ ჩვენს მასალებთან განსაკუთრებით ახლოს დაღესტანში აღმოჩენილი ზოგიერთი ძეგლის კერამიკა დგას. ისიც ხელით ნაძერწია, თხიერი თიხით შელესილი, კორპუსის ზედა ნაწილზე ყურებით ან შვერილებით (კოტოვიჩი, 1961, გვ. 20). მხარ-

ზე, პირის პარალელურად, ერთ რიგად გასდევს ფრჩხილისებრი ან მრგვალი ჩანაჭდევეები. ხშირად, ამავე ადგილას, დაკეჭნილი რელიეფური ზოლი შემოუყვება. მსგავსი კერამიკა გონების სამაროვნისა და ზემო გუნების ნასახლარისთვისაცაა დამახასიათებელი, სადაც იგი მტკვარარაქსული ელფერის მომცრო ზომის ჭურჭლებთან ერთადაა წარმოდგენილი (კოტოვიჩი, 1965, გვ. 150).

ანალოგიური, ოღონდ რამდენადმე განვითარებული სახის ჭურჭელი გინჩის სამაროვანზეცაა ნახი. აქაც გვხვდება ჭურჭელი ჭდეული და რელიეფურჩანაჭდევეებიანი ზოლებით მხარზე. ზოგ მათგანს „მუხლისებრი“ ყური გააჩნია. ორნამენტი, აღნიშნულის გარდა, შეიცავს კოპებსა და ნალისებრ დანაძერწებს (გაჯიევი, 1969, ტ. 4, 15). ამის პარალელურად არის მტკვარ-არაქსის კულტურისთვის დამახასიათებელი კერამიკა.

განსაკუთრებით ახლო პარალელებს პოულობს ციხიაგორის A დონის ამ ჯგუფის კერამიკა დალესტანშივე — ველიკენტის და კაიაკენტის მასალებში (მუნჩაევი, 1961, გვ. 93—97). ამ ნამოსახლარების ზედა ფენაში, მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკასთან ერთად, რომელიც მასალის უმრავლესობას შეადგენს, აღმოჩნდა თხიერი თიხით ზედაპირ-შელესილი კერამიკა, რომელსაც მოგლუვებული ყელი და მხარზე რელიეფური ორნამენტი აქვს, ჩანაჭდევეებიანი, ან დაკეჭნილი ზოლი, ან შვერილი. მსგავსი ორნამენტი ქილისებრი ტიპის ჭურჭლისთვისაა დამახასიათებელი. ასეთივე ჭურჭლები აღმოჩნდა ველიკენტის ნასახლარზე გათხრილ კერამიკის გამოსაწვავ ქურაში (კოტოვიჩი, 1959, გვ. 127—129; ტ. III₁₋₃; IV₁₋₃, 6).

აღნიშნული კერამიკის ამიერკავკასიაში და მის სამხრეთით მდებარე ოლქებში არ არსებობის გამო, იგი ადგილობრივად, დალესტანშივე ჩამოყალიბებულადაა მიჩნეული მ. გაჯიევის მიერ. უფრო ადრე, ველიკენტის ნამოსახლარის სტრატეგრაფიაზე დაყრდნობით, რ. მუნჩაევის მიერ გამოთქმული იყო მოსაზრება, რომ ქილისებრი ფორმის ჭურჭლები, დამახასიათებელი რელიეფურჩანაჭდევეებიანი ორნამენტით, მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელ ეტაპზე იჩენს თავს დალესტანში და ევროპის კულტურებიდან მოსულ იმპულსებს უკავშირებდა (მუნჩაევი, 1961, გვ. 97). შემდგომში მან აღნიშნული კერამიკა ადგილობრივი, მტკვარ-არაქსამდე არსებული ტრადიციების, გაგრძელებად მიიჩნია და მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ლოკალური ვარიანტის ყველაზე დამახასიათებელ ნიშნად ჩათვალა (მუნჩაევი, 1975, გვ. 189).

მართლაც, დღემდე ამიერკავკასიაში, თხიერი თიხით შელესილზე-დაპირიანი კერამიკა არ იყო ცნობილი, თუმცა ქილისებრი ფორმის და რელიეფურჩანაჭდევებიანი ზოლებით ორნამენტირება, როგორც ჩვენ ზევით აღვნიშნეთ, გვხვდება მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელი ეტაპის ძეგლებზე. შიდა ქართლში, ციხიაგორის ნამოსახლარის A დონეში მსგავსი კერამიკის გამოჩენას ორი ახსნა შეიძლება ჰქონდეს: ან მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩრდილოაღმოსავლური ვარიანტის შემოღწევა შიდა ქართლის რეგიონში, რაც ნაკლებად სავარაუდოა, ან, როგორც გვესახება, საქმე გვაქვს მტკვარ-არაქსის კულტურის ფინალური ეტაპის საერთო მოვლენასთან, — უცხო ტალღის შემოღწევა არა მარტო ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში, არამედ ამიერკავკასიაშიც, მაგრამ ამიერკავკასიაში მან ვერ პოვა გავრცელება. იმ დროს, როდესაც ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში ფართოდ გავრცელდა, დამკვიდრდა და განვითარდა კიდევ შემდგომ, შუაბრინჯაოს ხანაში (გაჯიევი, 1987, გვ. 62—73, ტ. XXII—XXIII, XXIV—XXV). ამიტომ ციხიაგორის A დონეში მსგავსი კერამიკის აღმოჩენას მნიშვნელობა აქვს ამ დონის ეტაპობრივი განსაზღვრისთვის, იგი უკავშირდება ველიკენტის და მისი წრის ძეგლების ზედა ფენას. ასევე მნიშვნელოვანია, რომ ველიკენტის კატაკომბებში, აღნიშნულ კერამიკასთან ერთად, გვხვდება ტიპური შავპრილა ბედენური კერამიკა, რომელიც იმპორტად არის მიჩნეული (გაჯიევი, კორენევსკი, 1984, გვ. 7—9, სურ. 1).

ციხიაგორის მონაცემებზე დაყრდნობით, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ეს უხეშზედაპირიანი კერამიკა სწორედ ბედენის კულტურის წრეს უნდა მიეკუთვნებოდეს.

რაც შეეხება უხეშზედაპირიანი ჭურჭლის მეორე ჯგუფს — სავარცხლისკვალისებურ უსისტემოდ დაღარულზოლებიან ჭურჭელს — მისი მიკუთვნება ბედენის კულტურისადმი ეჭვს არ უნდა იწვევდეს. როგორც უკვე აღვნიშნავდით, მსგავსი კერამიკა დამახასიათებელია ბერიკლდეების ნამოსახლარის ბედენური ფენისთვის (ღლონტი, ნემსაძე, ჯავახიშვილი, 1986, გვ. 39—40, სურ. 2) და ბედენური კულტურის ყორღანებშიც გვხვდება. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ჩვენთვის ქვემო ქართლში გათხრილი ყორღანების მონაცემები. № 5 ყორღანში, ერთ კომპლექსში აღმოჩნდა თრიალეთის ადრეული ყორღანებისთვის დამახასიათებელი კერამიკა და ბედენური ჭურჭლები (ჯაფარიძე, 1975, სურ. 61, ტ. XXXVIII); ხოლო № 9 ყორღანში მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკა ერთ კომპლექსშია წარმოდგენილი, ბე-

დენურ ჭურჭელთან და ლითონის იარაღებთან, აქვეა დაღარულზოლებიანი კერამიკის ფრაგმენტები (ჯაფარიძე, 1975, სურ. 63, ტ. XLIV—XLV). აქაც ციხიაგორის A დონის მსგავსი სურათია.

ციხიაგორის A დონეში სავარცხლისკვალისებური, დაღარულზოლებიანი ზედაპირით კერამიკა გვხვდება როგორც ფენაში (ტ. LIX₇), ისე მეორე ჯგუფის ორმოებში (ტ. LXII₆), ხოლო პირველი ჯგუფის ორმოების ძირითად მასალას წარმოადგენს (ტ. LXVIII₃, 4, 5, 6; LXIX₂, 3). ამ ორმოებში, აღნიშნულ კერამიკასთან ერთად, აღმოჩნდა ტიპური ბედენური შავპრიალა, მომცრო ზომის ჭურჭლის ფრაგმენტები (ტ. LXVIII₃; LXIX₃).

როგორც ჩანს, A დონის მასალებში აისახა მტკვარ-არაქსისა და ბედენის კულტურების თანაარსებობის პერიოდი, ხოლო თუ გავიხსენებთ, რომ პირველი ჯგუფის ორმოები ციხიაგორის აღრებრინჯაოს ხანის ყველაზე გვიანდელ სტრატეგრაფიულ შრეს წარმოადგენენ, შეიძლება დავასკვნათ, რომ A₁ ფენით მთავრდება მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარება აღნიშნულ ძეგლზე და ალბათ, შიდა ქართლის რეგიონში, ხოლო ბედენური კულტურა აგრძელებს თავის არსებობას.

* * *

ციხიაგორის აღრებრინჯაოს ხანის ფენის დათარიღებისთვის მხედველობაშია მისაღები როგორც მტკვარ-არაქსის კულტურის, ასევე აღრეული ყორღანების ქრონოლოგია, რომლებიც ძირითადად ცალცალკე განიხილებოდა.

მტკვარ-არაქსის კულტურის ქრონოლოგიის საკითხებს შეეხო თითქმის ყველა მკვლევარი, ვინც ამ კულტურის შესწავლაზე მუშაობდა და მას ძირითადად ძვ. წ. III ათასწლეულის ფარგლებში ათავსებენ (კუშნარიოვა, ჩუბინიშვილი, 1970, გვ. 178—179)*. მიუხედავად იმისა, რომ ბევრი მცდელობა იყო საერთო ქრონოლოგიური სქემის შექმნისა, არც ერთი მათგანი დღეისთვის საყოველთაოდ მიღებული არ არის. ეს, ალბათ, იმით აიხსნება, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურა დიდ ტერიტორიაზე გავრცელებული და სხვადასხვა რეგიონები არათანაბრად არის შესწავლილი. ამას ემატება ისიც, რომ მრავალფენიანი, სტრატეფიცირებული ძეგლები ნაკლებად არის შესწავლილი ამიერკავკასიაში,

* იქვეა მოცემული ნუსხა იმ ნაშრომებისა, რომლებიც მტკვარ-არაქსის კულტურის ქრონოლოგიის საკითხებს ეხება.

არადა სწორედ სტრატეგრაფიულმა მონაცემებმა უნდა მოგვცეს მყარი საფუძველი ქრონოლოგიური სქემისთვის.

ქართულ არქეოლოგიაში დამკვიდრდა ქრონოლოგიური სქემა, რომლის მიხედვით მტკვარ-არაქსის კულტურა ძვ. წ. IV ათასწლეულის II ნახევრით და III ათასწ. I ნახევრით თარიღდება და მისი ზედა თარიღი ძვ. წ. XXIV საუკუნეა (ჯავახიშვილი, ღლონტი, 1962, გვ. 58—59; ჯაფარიძე, 1961, გვ. 120; 1964, გვ. 7; ღლონტი, ჯავახიშვილი, კიკვიძე, თუშაბრამიშვილი, 1968, გვ. 11).

რაც შეეხება C_{14} დათარიღებას, ამ პერიოდის ამიერკავკასიის ძეგლებიდან დღეისათვის საკმაოდ მცირერიცხოვანი მონაცემები არსებობს; არადა, როგორც ცნობილია, C_{14} დათარიღება სარწმუნოა მხოლოდ თარიღების დიდი სერიების არსებობისას და მათზე დაყრდნობა ჯერჯერობით დამაჯერებლობას მოკლებულია. ციხიაგორის B_2 ფენისთვის გაგვაჩნია C_{14} თარიღი — ძვ. წ. 2900 ± 110 წელი (TB-831), რომელიც, ჩვენი აზრით, არ შეეფერება ამ ფენის სტრატეგრაფიულ მონაცემებს, თუ გავითვალისწინებთ, რომ იგი შედარებით გვიანდელია ქვაცხელების C_1 ფენაზე, ხოლო მისი თარიღია C_{14} — ძვ. წ. 2800 ± 90 (ჯავახიშვილი, 1973, გვ. 259). ქვაცხელების C_1 ფენისთვისაც ეს თარიღი მეტად ადრეულად მიგვაჩნია. ტექნიკური მეთოდებით დათარიღება, ალბათ, მომავლის საქმეა, როდესაც სათანადო რაოდენობის მონაცემები დავროვდება და დათარიღების მეთოდები დაზუსტდება. მეტად ზაინტერესოა C_{14} თარიღების კალიბრების მეშვეობით მტკვარ-არაქსის კულტურის დაძველების ცდა (ქავთარაძე, 1983), მაგრამ იგი, ხშირ შემთხვევაში, ეწინააღმდეგება არქეოლოგიურ მონაცემებს. ამიტომ ჩვენ ტრადიციული მეთოდებით დათარიღებას უფრო სანდოდ მივიჩნევთ — სტრატეგრაფიული მონაცემები, მასალის ტიპოლოგიური ანალიზი და სხვა.

ჩვენთვის მნიშვნელოვანია ყორღანული კულტურის დათარიღება. ჯერ კიდევ ბ. კუფტინმა თრიალეთის ყორღანების ადრეული ჯგუფისა და საჩხერის მასალების ანალიზის საფუძველზე დაათარიღა ისინი ძვ. წ. XXIV—XXII საუკუნეებით (კუფტინი, 1948 ა, გვ. 75). ო. ჯაფარიძემ საჩხერის სამარხებში აღმოჩენილი კარგად დამათარიღებელი ლითონის ინვენტარის საფუძველზე გამოყო ადრეული და გვიანდელი ჯგუფები, რომლებიც ძვ. წ. 2400—2200 და 2200—1900 წლებით დათარიღდა (ჯაფარიძე, 1961, გვ. 194—195) და ამით ადრეული ყორღანების თარიღის დაზუსტება მოახდინა. ე. გოგაძემ, თრიალეთის ყორღანული კულტურისადმი მიძღვნილ თავის კაპიტალურ ნაშრომში, ად-

რეული ყორღანების თარიღი ძვ. წ. 2300—2000 წლებით განსაზღვრა (გოგაძე, 1972, გვ. 38). ა. ჯავახიშვილმა თრიალეთის ადრეულ ყორღანებში ორი ჯგუფი გამოყო. პირველი ჯგუფი — ყორღანები IV, XII, XIII, XIX, XXIV, მან ადრებრინჯაოს ხანის მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელ სტადიას მიაკუთვნა და მათი ზედა თარიღი ძვ. წ. XXIV საუკუნით განსაზღვრა. მეორე ჯგუფი — ყორღანები XI, XXV, XLVI (ბედენური კულტურის — ზ. მ.) — ცალკე გამოყო და შუაბრინჯაოს ხანის თრიალეთის ყორღანული კულტურის ადრეულ სტადიას მიაკუთვნა. მან ეს ჯგუფი და მასთან დაკავშირებული ძეგლები ცალკე კულტურად მიიჩნია, გარდამავალი ეტაპი უწოდა და ქრონოლოგიურად, მოათავსა მტკვარ-არაქსისა და თრიალეთის კულტურებს შორის — ძვ. წ. XXIII—XXII საუკუნეებში (ჯავახიშვილი, 1973, გვ. 264—268). გ. გობეჯიშვილმა ბედენის ყორღანები ზოგადად ძვ. წ. III ათასწ. II ნახ. და II ათასწ. დასაწყისით დაათარიღა (გობეჯიშვილი, 1981, გვ. 133). მარტყოფის ყორღანებისთვის მიღებულია თარიღი ძვ. წ. XXIV—XXIII საუკუნეები (ჯაფარიძე, კიკვიძე, ავალიშვილი, წერეთელი, 1980, გვ. 40). შ. დედაბრიშვილმა ილტოს ნასახლარის ქვედა სამი ფენა ადრებრინჯაოს ხანის მტკვარ-არაქსის კულტურის ბოლო ეტაპს და შუაბრინჯაოს ხანის პირველ ქრონოლოგიურ ეტაპს მიაკუთვნა. დათარიღდა ძვ. წ. III—II ათასწ. მიჯნით (დედაბრიშვილი, 1969, გვ. 63).

დღეისთვის, ადრეულ ყორღანებში ორ ჯგუფს გამოყოფენ: „მარტყოფულს“, რომელშიც შედის მარტყოფის, თრიალეთისა და სამგორის ყორღანები — თარიღდება ძვ. წ. III ათასწ. II ნახევრის შუახანებით; და „ბედენურს“ — თარიღდება ძვ. წ. III ათასწ. ბოლოთი და II ათასწ. დასაწყისით (ჯაფარიძე, 1989, გვ. 39; ჯაფარიძე, 1991, გვ. 153).

როგორც ვხედავთ, მტკვარ-არაქსის კულტურას და ადრეულ ყორღანებს, ბ. კუფტინიდან მოყოლებული, განიხილავენ როგორც ერთმანეთის მომდევნო ეტაპებს; თანაც ყორღანებში, ბედენურ ჯგუფს უფრო მოგვიანოდ მიიჩნევენ (ჯავახიშვილი, 1973, გვ. 265—268; გოგაძე, 1972; ჯაფარიძე, 1975; 1988, 89; 1991). ეტაპობრივად განვითარების ეს სქემა მისაღებია, მაგრამ ურთიერთმიმართება მტკვარ-არაქსის ძეგლებისა ყორღანულ ძეგლებთან და თვით ადრეულ ყორღანებს შორის, უფრო რთულ სურათს გვიჩვენებს.

მკვლევართა ნაწილმა სცადა, საკმაოდ საფუძვლიანად, დაეკავშირებინა ადრეული ყორღანები მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარების გვიანდელი ეტაპის საამუშენებლო დონეებთან (კუშნარიოვა, ჩუ-

ბინიშვილი, 1970, გვ. 62; დედაბრიშვილი, 1969, გვ. 95; ორჯონიკიძე, 1983, გვ. 108—109). მაგრამ განსაკუთრებით მწვავედ ეს საკითხი დადგა შიდა ქართლში, ახალი სტრატეგიცირებული ნამოსახლარების შესწავლის შედეგად. ხაშურის „ნაცარგორაზე“ დადასტურდა ფაქტი მტკვარ-არაქსისა და ბედენური კერამიკის თანაარსებობისა (რამიშვილი, 1987; ორჯონიკიძე, 1992), ხოლო ქარელის რაიონში, ნამოსახლარ „ბერიკლდეებზე“, აღმოჩნდა ბედენური ფენა, რომელიც უშუალოდ ადევს მტკვარ-არაქსის ადრეული პერიოდის (ხიზანაანთ გორა E) ფენას (ლლონტი, ჯავახიშვილი, 1987).

ყველაზე თვალსაჩინოდ, ჩვენი აზრით, მტკვარ-არაქსული კულტურის განვითარების გვიანდელი პერიოდი შიდა ქართლში აისახა ციხიაგორის ადრებრინჯაოს ხანის მასალებში. მისი ხუთივე ნასახლარი ფენა, როგორც შევეცადეთ გვეჩვენებინა, უფრო გვიანდელია, ვიდრე ქვაცხელების B₁ ფენა, რომელიც აქამდე შიდა ქართლში მტკვარ-არაქსის კულტურის ყველაზე გვიანდელ ფენად იყო მიჩნეული, და ითვლებოდა, რომ ეს კულტურა ქვაცხელების B₁ ფენის შემდეგ წყვეტს თავის არსებობას. ტრადიციული ქრონოლოგიით, ქვაცხელების B დონე ძვ. წ. III ათასწ. შუა ხანებს მიეკუთვნება და მისი ზედა ზღვარი XXIV საუკუნეს არ სცდება (ჯავახიშვილი, ლლონტი, 1962, გვ. 59). ამიტომ შესაძლებლად მიგვაჩნია ციხიაგორის B დონე დავათარილოთ ძვ. წ. XXIII—XXII საუკუნეებით, ხოლო A დონე — XXI საუკუნით.

* * *

სამართლიანად ითვლება, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურა შიდა ქართლში კარგად არის შესწავლილი. მისი განვითარების ქრონოლოგიური შკალა, რომელიც ისეთი ეტალონური ძეგლების სტრატეგრაფიას ეყრდნობა, როგორცაა ქვაცხელები (ჯავახიშვილი, ლლონტი, 1962) და ხიზანაანთ გორა (კიკვიძე, 1972), მტკვარ-არაქსის კულტურის თითქმის ყველა ეტაპს მოიცავს და საყოველთაოდ მიღებულია. ციხიაგორის ნამოსახლარისა და სხვა ახლადშესწავლილი ძეგლების მონაცემები ერთგვარად ავსებენ ამ შკალას და ზოგიერთი კორექტივი შეაქვთ ქრონოლოგიაში. ჩვენ შესაძლებლად მიგვაჩნია ძველი და ახალი სტრატეგრაფიული მონაცემების საფუძველზე ჩამოვაყალიბოთ შიდა ქართლის განვითარების კულტურულ-ქრონოლოგიური სურათი ენეოლითიდან მოყოლებული შუაბრინჯაოს ხანამდე.

უშუალოდ მტკვარ-არაქსის კულტურის წინარე ენეოლითური ფენა ბერიკლდეების ქვედა ფენა (ლლონტი, ჯავახიშვილი, 1987), რომელიც თარიღდება ძვ. წ. IV ათასწ. I ნახევრით (ლლონტი, ჯავახიშვილი, 1987, გვ. 86), ან IV ათასწ. შუა ხანებით და II ნახევრით (მახარაძე, 1994). უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ფენას მტკვარ-არაქსის კულტურასთან გენეტიკური კავშირი არ უჩანს.

მტკვარ-არაქსის კულტურა:

I ეტაპი — ენეოლითი — ხიზანანთ გორის E დონე — ბერიკლდეების მტკვარ-არაქსული ფენა — ძვ. წ. IV ათასწ. დასასრული.

II ეტაპი — ადრებრინჯაოს ხანა — ხიზანანთ გორის D, C, B დონეები, ქვაცხელების C დონე — ძვ. წ. III ათასწ. I ნახევარი.

III ეტაპი — ქვაცხელების B დონე — ციხიაგორის B₃, B₂ ფენები — ძვ. წ. XXIV—XXIII საუკუნეები.

IV ეტაპი — ანუ ბედენის I ეტაპი — ციხიაგორის B₁ ფენა — A დონე — ძვ. წ. XXII—XXI საუკუნეები.

ბედენის II ეტაპი — ბერიკლდეების ბედენური ფენა — ძვ. წ. XXI—XX საუკუნეები.

* * *

ციხიაგორის ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარზე წარმოდგენილია შიდა ქართლში მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარების III და IV ეტაპები.

III ეტაპისთვის დამახასიათებელია წინარე ეტაპის სამშენებლო ტრადიციების გაგრძელება, ნასახლარების დაგეგმარებისა და შენობების ტიპების იგივეობა, რაც ამ ეტაპის ბოლოსთვის განვითარებას პოვებს ციხიაგორის B₂ ფენის შენობების სახით. შეიძლება ითქვას, რომ III პერიოდის დასასრულისთვის ტრადიციული შიდაქართლური არქიტექტურა თავისი განვითარების მწვერვალს აღწევს.

III ეტაპის ქვაცხელების B დონის ფენები და ციხიაგორის B₃, B₂ ფენები, ისევე როგორც წინა ეტაპის ნასახლარი ფენები, წარმოადგენენ დამჯდარი მიწათმოქმედი მოსახლეობის ტიპურ ნასოფლარს. სამეურნეო იარაღებიდან მათ სამშენებლო ფენებში მოპოვებულ ძირითად მასალას შეადგენს სამიწათმოქმედო იარაღი — კაჟის ნამგლის ჩასართები, ხელსაფქვავეები, მარცვლეულის შესანახი ჭურჭელი და თვით მარცვლეულის ნიმუშები. მეურნეობის ამ დარგის დაწინაურების დონეზე ყველაზე უკეთ უნდა მეტყველებდეს ირმის რქის პრიმიტიული

სახვნელი იარაღი, ქვაცხელების B₁ ფენაში აღმოჩენილი (ჯავახიშვილი, ლლონტი, 1962, ტ. XXXIII₁₁), რომელიც გამწევი ძალის გამოყენებას ვარაუდობს; გარდა ამისა, ნამგლების დიდი რაოდენობა, რომლებშიც ხის ბუდის კვალიანი ცალებიც მოიპოვება (ტ. XXXVII).

კერამიკაში უფრო იგრძნობა სხვაობა, რაც საშუალებას გვაძლევს გავმიჯნოთ III ეტაპი წინასაგან. II ეტაპისთვის დამახასიათებელია ჭურჭლის ბიკონუსური ფორმა, მკვეთრი წიბოთი კორპუსის შუაწელის ირგვლივ გრაფიკული ორნამენტაციის სიმცირე და ინდივიდუალური ხასიათი, ისიც II პერიოდის ბოლოს, ქვაცხელების C₁ ფენაში იჩენს თავს. III ეტაპისთვის დამახასიათებელია, დიდი ზომის სქელკედლიან ჭურჭელთან ერთად, შედარებით წმინდა სტრუქტურის, მტკიცე, თხელკეციანი, კარგად გაპრიალებული შავზედაპირიანი ჭურჭლის გაჩენა; გამოწვის უფრო მაღალი ხარისხი; ჭურჭელის საერთო ფორმისა და ნაწილების მეტი დიფერენცირება, ძირითადად სამნაწილადი ფორმა; ჩამოყალიბებული სახის გრაფიკული ორნამენტი, რომელიც უწყვეტ, რიტმულ, ორნამენტულ სარტყლებსა ქმნის. დიდი სიახლოვე, როგორც კერამიკის ფორმებში, ისე ორნამენტაციის სტილში, ჩანს ადრეული ყორღანების მასალებთან, რომლებიც ამ პერიოდში არსებობენ შიდა ქართლის მიმდებარე ტერიტორიებზე — თრიალეთში, ქვემო ქართლში, კახეთში. ამ ეტაპზე იჩენს თავს ჩაღარულ-ამობურცული ორნამენტი, რომელიც სრულიად უცხო იყო შიდა ქართლის კერამიკული კომპლექსისთვის.

ცვლილებები მტკვარ-არაქსის კულტურის შიდაქართლური ვარიანტის განვითარებაში, მის III ეტაპზე უნდა შეეტანა სამხრეთიდან მოსულ იმპულსებს, სადაც მტკვარ-არაქსის კულტურის არარატის ველის ვარიანტისთვის დამახასიათებელია ჭურჭლის სამნაწილადი ფორმა და ჩაღარულ-ამობურცული ორნამენტი. მაგრამ ეს იმპულსები არა უშუალოდ არარატის ველიდან მომდინარე ჩანს, არამედ ქვემო ქართლის ვაკისა და მისი მომიჯნავე დღევანდელი აზერბაიჯანის ტერიტორიიდან, სადაც ისეთ ძეგლებზე, როგორიცაა ყაითმაზი, დანგრეული გორა, ბაბა დერვიში, იმდენად მკაფიოდ ჩანს არარატის ველის გავლენა, რომ მოსახლეობის გადაადგილებაც უნდა ვივარაუდოთ. შიდა ქართლი უკავშირდება ამ რეგიონებს მტკვრის ხეობის მეშვეობით. ის, რომ შიდა ქართლში მხოლოდ კულტურულ იმპულსებს ჰქონდა ადგილი და არა სამხრეთ მტკვარარაქსული ტომების მიგრაციას, ჩანს იმაში, რომ არ შეცვლილა ტრადიციული არქიტექტურა, ცხოვრების სტაბილური ხასიათი, კერამიკული კომპლექსის ძირითადი კომპონენტები. პირი-

ქით, გამდიდრებული ახალი იმპულსებით, მტკვარ-არაქსის კულტურის შიდაქართლური ვარიანტი უფრო მაღალ საფეხურზე აღის და თავისი განვითარების უმაღლეს დონეს III ეტაპის დასასრულს აღწევს, ციხიაგორის B₂ ფენის არსებობის ხანაში და სწორედ მაშინ წყდება განვითარება ამ კულტურის შიდაქართლური ვარიანტისა; მაგრამ მტკვარ-არაქსის კულტურა აგრძელებს არსებობას შიდა ქართლის ტერიტორიაზე.

IV ეტაპი, რომელიც ძვ. წ. XXII საუკუნეში იწყება, მტკვარ-არაქსის კულტურის დესტაბილიზაციის ხანაა შიდა ქართლში და შესაძლოა, მთელ კავკასიაში. ადგილი აქვს მტკვარ-არაქსული კულტურის მატარებელ ტომთა გადაადგილებას. შიდა ქართლში, ციხიაგორის B₁ ფენის მასალებში აისახა ის საკმაოდ მკვეთრი ცვლილებები, რომლებიც ახალმოსულმა ტომებმა შემოიტანეს — ქვითა და ალიზით ოთხკუთხა შენობების აგება, კერამიკული კომპლექსის ზოგიერთი თავისებურება, გვაფიქრებინებს, რომ ეს ტალღა სამხრეთიდან, შესაძლოა, აღმოსავლეთ ანატოლიიდან მიმდინარეობდა. რით იყო გამოწვეული მტკვარ-არაქსულ ტომთა გადაადგილება და ამ კულტურის კრიზისი, ძნელი სათქმელია, მაგრამ შესაძლოა ეს მოვლენები დაკავშირებული იყო ამიერკავკასიაში ახალი, ბედენური კულტურის გამოჩენასთან, რომლის ნიშნები ასევე გამოჩნდა IV ეტაპის დასაწყისში, ციხიაგორის B₁ ფენაში.

შიდა ქართლის მტკვარ-არაქსის კულტურის IV ეტაპი, იმავე დროს, ბედენის კულტურის I ეტაპია, რადგან აღნიშნულ პერიოდში ეს ორი კულტურა თანაარსებობს ამ რეგიონში. თანაარსებობის პერიოდი საუკუნეზე მეტ ხანს უნდა გაგრძელებულიყო. ციხიაგორის B₁ ფენა საწყისია, ხოლო მისი A დონე IV ეტაპის ფინალს მიეკუთვნება და ასახავს მტკვარ-არაქსის კულტურის არსებობის დასასრულს ამ რეგიონში და ბედენური კულტურის დამკვიდრებას.

ბედენური კულტურის II ეტაპი შიდა ქართლში წარმოდგენილია ბერიკლდეების ბედენური ფენით და არის გარდამავალი საფეხური ადრებრინჯაოდან შუაბრინჯაოს ხანაზე.

* * *

ადრეული ყორღანები საქართველოს ტერიტორიაზე პირველად შეისწავლა ბ. კუფტინმა თრიალეთში, წალკის პლატოზე გათხრების შედეგად (კუფტინი, 1941). თრიალეთში ადრეულებს მიეკუთვნება

IV, XIII, XIX, XXIV ყორღანები (გოგაძე, 1972; ჯავახიშვილი 1973). შემდგომში ამ პერიოდის ყორღანები აღმოჩნდა სამგორის ველზე (საქართველოს არქეოლოგია, 1959, გვ. 92—93, ტ. VIII₅₋₈, 10) და თბილისის მახლობლად, მარტყოფში (ჯაფარიძე, კიკვიძე, ავალიშვილი, წერეთელი 1980; ჯაფარიძე, 1991) — I, II, IV ყორღანები.

ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში, ამიერკავკასიაში და კერძოდ აღმოსავლეთ საქართველოში, ვრცელდება დაკრძალვის ახალი წესი — ინდივიდუალური ყორღანული სამარხი, რომელსაც აქ არ გააჩნდა ადგილობრივი ტრადიციები (ჯაფარიძე, 1988). ყორღანული სამარხების გამოჩენას უკავშირებენ კავკასიის ჩრდილოეთით მოსახლე მესაქონლე ტომების გავლენას (გოგაძე, 1972; ჯაფარიძე, 1975, 1988), რომელთათვის სამარხის ეს ტიპი ტრადიციულია. იგი კავკასიის ჩრდილოეთით გავრცელებული, ე. წ. ძველი ორმოსამარხების კულტურის წიაღში უნდა წარმოქმნილიყო ძვ. წ. IV ათასწლეულის დასასრულს (მერპერტი, 1974). შემდეგში ამ კულტურის მატარებელმა ტომებმა სხვადასხვა მიმართულებით იწყეს მოძრაობა, შორს დასავლეთით ვრცელდებიან და სამხრეთ რუსეთის სტეპების გზით, დუნაისპირეთის მიღმა მხარეებს აღწევენ. მოძრაობის ამ დიდ გზაზე ეს მესაქონლე ტომები მიწათმოქმედი მოსახლეობის ზონებში იჭრებიან და არღვევენ მათი მეურნეობის სიმყარეს (მერპერტი, 1977). როდესაც ძვ. წ. (II ათასწლეულში, უზარმაზარ სივრცეზე, ძველი ორმოსამარხების კულტურულ-ისტორიული ერთობა იქმნება, სამარხის ყორღანული ტიპი მისი ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანთაგანი ხდება.

ამიერკავკასიაში დაკრძალვის ყორღანული წესის გავრცელებამ კულტურაში ნაკლები ასახვა პოვა. ყორღანულ სამარხებში გამოვლენილი კულტურა, უპირატესად, ადგილობრივ ტრადიციებზე იყო დაფუძნებული. თუმცა დაკრძალვის ახალი წესი მოსახლეობის ახალი მასის გამოჩენასთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული, ჩანს, რომ ახალმოსულები, ძირითადად, ადგილობრივ კულტურას ითვისებენ. მესაქონლე ტომებს შედარებით ადვილად გადააქვთ უფრო მაღალი კულტურის ტრადიციები. შესაძლოა რიცხობრივად ისინი არცთუ ისე ბევრნი უნდა ყოფილიყვნენ და შედარებით სწრაფად აითქვიფნენ ადგილობრივ მოსახლეობაში (ჯაფარიძე, 1988).

ადრეულ ყორღანებში, თვით დაკრძალვის წესის გარდა, შეინიშნება ჩრდილოური ელემენტები — ქვის ცულები, სამგორის და მარტყოფის I ყორღანებში, ცხოველის კბილებისა და ეშვებისაგან ნაკეთები საკიდები; მაგრამ ძირითადი მასალა — კერამიკა, ლითონის იარა-

დი, სამკაულები, მტკვარ-არაქსის კულტურისთვის დამახასიათებელი ფორმებისაა (ჯაფარიძე, 1988). ყორღანებში აღმოჩენილ ჭურჭელს მტკვარ-არაქსულ კერამიკასთან განსაკუთრებით აახლოვებს ორნამენტის ხასიათი (გოგაძე, 1972; ჯაფარიძე, 1988).

ადრეულ პერიოდში ყორღანები არ გავრცელებულა მთელ აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე. დღეისთვის არსებული მონაცემებით, ისინი თრიალეთის და კახეთის ტერიტორიაზე, ალბათ, მესაქონლეობისთვის უფრო ხელსაყრელ რეგიონებში ვრცელდებიან. როგორც ჩანს, თრიალეთში და მარტყოფ-სამგორში კომპაქტურად განლაგებული ყორღანების არსებობა იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ აქ სახლობდა ყორღანული კულტურის მატარებელი ორი სხვადასხვა ტომი (ავალიშვილი, 1991). სწორედ იქ უნდა მომხდარიყო ახალმოსულებისა და ადგილობრივი, მტკვარ-არაქსული ტომების შერწყმა. ყორღანებში დაკრძალვის წესის დამკვიდრება იმაზე მეტყველებს, რომ ახალმოსულები ჩრდილოეთიდან, ალბათ, სამხედრო პრიორიტეტს ფლობდნენ და სოციალურ დაწინაურებას მიაღწიეს. ამასთან ერთად, ყორღანული სამარხი იდეოლოგიური და რელიგიური წარმოდგენების ცვლილებას ასახავს. აღნიშნულ რეგიონებში მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარები ნაკლებად არის შესწავლილი, მით უფრო სტრატეგიციკრებული ძეგლები, არადა სწორედ ამ ნამოსახლარის მასალებში იქნება ასახული ის ცვლილებები, რაც ყორღანული კულტურის მატარებელმა მოსახლეობამ შემოიტანა ადგილობრივ, მტკვარ-არაქსულ კულტურაში. ამ მხრივ საინტერესოა ივრის ხეობაში, თიანეთში, სოფელ ბადაანთან გამოვლენილი ნასახლარი (მირცხულავა, 1984), რომლის მტკვარ-არაქსული მასალა ადრეყოღანულ იერს ატარებს.

მესაქონლე მოსახლეობის გამოჩენამ, ალბათ, გარკვეული ცვლილებები შეიტანა მტკვარ-არაქსულ მეურნეობის ხასიათში. აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, იმ რეგიონებში, სადაც ბუნებრივი ხელსაყრელი პირობები იყო, დაწინაურებას იწყებს მესაქონლეობა. ამ ცვლილებებს, დასაწყისში მაინც, არ გამოუწვევია მკვეთრი გარდატეხა მტკვარ-არაქსულ ტომთა სოციალურ-ეკონომიკურ მდგომარეობაში. თრიალეთისა და სამგორის ყორღანების სამარხეული ინვენტარის სიღარიბე და ერთგვაროვანი ხასიათი თითქოს იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ საზოგადოების შიგნით მიმდინარე ქონებრივი უთანასწორობის პროცესი ნაკლებად შესამჩნევია. დაწინაურებულ წევრს უფრო მოზრდილ ყორღანებში კრძალავდნენ, რომლის აგებაშიც, ალ-

ბათ, მთელი გვარი თუ ტომი მონაწილეობდა, მაგრამ ქონებრივად რა-
გით წევრთა ყორღანებისაგან ჯერ კიდევ მაინცა და მაინც არ გამოირ-
ჩეოდა (ჯაფარიძე, 1988).

როგორც ჩანს, ასეთი მდგომარეობა საზოგადოების შიგნით დიდ-
ხანს არ გაგრძელებულა. გამორჩეულ მდგომარეობას მიღწეული წევრი
ეკონომიკურადაც წინაურდება. ეს კარგად გამოჩნდა მარტყოფის ყორ-
ღანებში. ისინი, დროით, თრიალეთისა და სამგორის ყორღანებს ბევ-
რად არ ჩამორჩებიან, მაგრამ მათში უკვე აშკარად შეიმჩნევა, რომ
დაკრძალული წევრი საზოგადოებისა ქონებრივადაც გამორჩეულია.
ყორღანები, აგების წესით, მათზე დახარჯული შრომითა და დროით,
დიდად არ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, მაგრამ მარტყოფის ყორ-
ღანები აშკარად გამოირჩევიან სამარხეული ინვენტარის სიუხვით.
თანაც ამ ყორღანების ნივთიერი მასალა შედარებით უფრო მაღალი
ნახელავია, მრავალფეროვანია. როგორც კი საზოგადოების დაწინაუ-
რებული, არისტოკრატიული ნაწილი ქონებრივადაც მომძლავრდა, ამან
გარკვეული ასახვა სამარხების ნივთიერ მასალაში პოვა (ჯაფარიძე,
1988).

შიდა ქართლს ეს პროცესები, როგორც ჩანს, უშუალოდ არ შე-
ხება. ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრის შუახანებამდე, მტკვარ-
არაქსის კულტურის ადგილობრივი ვარიანტის განვითარება არ შე-
წყვეტილა, და ცხოვრების წესში არ ჩანს მკვეთრი ცვლილებები. ყორ-
ღანების პირველი გამოჩენა შიდა ქართლის მეზობელ რეგიონებში ძვ.
წ. III ათასწლეულის შუახანებში უნდა მომხდარიყო, შიდა ქართლის
მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარების II ეტაპის დასასრულს, ამ
დროიდან, შესაძლოა, მათი მიბაძვით იწყება ტყვიავის (მაკალათია,
1943) და საჩხერის (ჯაფარიძე, 1961) ყორღანების აგება, რომლებიც
მხოლოდ პირობითად შეიძლება მივიჩნიოთ ყორღანებად, ისინი უფრო
საგვარეულო სამაროვნებს წარმოადგენენ.

III ეტაპზე, როდესაც შიდა ქართლში გრძელდება მტკვარ-არაქ-
სის განვითარება ქვაცხელების B-ციხიაგორის B დონეებში, ფუნქციო-
ნირებს საჩხერის სამაროვნები, თრიალეთში იგება IV, XIII, XIX,
XXIV ყორღანები, სამგორის, მარტყოფის I, II, IV ყორღანები. მათ
ახლოვებთ ერთმანეთთან კერამიკის ფორმები და ორნამენტაციის ხა-
სიათი, ლითონის იარაღი, განსაკუთრებით დამახასიათებელია ყუადა-
ქანებული ვიწროტანიანი ცულები, სხვა იარაღ-სამკაული. სტადია-
ლურად, ეს მოვლენები ძვ. წ. XXIV—XXIII საუკუნეებს მიეკუთვნ-

ნება. ამ დროს აღმოსავლეთ საქართველოს რეგიონებს არათანაბარი განვითარება ეტყობა. შიდა ქართლში აგრძელებს არსებობას სტაბილური გვაროვნული საზოგადოება, დაფუძნებული მიწათმოქმედ მეურნეობაზე; ხოლო მეზობელ რეგიონებში, თრიალეთში და კახეთში, ადგილობრივი მტკვარარაქსული კულტურის მატარებელი ტომების, რომელთაც ჩრდილოური გავლენა შეეხო, საფუძველზე ყალიბდება მესაქონლე-მიწათმოქმედთა ტომები, რომლებშიც სწრაფი ტემპით ვითარდება სოციალური დიფერენციაციის პროცესი, გამოიყოფა და ძლიერდება გვაროვნული არისტოკრატია და სხვა. ყორღანი, როგორც ჩანს, საზოგადოების დაწინაურებული წევრის, ტომის ბელადის სამარხს წარმოადგენდა. იგი გამოირჩეოდა თავისი ზომით, კონსტრუქციით, ინვენტარით; რიგითი წევრები, სავარაუდოა, ძველი წესისამებრ იმარხებოდნენ ორმოსამარხებში და ქვაყუთებში.

დაკრძალვის ყორღანული წესის შემოსვლა გარკვეულ ეთნიკურ ძვრებთან იყო დაკავშირებული. უცხო ეთნიკური ელემენტის გამოჩენასთან ერთად, განსხვავებული ტიპის სამარხი ვრცელდება (ჯაფარიძე, 1988). ადრეული ყორღანები ძირითადად ჩრდილოეთიდან შემოსულ, უცხო წარმომავლობის პირებს ეკუთვნოდათ, რომლებიც ერთხანს საზოგადოებაში დაწინაურებულ მდგომარეობას აღწევენ (ჯაფარიძე, 1988). ეს პირველი ნაკადი მოსულეებისა არცთუ ისე ძლიერი იყო, მათ არ გამოუწვევიათ მტკვარ-არაქსის კულტურის ნგრევა. პირიქით, შეითვისეს ეს კულტურა და საერთოდ, ადგილობრივ მოსახლეობაში გაითქვიფნენ; ამიტომაც მათი კულტურა მტკვარარაქსის კულტურის განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენს, ამ კულტურის განვითარებას გვიანდელ ეტაპზე. მაგრამ მაინც, ახლის გამოჩენამ გარკვეული დაღი დაასვა საზოგადოების ცხოვრებას, დააჩქარა სოციალური დიფერენციაციის პროცესები.

მტკვარ-არაქსის კულტურის საერთო კრიზისი და დესტაბილიზაცია, შიდა ქართლის პერიოდიზაციით, IV ეტაპზე იჩენს თავს, სავარაუდოდ, ძვ. წ. XXII საუკუნეში. იგი არ იყო დაკავშირებული არც მეურნეობის კრიზისთან და არც საზოგადოების შიგნით მიმდინარე სოციალურ პროცესებთან; ყოველ შემთხვევაში, ციხიაგორის B₂ ფენაში, რომლითაც მტკვარ-არაქსის კულტურის შიდაქართლური ვარიანტის განვითარების III ეტაპი მთავრდება, ამის არავითარი ნიშნები არ ჩანს. ჩვენი აზრით, მტკვარ-არაქსის კულტურის დესტაბილიზაცია და შემდგომ საბოლოოდ დაცემა, გამოწვეული იყო სრულიად უცხო

კულტურის გამოჩენით, რომელიც დღეს ბედენური კულტურის სახელწოდებითაა ცნობილი.

ბედენური კერამიკა ჩვენში ჯერ კიდევ თრიალეთის ზოგიერთ ადრეულ ყორღანებში იყო შენიშნული (კუფტინი, 1948: გოგაძე, 1972; ჯავახიშვილი, 1973) — XI, XXII, XXV, XXVII, XL, XLVI ყორღანები. მაგრამ განსაკუთრებით კარგად იგი გ. გობეჯიშვილის მიერ გათხრილ ბედენის ყორღანებში იყო წარმოდგენილი (გობეჯიშვილი, 1981) და ამიტომ იგი „ბედენური“ კერამიკის სახელითაა ცნობილი. შესაბამისად, ამ კერამიკის შემცველი ძეგლები ბედენურ კულტურას მიეკუთვნება.

ბედენური კულტურა, ძირითადად, ყორღანული სამარხებიდან მიმდინარე მასალის საფუძველზე იხილება (გობეჯიშვილი, 1981; დედაბრიშვილი, 1979; ჯაფარიძე, 1975, 1988, 89; 1991; ლორთქიფანიძე, 1989). ბედენური კულტურის ყორღანები გამოირჩევიან სამარხეული ინვენტარის სიუხვით. განსაკუთრებით აღსანიშნავია კერამიკა, რომელიც ესოდენ თავისებურ სახეს აძლევს ამ კულტურას. ძირითადი სწორედ კერამიკაა, რომელიც ბედენური ტიპის ძეგლებს აერთიანებს (ჯაფარიძე, 1989). იგი ჭურჭლის ფორმების მრავალგვარობით ხასიათდება, ხელით ნაძერწია და გამოირჩევა ზედაპირის დამუშავების მაღალი დონით. გარეთა პირის სიკრიალე ზოგჯერ ლითონის ბზინვარებამდეა მიყვანილი. მართალია, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ბრინჯაოს ხანისათვის, საერთოდ, შავპრიალა კერამიკაა დამახასიათებელი, მაგრამ არც ერთ დროს ჭურჭლის ზედაპირის კრიალს ასეთ დონემდე არ მიუღწევია, როგორც ბედენურ ხანაში. კერამიკის ფორმები დიდი ოსტატობითაა გამოყვანილი, განსაკუთრებით მომცრო ზომის თხელკედლიანი ჭურჭლისა. მათში ყველაზე დამახასიათებელია ორი ტიპის ჭურჭელი — ერთი ცილინდრული, არცთუ ისე მაღალი ყელით, პირგადაშლილი და უპირატესად, ბირთვისებრი მოყვანილობის მუცლით, ცალყურა ჭურჭელი, და მეორე, ბიკონუსური ტანით, დაბალი, ჩაღარული ყელით, პირგადაშლილი, ცალი ყურით. ცილინდრულყელიან ჭურჭელს ხშირად მხარზე ამოღარული ხაზები უვლის, ზოგჯერ ერთი ან მეტი მწკრივი კოპებისა — „მარგალიტისებური“ ორნამენტით. გვხვდება ფაქიზად ნაკაწრი გეომეტრიული სახის ორნამენტით შემკობა. დამახასიათებელია აგრეთვე ცალყურა ტოლჩები და სასმისები, ხშირად ფაქიზი ნაკაწრი გეომეტრიული სახეებით შემკული. გარდა ფაქიზი კერამიკისა, ცნობილია შედარებით ტლანქად ნაძერწი, სქელკედლიანი, მოზრდილი და საშუალო ზომის დერგები, ქილები, ქოთნები და სხვა, უყელო და

ჩაღარული ყელით, ზოგჯერ კი დაბალი ცილინდრული ყელით. მოზრდილ ჭურჭელს უპირატესად კვერცხისებრი მოყვანილობის ტანი აქვთ, მხარზე მიბმული პატარა ყურებით. ზოგჯერ ჭურჭლები „მარგალიტისებრი“ ორნამენტით ან ნაკაწრი გეომეტრიული სახეებითაა შემკული (ჯაფარიძე, 1989). ჩნდება აგრეთვე ქილისებური ფორმის ტლანქი ჭურჭელი, დამახასიათებელი რელიეფური სარტყლის ორნამენტი, მრგვალი ფოსოებით, წვეტიანი შტამპით მთლიანად დაფარულ ზედაპირიანი ჭურჭელი (გოგაძე, 1972, გვ. 91).

ბედენური კულტურის არსებობის ხანაში საგრძნობლად წინაურდება მეტალურგია, რომელიც მტკვარ-არაქსის კულტურის დასასრულისათვის განვითარების უკვე საკმაოდ მაღალ დონეს აღწევს. პირველად ჩნდება კალიანი ბრინჯაოს ნივთები. მანამდე, ძირითადად, გავრცელებული იყო დარიშხანიანი ბრინჯაო (დედაბრიშვილი, 1979; ჯაფარიძე, 1989). ძველ ფორმებთან ერთად, ლითონის ნაწარმის ახალი სახეობები ჩნდება. დამახასიათებელი ჩანს შედარებით ფართოპირიანი, ყუამილიანი ცული. იგი ფორმით საგრძნობლად განსხვავდება ყუადაქანებული ცულისაგან, რომელიც, ჩანს, ამ დროიდან გამოდის ხმარებიდან. უადრეს ყორღანებში გავრცელებული ლითონის პირამიდისებრთავიანი ისრისპირები ბედენის კულტურაში თითქმის აღარ ჩანს და მათ ადგილს იკავებს შესანიშნავად ნაკეთები ობსიდიანის ისრისპირები.

დაკრძალვის წესში მნიშვნელოვანი ცვლილება ჩანს. ბედენურ კულტურის ხანაში შემოდის პირველად ჩვენში მიცვალებულის ყორღანში ხის ოთხთვალა ეტლთან ერთად დაკრძალვის წესი (ჯაფარიძე, 1989).

ბედენური კულტურის წარმომავლობის საკითხი ჯერჯერობით გადაწყვეტილი არ არის; როგორც ყორღანულ კულტურას, მას ჩრდილოეთიდან მოსულად მიიჩნევენ (ბარნეი, 1958; ჯაფარიძე, 1975; ორჯონიკიძე, 1983), თუმცა აღნიშნავენ მასში სამხრეთულ ელემენტებსაც — ხის ოთხთვალა ეტლთან ერთად დაკრძალვის წესი, საიუველირო ნაწარმი და სხვა (ჯაფარიძე, 1989; ფიცხელაური, 1988). მაგრამ ამას ძირითადად სამხრეთულ კულტურებთან კონტაქტებს მიაწერენ.

ბედენური კულტურის გენეზისის პრობლემა ჩვენი კვლევის საგანს ამჯერად არ წარმოადგენს; მაგრამ, ჩვენი აზრით, ის სრულიად უცხო კულტურაა მტკვარ-არაქსის კულტურასთან შედარებით და საიდანაც არ უნდა შემოსულიყო იგი ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე, სწორედ ბედენური კულტურის გამოჩენამ გამოიწვია მტკვარ-არაქსის

კულტურის დესტაბილიზაცია. თუმცა ეს პროცესი საკმაოდ ხანგრძლივი იყო და ეს ორი კულტურა საკმაოდ ხანს თანაარსებობს, როგორც ეს უკვე აღნიშნული იყო სამცხე-ჯავახეთის IV საფეხურის მასალების საფუძველზე (ორჯონიკიძე, 1983, გვ. 104—107).

მტკვარ-არაქსისა და ბედენის კულტურების თანაარსებობა აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე დასტურდება ისეთი ძეგლების მასალებში, როგორიცაა: ილტოს ნამოსახლარის ქვედა ფენები კახეთში (დედაბრიშვილი, 1969), ზველის ნამოსახლარი სამცხე-ჯავახეთში (ორჯონიკიძე, 1983), ბეშთაშენის ციკლოპური სამაგრის II და III კომპლექსები თრიალეთში (კუფტინი, 1941, გვ. 115—117, ტ. CXXII, CXXIV), ხაშურის „ნაცარგორის“ შერეულკერამიკიანი კომპლექსი შიდა ქართლში (რამიშვილი, 1987; ორჯონიკიძე, 1992), საჩხერის ზოგიერთი უგვიანესი სამარხი (ჯაფარიძე, 1961, გვ. 138), თრიალეთის XII ყორღანი (გოგაძე, 1972, ტ. VIII), შულავერის № 5 და № 9 ყორღანები (ჯაფარიძე, 1975) და სხვა.

ციხიაგორის ნამოსახლარის სტრატეგრაფიული მონაცემები საშუალებას გვაძლევს განვსაზღვროთ ბედენის კულტურის გამოჩენის პერიოდი შიდა ქართლში და მისი მტკვარ-არაქსის კულტურასთან თანაარსებობის დრო, რაც ჩანს, საუკუნეზე მეტ ხანს გაგრძელდა. ამიტომ მტკვარ-არაქსის კულტურის არსებობის IV ეტაპი ემთხვევა ბედენის კულტურის I ეტაპს. ციხიაგორის B₁ ფენის არსებობის დროს ბედენის კულტურა შემოდის აღნიშნულ ტერიტორიაზე, ხოლო ციხიაგორის A₂, A₁ ფენები ამ ეტაპის ფინალურ სტადიას მიეკუთვნებიან. ტრადიციული ქრონოლოგიით, IV ეტაპი ძვ. წ. XXII—XXI საუკუნეებით თარიღდება. ციხიაგორის B₁ ფენის — A დონის სტრატეგრაფიული მონაცემები სრულიად ბუნებრივად ხდის ხოვლეს ყორღანის სტრატეგრაფიას, სადაც, როგორც ცნობილია, მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკის შემცველი № 1 სამარხის ქვეშ მოქცეული იყო № 2 ბედენური კერამიკის შემცველი სამარხი (გოგაძე, 1972; ორჯონიკიძე, 1983, გვ. 105). ხოვლეს ყორღანის ძირითადი № 2 ბედენური სამარხი მტკვარ-არაქსის კულტურის IV ანუ ბედენური კულტურის I ეტაპის საწყის პერიოდს განეკუთვნება, ხოლო ჩაშვებული № 1 მტკვარარაქსული სამარხი ამ ეტაპის ბოლოსი, ციხიაგორის A დონის დროინდელია.

მტკვარ-არაქსის IV — ბედენის I ეტაპს უნდა მიეკუთვნებოდეს ყველა ის ძეგლი, სადაც ერთად გვხვდება მტკვარ-არაქსისა და ბედენის კულტურისთვის დამახასიათებელი მასალები. აგრეთვე, დღეს არ-

სებული მონაცემებით, თვით ბედენური კულტურის ძეგლებში შეიძლება გამოვყოთ ადრეული ჯგუფი, რომელიც ბედენური კულტურის განვითარების I ეტაპს ეკუთვნის. ეს არის ის ბედენური კომპლექსები, რომლებშიც მტკვარ-არაქსის კულტურის და ადრეული ყორღანების ნიშნები შეიმჩნევა — ზეიანის № 1 ყორღანი (ფიცხელაური, ვარაზაშვილი, 1988, ტ. LIV—LVIII), თრიალეთის XI, XXII, XL, XLVI ყორღანები (გოგაძე, 1972) და სხვა. უხეშზედაპირიანი ჭურჭელი, ხშირად დაღარულზოლებიანი ზედაპირით და რელიეფური, ჩანაჭდევიანი ზოლით ან შვერილით ორნამენტირებული, შავპრიალა კერამიკასთან ერთად, გვხვდება ყველა ნამოსახლარზე, სადაც ბედენური ფენა გამოვლინდა — ციხიაგორის ზედა ფენები, ილტოს ქვედა ფენები, ხაშურის „ნაცარგორა“ და სხვა; მაგრამ ყორღანების სამარხეულ კომპლექსებში, როგორც ჩანს, ასეთი უხეშზედაპირიანი კერამიკა მხოლოდ ადრეულ ეტაპზე გვხვდება. ამას მოწმობს ყორღანების სტრატეგრაფია, ხოვლესი და განსაკუთრებით მარტყოფის № 3 ყორღანისა (ჯაფარიძე, ავალიშვილი, წერეთელი, 1986), სადაც ძირითადი ბედენური სამარხი დაღარულზოლებიან კერამიკას შეიცავს და ბედენის I ეტაპს მიეკუთვნება, ხოლო ჩაშვებული, ასევე ბედენური სამარხი, ამ კულტურის II ეტაპს მიეკუთვნება, რადგან მხოლოდ ბედენურ შავპრიალა კერამიკას შეიცავს.

ბედენის კულტურის II ეტაპზე, უხეშზედაპირიანი, ტლანქი, დაღარულზოლებიანი ზედაპირით კერამიკა მხოლოდ ბედენურ ნამოსახლარებზე გვხვდება — ბერიკლდეები (ლონტი, ნემსაძე, ჯავახიშვილი, 1986), ხოლო ამ ეტაპის ყორღანებში ძირითადად დახვეწილი ფორმის შავპრიალა კერამიკა გვხვდება, ისეთი როგორც ბედენის (გობეჯიშვილი, 1981), შულავერის № 4 და № 6 (ჯაფარიძე, 1975) და ალაზნის ველის (დედაბრიშვილი, 1979) ყორღანებშია წარმოდგენილი. ბედენის და ალაზნის ველის დიდი, მდიდრული ყორღანები, ალბათ, ბედენის II ეტაპის დასასრულს მიეკუთვნებიან (ძვ. წ. XX საუკუნე) და ქრონოლოგიურად ახლოს უნდა იყვნენ შუაბრინჯაოს ხანის თრიალეთის ყორღანული კულტურის ადრეულ ძეგლებთან.

ბედენის კულტურის II ეტაპზე საბოლოოდ ქრება მტკვარ-არაქსის კულტურა აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე. იგი ბედენური კულტურის აყვავების ხანაა და შეიძლება მივიჩნიოთ ადრებრინჯაოდან შუაბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალ ეტაპად.

დასკვნები

ციხიაგორის ადრებრინჯაოს ხანის ხუთი ნასახლარი ფენა შიდა ქართლში მტკვარ-არაქსის კულტურის არსებობის გვიანდელ და ფინალურ სტადიას მიეკუთვნება. ნასახლარი ფენების სტრატოგრაფიული მონაცემები და გამოვლენილი მასალა მეტყველებს, რომ ეს კულტურა, აღნიშნულ რეგიონში, ძვ. წ. III ათასწლეულის დასასრულამდე არსებობს.

ციხიაგორის ქვედა B₃ და B₂ ფენების მასალა მტკვარ-არაქსის კულტურის შიდაქართლური ვარიანტის განვითარების მაჩვენებელია და ამ კულტურის III ეტაპის დასასრულს განეკუთვნება. თარიღდება ძვ. წ. XXIII საუკუნით.

ციხიაგორის B₂ ფენის არსებობის ხანაში, მტკვარ-არაქსის კულტურის შიდაქართლის ლოკალური ვარიანტი თავისი განვითარების უმაღლეს დონეს აღწევს და მისი დაცემა არ იყო განპირობებული შინაგანი სოციალური პროცესებით ან მეურნეობის კრიზისით. ამის მიზეზი იყო მტკვარ-არაქსის კულტურის საერთო დესტაბილიზაცია, მიგრაციული პროცესები და უცხო, ბედენური კულტურის მატარებელი ტომების შემოჭრა ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე. ეს მოვლენები, როგორც ჩანს, მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ერთმანეთთან.

ციხიაგორის B₁ და A₂, A₁ ნასახლარი ფენების მასალების საფუძველზე შესაძლებელია შიდა ქართლში მტკვარ-არაქსის კულტურის IV ეტაპის გამოყოფა და ამავე დროს, ბედენური კულტურის I ეტაპის, რადგან ამ პერიოდში ეს ორი კულტურა თანაარსებობს აღნიშნულ რეგიონში.

ციხიაგორის B₁ ნასახლარი ფენა ძვ. წ. XXII საუკუნეს მიეკუთვნება. ამ ფენაში იგრძნობა ცვლილებები, რომლებიც, ჩანს, მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომების მიგრაციით აიხსნება ამ კულტურის გავრცელების სამხრეთი რეგიონებიდან. ამავე ფენაში ბედენური კულტურის ნიშნები ჩნდება, რაც ასახავს ამ კულტურის მტკვარ-არაქსულ კულტურასთან თანაარსებობის საწყის პერიოდს. A₂ და A₁ ნასახლარი ფენები კი მტკვარ-არაქსის კულტურის IV ეტაპის ფინალს მიეკუთვნებიან, ძვ. წ. XXI საუკუნის I ნახევარს. ამ ფენების

მასალებში აისახა მტკვარ-არაქსისა და ბედენური კულტურის თანაარსებობის პერიოდი, მტკვარ-არაქსის კულტურის დაკნინებისა და ბედენური კულტურის დამკვიდრების პროცესი შიდა ქართლის ტერიტორიაზე.

ციხიაგორის მტკვარარაქსული ნამოსახლარის მასალები ასახავენ იმ რთულ პროცესებს, რომლებიც მიმდინარეობდა შიდა ქართლის ტერიტორიაზე ადრებრინჯაოს ხანის დასასრულს და ამ მასალების გააზრება კულტურულ-ქრონოლოგიური თვალსაზრისით, ახლებურად აშუქებს ბევრ პრობლემას.

ქრონოლოგიური სქემა

ძვ. წ.	შიდა ქართლი	ყორღანები	პარალელური ძეგლები
1900 2000	ზედენი II ეტაპი (ბედენური ფენა) ბერიკლდეები	ალაზნის ველი ბედენი თრიალეთი XXV, XXVII მარტყოფი III (ჩ. ს.) შულავერი IV, VI	ველიკენტის კატაკომბები ილტო III—IV ქარაზი (ზედა ფენები) შენგავითი IV ამირანის გორა III ველიკენტი (ზედა ფენა) ზედელის „რაბათი“.
2100 2200	მტკვარ-არაქსი IV ეტაპი ბედენი I ეტაპი A ₁ ფენა A ₂ ფენა B ₁ ფენა	XI, XII, XXII, XL, XLVI თრიალეთი მარტყოფი III (ძ. ს.) შულავერი V, IX ხოვლე ზეიანი I	საჩხერე (გვიანდელი) ბეშთაშენის ციკლოპური სიმაგრე, II—III კომპლექსები.
2300 2400	მტკვარ-არაქსი III ეტაპი B ₂ ფენა B ₃ ფენა ციხიაგორა B დონე ქვაცხელები	მარტყოფი I, II, IV სამგორი IV, X, XIII, XIX, XXIV თრიალეთი	საჩხერე (ადრეული) ყაითმაზი „დანგრეული გორა“ ბაბა დერვიში II შენგავითი II—III
	მტკვარ-არაქსი II ეტაპი C დონე ქვაცხელები		

ПОСЕЛЕНИЕ КУРО-АРАКССКОЙ КУЛЬТУРЫ ЦИХИАГОРА

Резюме

Многослойный памятник Цихиагора находится на правом побережье р. Куры, в 40 км. западнее г. Тбилиси, на северной окраине с. Кавтисхеви в исторической провинции Шида Картли. Здесь открыт удличенный жилой холм высотой до 12 м, верхняя часть которого имеет размеры 100 × 40 м (табл. 1).

Изучение памятника Цихиагора ведется с 1971 года Каспской археологической экспедицией под руководством Г. Цкитишвили.

Раскопками выявлено четыре культурных слоя мощностью до 6 м, расположенных на естественном холме. Верхний культурный слой мощностью 3,5 м принадлежит эллинистической эпохе. Здесь выявлен храмовый комплекс конца IV—III века до н. э., в который входят храм, зернохранилище, марапи (винный погреб), другие хозяйственные и жилые постройки,

Слой поздней бронзы (II половина II тыс. до н. э.) мощностью до 1 м. представлен жилыми постройками. Эпоха средней бронзы (I половина II тыс. до н. э.) на Цихиагора—небольшими курганными погребениями.

Самый нижний слой на Цихиагора принадлежит Куро-Араксской культуре эпохи ранней бронзы. В 1986-89 годах он стал предметом специального изучения, результаты которого представлены в данной публикации.

Возможности раскопок слоя эпохи ранней бронзы на Цихиагора ограничены тем, что храмовый комплекс эллинистического периода занимает почти всю площадь холма и ввиду его уникальности подлежит реставрации. Поэтому изучение более ранних слоев возможно только в юго-западной части холма, поврежденной до

начала раскопок, где не сохранились постройки, относящиеся к храмовому комплексу.

Сихнагора с примыкающей территорией поделена на секторы 100×100 м. Секторы поделены на квадраты 4×4 м. Нами раскопана в секторе XXVI площадь 300 кв. м.

В результате раскопок слоя эпохи ранней бронзы выявлена стерильная прослойка толщиной 30 см и под ней 5 строительных горизонтов Куро-Араксской культуры общей мощностью до 1 м. В данном слое выделяются два уровня: верхний А и нижний В.

А — составляют два строительных горизонта.

В — три строительных горизонта.

Между ними существует тонкая 2—3 см стерильная прослойка, что свидетельствует о некотором хронологическом разрыве.

Уровень А мощностью 30—40 см лежит непосредственно под стерильной прослойкой (табл. III). Он сильно поврежден хозяйственными ямами античного и позднебронзового периодов. Вещественный материал уровня А обнаружен частью в зданиях, частью в соответствующих культурных слоях и ритуальных ямах. В слое А₁ выявлены остатки жилых помещений, представленных глинобитными полами. В квадрате 15 раскопан фрагмент помещения, представленный глинобитным полом и остатками сырцово-кирпичной стены длиной 1,2 м, шириной 15 см, высотой 15 см. На пол был наклеен глиняный круг диаметром 35 см (табл. IV₁; V₁). Также в помещении *in situ* обнаружены керамические сосуды (табл. LV). В квадратах 41—42 (табл. III) выявлен глинобитный пол, сильно поврежденный очаг (табл. LVIII, ~~LXXXIV~~) и обломки керамики (табл. LVI, LVII). Следы пожара не обнаружены. Из-за сильных повреждений четко не прослеживается планировка зданий. К слою А₁ принадлежат керамика, глиняная модель колеса и фрагмент глиняной формы для отливки топора (табл. LIX, LX). Слой А₂ расположен непосредственно под слоем А₁. Он также представлен глинобитными площадками на основании из мелкой гальки, на которых обнаружены обломки керамики (табл. LIII, LIV).

К уровню А принадлежат тринадцать ям, по-видимому ритуального назначения. Ямы диаметром 1,2 — 1,7 м глубиной 1,3 — 1,6 м воронковидной формы, расширяющейся к

низу. На дне ям прослеживается слой чистой золы, толщиной до 15 см и по всей высоте заполнения наблюдаются золыые прослойки, между которыми находятся керамика и другие материалы (табл. LXI—LXIX).

Вещественные материалы уровня А представлены в основном керамикой. Основную часть (60—70%) составляет керамика, характерная для Куро-Араксской культуры. Но вместе с ней в уровне А добыты не характерные для этой культуры материалы. Здесь встречаются сосуды с рельефными поясками и налечами с защепами, тулово которых обмазано жидкой глиной. Встречаются также обломки, бессистемно покрытые гребенчатым штампом, что характерно для керамики поселений Беденской культуры, а также тонкостенные, чернолощенные сосуды, по форме и орнаментации близкие к сосудам ранних курганных погребений Триалети.

Уровень В общей мощностью до 60 см от уровня А отделяет тонкая 2—3 см стерильная прослойка. Непосредственно под этой прослойкой обнаружен слой В₁, который представлен комплексом построек в кв. 90—91; 115—116 (Табл. VI). Выявлено прямоугольной формы здание (5×4). Сохранилась западная стена, сложенная из булыжников длиной 4 м, шириной 70 см, высотой 30 см. С севера к ней примыкала стена из сырцовых кирпичей, сохранившаяся в длину 1,6 м., ширина 40 см, высота 15 см. Эти две стены образовали северо-западный угол помещения. В центре помещения в пол был вмазан круглый стационарный очаг с выступами, сильно поврежденный античной хозяйственной ямой. (табл. V₂). К северной стене здания было пристроено небольшое помещение прямоугольной формы 2,8×2 м., по-видимому хозяйственного назначения, также к северной стене в кв. 90 примыкала глинобитная площадка, на которой лежали в ряд обломки больших сосудов (Табл. XLIII). Вещественный материал в слое В₁ представлен в основном керамикой (Таб. XLIV—XLVIII). К этому же слою относится ритуальная яма № 17 (Таб. XLIX—LII). В слое В₁ следов пожара не наблюдается.

Слой В₂ выявлен на всей территории раскопа. Он сохранился лучше всех остальных слоев, т.к. был уничтожен сильным пожаром и постройки этого слоя были покрыты толстым слоем обмазок стен. В слое В₂ обнаружены остатки трех довольно больших до

70 кв. м зданий, два из которых раскопаны полностью (Таб. VII). Здание возводилось на предварительно подготовленном глиняном основании 20—30 см. толщиной. Стены из плетеного каркаса, укрепленного на кольях с двухсторонней многослойной глиняной обмазкой, толщиной 20—25 см. Жилые дома вполне определенного типа и устойчивого плана. Центральное помещение прямоугольной формы с сильно закругленными углами с центральным столбом и круглым очагом с выступами перед ним. И передняя комната трапециевидной формы. Они перекрыты плоской крышей, имевшей центральное световое отверстие, пол глинобитный, многослойный с возвышением вдоль задней стены основной комнаты и боковых стен передней комнаты.

Здание № 1 слоя В₂ ориентировано по линии N—S, фасад обращен к югу. Основное помещение 7×6,5 м с сильно закругленными углами почти круглое. В центре яма центрального столба, укрепленного камнями. Перед ним круглый стационарный очаг Д—92 см с пятью выступами: четыремь большими и одним маленьким (Таб. VIII—XVII). Между столбом и очагом в пол было врезано изображение солнца (круг с лучами). Вдоль задней северной стены было возвышение шириной 60 см., высотой 10 см, на котором находились стационарно обмазанные „вазы“, окрашенные охрой, и гурда керамики. Передняя комната 6×5 м имела два возвышения вдоль западной и восточной стен. На них также обнаружены ритуального назначения „вазы*“ и большое количество керамики. Здание с южной стороны имело входной коридор шириною в 1 м и сохранившаяся длина 3 м, в котором на камнях было уложено бревно, выполнявшее роль ступени,

Материалы из здания № 1 представлены керамикой, бронзовым кинжалом, костяной и кремневыми стрелами, и вкладышами серпа (таб. XXIV—XXXIII).

Здание № 2 ориентировано по линии N—S, фасадом обращенное на север. В планировке оно повторяет здание № 1 (Таб. XX). В центре основного помещения круглый очаг с четырьмя большими выступами и за ним яма для центрального столба. На полу зафиксированы обгоревшие балки перекрытия. Здание № 2 также имеет возвыше-

ние вдоль стен, но на них нет ритуальных „ваз“. В северо-восточном углу комнаты были обнаружены два сосуда, глиняная фигура быка и три кремневых серпа (Таб. XXXIV—XXXVIII).

Небольшая часть передней комнаты здания № 3 раскопана в кв. 41—42, остальная часть выходит за пределы раскопа (Таб. VI). К этому же слою принадлежит дорожка, сложенная из плоских булыжников и обмазанная глиной. Дорожка шириной 1,2 м, выявленная длина 7 м, направленная с востока на запад (табл. VII).

Раскопки слоя B_2 позволяют судить о планировке поселения.

Дорожка, сложенная из булыжников, ведет к входу здания № 1, а здания № 2 и № 3 обращены своими фасадами к дорожке, что свидетельствует о регулярной планировке поселения (Таб. VII). Вещественный материал слоя вне зданий представлен в основном керамикой (Таб. XXXIX—XLII).

Самый нижний слой B_3 расположен непосредственно на гумусе холма. Сохранились остатки здания кв. 41—42 прямоугольной формы с закругленными углами, ориентированные по линии W—O. Вдоль задней западной стены было возвышение, на котором находилась керамика, а также в кв. 89 зафиксирован фрагмент глинобитного пола и сильно позрежденный круглый стационарный очаг (Таб. XCI). Вещественный материал слоя B_3 представлен керамикой (Таб. XXII—XXIII).

Поселение Куро—Аракской культуры Цихнагора принадлежит к поздней и финальной стадии бытования этой культуры на территории Шида Картли.

Нижние горизонты B_3 и B_2 отражают развитие Шида Картлинского варианта Куро—Аракской культуры, они более поздние, чем уровень В Квацхелеби и датируются XXIII в. до н. э. С уничтожением горизонта B_2 прекращается развитие Шида Картлийского варианта данной культуры, но сама Куро—Аракская культура продолжает своё существование на данной территории.

Изменения стонительных традиций и характер материала в горизонте B_1 , который датируется XXII в. до н. э., свидетельствуют об изменениях, вызванных миграционными процессами Куро—Аракских племён из более южных регионов распространения этой культуры, возможно из Восточной Анатолии. Эти миграционные процессы, по-видимому

му были вызваны появлением в Закавказье новой, Беденской культуры, признаки которой видны в горизонте B_1 .

Уровень А поселения Цихиагора, который датируется XXI в. до н. э., отражает этап сосуществования Куро-Араксской и Беденской культур.

Стратиграфические данные и анализ материалов поселения Цихиагора свидетельствуют о том, что Куро-Араксская культура в Шида Картли бытует до конца III тыс. до н. э. и на финальной стадии сосуществует с Беденской культурой.

Материалы поселения Цихиагора важны для изучения сложных культурно-исторических процессов, происходивших на территории Шида Картли в конце эпохи ранней бронзы.

Z. E. MAKHARADZE

THE KURA-ARAKS SETTLEMENT TSIKHIAGORA

Summary

The stratified archaeological site Tsikhiagora is situated on the right bank of the river Kura to the north of Kavtiskchevi village, about 40 km westward from Tbilisi in Shida (Inner) Kartli, the historical province. There was discovered twelve metres high elongated dwelling hill, the upper part of which is measuring 100 x 100 metres (pl I). The site has been studied since 1971 by the archaeological expedition of Kaspi region under the head of G. Tskitishvili. There were discovered four cultural layers of six metres of total thickness there.

The upper cultural layer of 3,5 m. thickness belongs to the Hellenistic period. There was discovered a temple complex of the end of IV—III cent. B. C. consisted of the temple itself, a granary, a marani (wine cellar) and other household constructions and dwelling buildings.

The Late Bronze Age layer (the second half of the II millennium B. C.) of one metre thickness is represented by dwelling buildings.

The Middle Bronze Age (the first half of the II millennium B. C.) on Tsikhiagora is represented by small size barrows.

The lowest layer of the site belongs to Kura—Araks culture of the Early Bronze Age (pl. II). In 1986—89 it became the object of special study, the results of which are represented in this work.

The possibilities of excavations of The Early Bronze Age layer on Tsikhiagora were limited as the Hellenistic temple complex occupies nearly the whole area of the hill and it needs a restoration as an unique cre. That is why the study of earlier levels on Tsikhiagora

is possible only from the south—west part of it, which had been damaged before the excavations and no buildings of this complex are left there.

Tsikhiagora with its territories is divided into 100 x 100 m. sections, which are divided in 4 4 x 4m squares. We excavated 300 square metres in section No XXVI.

During the excavations of the Early Bronze Age layer 30 sm. thick steril level was revealed with five building horizons of Kura—Araks culture about one metre of total thickness under it. Two layers are distinguished there: upper A and lower B.

A—includes two building horizons.

B—includes three horizons.

There is a thin steril streak of 2—3 sm. between them, that testifies some chronological break.

Level A, 30—40 sm thick, is just under the steril level (P₁ III). It is rather damaged by the rubbish pits of The Hellenistic and Late Bronze periods. Artefacts of layer A are found partly in buildings, partly in the conformable cultural levels and offering pits. The remains of dwelling buildings are represented by clay floors. In square No 15 a fragment of the room was excavated, represented by the clay floor and mud brick wall 1, 2m. long, 15 sm. high and 15 sm. wide; 35 sm. diametre clay circle was stuck to the floor (P₁ IV₁, V₁). There were some pottery vessels there too (P₁ LV) In squares No 41—42 (P₁—III), clay floor, rather damaged hearth (P₁ LVIII) and pottery fragments were found (P₁ LVI, LVII). There was no signs of fire there. We can not clearly make out the layout of the buildings, because of the heavy damage. Pottery, a model of clay wheel and a fragment of a clay mould of an axe belong to level A₁ (P₁ LIX; LX). A₂ is just under the level A₁. The latter is also represented by clay floors, based on small pebbles and a lot of fragments of pottery on those floors (P₁ LIII—LIV).

Thirteen funnel—shaped offering pits belong to layer A. They are 1,2—1,7 m. in diametre and 1,3—1,6 m. deep, widening to the bottom, with 15 sm. thick ashes' streak. Such ash streaks with pottery and other materials among them are typical for such pits, which served presumably for religious rites.

Layer A is mainly represented by pottery. The most part of it (60—70%) is typical for Kura—Araks culture, though there were found small objects, not characteristic to this culture. There are the ones with bands in relief, knobs and applied decoration with thin clay wash all over the body. There are pieces of pottery, here and there covered with comb—like incised decoration and fine, black burnished vessels, which are close to early barrow vessels of Trialeti culture.

Sixty sm. thick layer B is separated from layer A by a thin, 2—3 sm. steril streak. Just under it level B₁, was found, represented by a building complex in squares No 90—91, 115—116(Pl. VI). It was a (4×5 m) rectangular building with one cobble stone east wall 4 m long, 70 sm wide and 30 sm high. The other mudbrick wall 1.6 m long, 40, sm wide and 15 sm high was joined to it from the north. These two walls formed north—western corner of the building, in the centre of which there was round hearth with projections, rather damaged by ancient rubbish pit (Pl. V₂). 2×2.8 m rectangular room apparently for household purposes was attached to the northern wall, as well as a little clay square with fragments of big vessels, lying in a row (Pl. XLIII). Basic artefact of level B₁, is pottery (Pl. XLIV—XLVIII). The offering pit No 17 belongs to the same level (Pl. XLIX—LII). There are no fire signs in this level.

B₂ level was revealed on the whole trench. It was destroyed by a heavy fire, The walls of the buildings were covered with thick layer of clay, that's why level B₂ was preserved much better than others. There were found the remains of three big, up to 70 m² buildings there, two of which were excavated in full (pl. VII). Buildings were rested on a specially prepared clay platform 20—30 sm of thickness. The walls were made of multiplastered clay wicker frame of 20—25 sm thick, fixed with poles. All dwelling buildings are of definite type and stable layout. The central room is rectangular, with the rounded corners and a round hearth with projections in front of the central pillar. The front room is trapez form. Both rooms were covered with a flat roof which had central hole for light. The floor is multiplastered, made of clay with rise platforms along the back wall of the main room and lateral walls of the front one.

Building No 1 of level B₂ is orientated to the line N—S, and facing to the south. The main (7×7,5 m) room with rounded corners is almost round. There is a pit for the central pillar, fixed by means of stones. In front of it there was a round hearth 92 sm on diameter, with five projections: four big and one small (pl. VIII—XVII). Between the pillar and the hearth there was a presentation of the sun (a curcle with rays) engraved on the floor. A 60 sm. wide and 10 sm. high clay platform was made along the back northern wall. Ochre—dyed „vases“ were set in that platform. Heaps of pottery were found on them too. The front room (6×5 m.) had also found „vases“ for religious rites and lots of other pottery there. From the southern side a 1 m. wide entrance corridor led into the building and 3 m. length of it is still preserved. There was a wooden log on the stones, which served as a step.

The evidence from building No 1 is mainly represented by pottery, a bronze dagger, bone and flint arrowheads and sickle inserts (Pl. XXIV—XXXIII).

Building No 2 is orientated to line N—S facing to the north. Its layout is similar to that of buiiding No 1 (Pl XX). There is a round hearth in the centre with four big projections and a pit for the central pillar. Bubnt ceiling beams areseen on the floor. This building has also clay platforms along the walls, but there are no „vases“ for religiuos rites on them. In the north—eastern corner two vessels, a bullis clay figurine and three flint sickles were found (Pl. XXXIV—XXXVIII).

A little part of the front room of building No 3 has been excavated in the 41—42-nd squares, the rest part of it is out of the excavated area. To the same level belongs a flat cobble—stone path, plastered with clay. The path of 1.2 m. width, 7 m. length of which is revealed, led from east to west (Pl. VII).

The excavations of level B₂ allow us to judge about the layout of the settlement. The coble—stone path leads to the entrance of the building No 1, the second and the third buildings are facing the path, testifying to the regular layout of the settlement (Pl. VII). The artefacts of this level, found out of the buildings are mainly represented with pottery (Pl. XXXIX—XLII).

The lowermost level B_3 lays directly on the humus of the hill. In squares No 41—42 were found the remains of a rectangular building with rounded corners, orientated to W—O. There was a clay platform with pottery along the back western wall. A fragment of clay floor with rather damaged round hearth was fixed in square No 89 (Pl. XXI). Artefacts of level B_3 are represented by pottery (Pl. XXII—XXIII).

The Tsikhiagora settlement belongs to the later and final stages of the Kura—Araks culture in Shida Kartli territory. Lower levels B_3 — B_2 are reflecting the development of Shida Kartli variant of the Kura—Araks culture. They are later than layer B on Kvatskhelebi and can be dated to the XXIII century B. C. With the destruction of level B_2 the development of Shida Kartli variant of Kura—Araks comes to the end, but the culture itself proceeds on this territory.

Innovations in building traditions and artefacts of level B_1 dated back to XXII century B. C. indicate changes, connected with migration processes of Kura—Araks tribes from more southern regions, possibly from East Anatolia. These migrations seemed to be conditioned by appearance of a new, Bedeni culture in Transcaucasus; indications of this process can be seen in level B_1 . Layer A on Tsikhiagora dated to the XXI century B. C. reflects coexistence of the Kura—Araks and Bedeni cultures.

Stratigraphy and analysis of evidences from Tsikhiagora, show, that Kura—Araks in Shida Kartli remains till the end of the III millennium B. C. and on its final stage co—exists with Bedeni culture.

The archaeological evidence from Tsikhiagora settlement is important for investigation of the complicated cultural-historical processes which were taking place in Shida Kartli at the end of The Early Bronze Age.

ლიტერატურა

- აბრამიშვილი, გოცირიძე, 1978 — რ. აბრამიშვილი, დ. გოცირიძე. თრელის მტკვარ-არაქსის კულტურის ნასახლარი. თბილისი, I. თბ., 1978.
- ავალიშვილი, 1991 — Г. Авалишвили. Попытка социологической интерпретации некоторых памятников Юго-Восточной Грузии эпохи палеометалла.—Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии. Тб., 1991.
- გაჯიევი, 1969 — М. Г. Гаджиев. Из истории культуры Дагестана в эпоху бронзы. Махачкала, 1969.
- გაჯიევი, კორენევსკი, 1984 — М. Г. Гаджиев. С. И. Кореневский. Металл великентской катакомбы.—Древние промыслы, ремесло и торговля в Дагестане. Махачкала, 1984.
- გაჯიევი, 1987 — М. Г. Гаджиев. Северо-Восточный Кавказ в эпоху ранней и средней бронзы.—Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии. Тб., 1987.
- გობეჯიშვილი, 1981 — გ. გობეჯიშვილი. ბედენის გორასამარხების კულტურა. თბ., 1981.
- გოგაძე, 1972 — ე. გოგაძე, თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი. თბ., 1972.
- დედაბრიშვილი, 1969 — Ш. Ш. Дедабришвили. Памятники эпохи ранней и средней бронзы.—ТКАЭ. I. Тб., 1969.
- დედაბრიშვილი, 1979 — Ш. Ш. Дедабришвили. Курганы Алазанской долины.—ТКАЭ. II. Тб., 1979.
- ისმაილოვი, 1978 — Г. С. Исмаилов. Археологические исследования древнего поселения Баба—Дервиш (III тыс. до н. э.). Баку, 1978.
- კახელიშვილი, 1990 — თ. კახელიშვილი. შუაბრინჯაოს ხანის ყორღანული სამარხები ციხიაგორაზე (პრეპრინტი). თბ., 1990.
- კიკვიძე, 1972 — ი. კიკვიძე. ხიზანაანთ გორის ადრებრინჯაოს ხანის ნასახლარი. თბ., 1972.
- კოტოვიჩი, 1959 — В. Г. Котович. Новые археологические памятники Южного Дагестана.—МАД. I. Махачкала, 1959.
- კოტოვიჩი, 1961 — В. Г. Котович. Археологические работы в горном Дагестане.—МАД. II. Махачкала, 1961.

- კოტოვიჩი, 1965 — Б. Г. Котвич. Верхнегунибское поселение. Махачкала, 1965.
- კუფტინი, 1941 — Б. А. Куфтин. Археологические раскопки в Триалети. Тб., 1941.
- კუფტინი, 1944 — Б. А. Куфтин. Урартский „колумбарий“ у подошвы Арарата и Куро-Араксский энеолит.—ВГМГ. XIII-V. Тб., 1944.
- კუფტინი, 1948 ა. — Б. А. Куфтин. Маршрутная археологическая экспедиция 1945 года в Юго-Осетию. и Имеретию. Тб., 1948.
- კუფტინი, 1948 ბ. — Б. А. Куфтин. Археологические раскопки 1947 года в Цалкском районе. Тб., 1948.
- კუშნარიევა, ჩუბინიშვილი, 1970 — К. Х. Кушнариева, Т. Н. Чубинишвили. Древние культуры Южного Кавказа. Л., 1970.
- ლორთქიფანიძე, 1989 — О. Д. Лордкипанидзе. Наследие древней Грузии. Тб., 1989.
- მაკალათია, 1943 — ს. მაკალათია. ტყვიავის ყორღანული სამარხების არქეოლოგიური გათხრები. თბ., 1943.
- მახარაძე, 1994 — ზ. მახარაძე. კავკასიის არქეოლოგიის ზოგიერთი პრობლემა. — მაცნე (არქეოლოგიის სერია), № 1, თბ., 1994.
- მერპერტი, 1974 — Н. Я. Мерперт. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья М., 1974.
- მერპერტი, 1977 — Н. Я. Мерперт. Из истории древнейших племен. — Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. М., 1977
- მირცხულავა, 1975 — გ. მირცხულავა. სამშვილდე. თბ., 1975.
- მირცხულავა, 1984 — Г. Н. Мирцхулава, Н. Д. Мирцху-Т. Д. Сонгулашвили. Работы археологической экспедиции Иорского ущелья.—ПАИ 1981 года. Тб., 1984.
- მუნჩაევი, 1961 — Р. М. Мунчаев. Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа.—МИА, 100, 1961.
- მუნჩაევი, 1975 — Р. М. Мунчаев. Кавказ на заре бронзового века. М., 1975.
- ორჯონიკიძე, 1983 — ა. ორჯონიკიძე. სამცხე-ჯავახეთი აღრებრინჯაოს ხანაში. თბ., 1983.
- ორჯონიკიძე, 1992 — ა. ორჯონიკიძე. შერეულკერამიკიანი კომპლექსები შიდა ქართლიდან (პრეპრინტი). თბ., 1992.
- ჟორჯიკაშვილი, გოგაძე, 1974—Л. Жоржикашвили, Э. Гогадзе. Памятники Триалети эпохи ранней и средней бронзы. Тб., 1974.
- რამიშვილი, 1987 — ა. რამიშვილი. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება „ზემო ხაშურის სარწყავი სისტემის“ მშენებლობის ზონაში 1984 და 1985 წლებში. — ძეგლის მეგობარი, № 4, 1987.
- სარდარიანი, 1967 — С. А. Сардарян. Первобытное общество в Армени. Ереван, 1967.

- საქართველოს არქეოლოგია, 1959 — საქართველოს არქეოლოგია (ა. აფაქიძე, ნ. ზ. ბერძენიშვილი, ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე, ო. ჯაფარიძე, ნ. ხოშტარია). თბ., 1959.
- ფიციელაური, 1988 — К. Н. Пицхелаური. Основные направления социально-экономического развития кавказских обществ эпохи бронзы и железа.—ТКАЭ, VIII. 1988.
- ფხაკაძე, 1963 — გ. ფხაკაძე. ქვემო ქართლის ენეოლითი. თბ., 1963.
- ფხაკაძე, 1989 — Г. Г. Пхакадзе. К изучению памятников Рионо-Квирильского бассейна (IV—середина III тыс. до н. э.).—СА. 2. 1989.
- ქავთარაძე, 1983 — Г. Л. Кавтарадзе. К хронологии эпохи энеолита и бронзы Грузии. Тб., 1983.
- ღლონტი, ჯავახიშვილი, კიკვიძე, თუშაბრამიშვილი, — 1968 — Л. И. Глonti, А. И. Джавахишвили, Я. И. Киквидзе, Д. М. Тушабрамишвили. Некоторые итоги полевых работ 1964 года Урбниесской и Квирильской археологических экспедиций. — ВГМГ. XXV-B. Тб., 1968.
- ღლონტი, 1975 — ლ. ღლონტი. მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლები. — ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965 — 1971). თბ., 1975.
- ღლონტი, ნემსაძე, ჯავახიშვილი, 1986 — ლ. ღლონტი, გ. ნემსაძე, ა. ჯავახიშვილი, ქარელის რაიონში, ბერიკლდეებზე 1979—81 წლებში ჩატარებული მუშაობის ანგარიში — სსპაე, VIII. თბ., 1986.
- ღლონტი, ჯავახიშვილი 1987 — Л. Глonti, А. Джавахишвили. Новые данные о многослойном памятнике эпохи энеолита-поздней бронзы в Шида Картли—Бариклдеebi.—КСИА, 192. 1987.
- შატბერაშვილი, ცქიტიშვილი, 1973 — ზ. შატბერაშვილი, გ. ცქიტიშვილი. კასპის რაიონის არქეოლოგიური ექსპედიციის ძირითადი შედეგები. — სავლე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1972 წელს. თბ., 1973.
- ჩუბინიშვილი, 1963 — ტ. ჩუბინიშვილი. ამირანის გორა. თბ., 1963.
- ცქიტიშვილი, 1977 — Г. Г. Цкитишвили. Результаты работ на Цихнагора (1971—1974 г. г.).—КСИА, 151. 1977.
- ცქიტიშვილი, 1990 — გ. ცქიტიშვილი. — საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა. ტ. V. თბ., 1990.
- ხანზადიანი, 1976 — Э. В. Ханзадян. Культура Армянского нагорья в III тыс. до н. э. Ереван, 1976.
- ჯავახიშვილი, ღლონტი, 1962 — ა. ჯავახიშვილი, ლ. ღლონტი, ურბნისი, I. თბ., 1962.
- ჯავახიშვილი, 1973 — А. И. Джавахишвили. Строительное дело и архитектура поселений Южного Кавказа V—III тыс. до н. э. Тб., 1973.
- ჯაფარიძე, 1961 — ო. ჯაფარიძე. ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე. თბ., 1961.

- ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, 1964 — О. М. Джапаридзе. Культура раннеземледельческих племен на территории Грузии. VII Международный конгресс археологов и этнографов. М., 1964.
- ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, 1975 — ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე. ბრინჯაოს ხანის ყორღანები. — ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები (1965—71). თბ., 1975.
- ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, 1976 — ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე. ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის. თბ., 1976.
- ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, კ ი კ ვ ი ძ ე, ა ვ ა ლ ი შ ვ ი ლ ი, წ ე რ ე თ ე ლ ი, 1980 — ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ი. კ ი კ ვ ი ძ ე, გ. ა ვ ა ლ ი შ ვ ი ლ ი, ა. წ ე რ ე თ ე ლ ი. კახეთის (მარტყოფის) არქეოლოგიური ექსპედიციის 1978—79 წლების მუშაობის ანგარიში. — სსმე, VII. თბ., 1980.
- ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ა ვ ა ლ ი შ ვ ი ლ ი, წ ე რ ე თ ე ლ ი, 1986 — ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, გ. ა ვ ა ლ ი შ ვ ი ლ ი, ა. წ ე რ ე თ ე ლ ი. კახეთის (მარტყოფის) არქეოლოგიური ექსპედიციის 1980—81 წლების მუშაობის ანგარიში. — სსმე, VIII. თბ., 1986.
- ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, 1988, 1989 — ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე. ადრეული ყორღანების კულტურა საქართველოში. — მაცნე. № 4. 1988; № 2, 1989.
- ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, 1991 — ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე. საქართველოს არქეოლოგია. თბ., 1991.
- ბ ა რ ნ ე ი, 1958 — C. A. Burney. Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age. AS. VIII. 1958.
- კ ო შ ა ი, ტ უ რ ფ ა ნ, 1959 — H. Z. Kasay, K. Turfan. Erzerum-Karaz raporu. TTK. Belleten, XXIII, № 91. Ankara, 1959.

ტაბულების აღწერილობა

- I ციხიაგორა. სიტუაციური გეგმა.
II ციხიაგორა. კრილი.
III A დონე., გათხრილი ფართობის გეგმა.
IV 1. A₁ ფენა. შენობის ფრაგმენტი. გეგმა. 2. B₂ ფენის № 1 შენობის ჩრდილოეთი შემადლების გეგმა.
V 1. A₁ ფენა. შენობის ფრაგმენტი. ხედი. 2. B₁ ფენა. კერა.
VI B₁ ფენა. გათხრილი ფართობის გეგმა.
VII B₂ ფენა. გათხრილი ფართობის გეგმა.
VIII B₂ ფენა. № 1 შენობის გეგმა.
IX—XVI B₂ ფენა. № 1 შენობის ხედები.
XVII B₂ ფენა. № 1 შენობის გეგმა.
XVIII—XIX B₂ ფენა. № 2 შენობის ხედები.
XX B₂ ფენა. № 2 შენობის გეგმა.
XXI B₃ ფენა. გათხრილი ფართობის გეგმა.
XXII—XXIII B₃ ფენა. კერამიკა.
XXIV—XXXI B₂ ფენა. № 1 შენობა, კერამიკა.
XXXII B₂ ფენა. № 1 შენობა. 1. სატევარი; 2, 3. კერამიკა; 4. კაყის ნამგლის ჩასართები.
XXXIII B₂ ფენა. № 1 შენობა. 1. ძვლის ისრისპირი; 2, 3. კაყის ისრისპირები; 4. კაყის ნამგლის ჩასართი; 5, 6, 7. კერამიკა.
XXXIV—XXXV B₂ ფენა. № 2 შენობა. კერამიკა.
XXXVI B₂ ფენა. № 2 შენობა. 1, 6 კერამიკა; 2. ხარის ფიგურა, თიხის; 3, 4, 5. კაყის ნამგლები.
XXXVII B₂ ფენა. № 2 შენობა. ნამგალი.
XXXVIII B₂ ფენა. № 2 შენობა. გადასატანი კერების ფრაგმენტები.
XXXIX—XLI B₂ ფენა. კერამიკა.
XLII B₂ ფენა. № 83 ორმო, კერამიკა.
XLIII—XLVII B₁ ფენა. კერამიკა.
XLVIII B₁ ფენა. 1, 3. კერამიკა; 2, 4, 5. კერების ფრაგმენტები.
XLIX—LII B₁ ფენა. № 17 ორმოს მასალა.
LIII—LIV A₂ ფენა. კერამიკა.
LV—LVII A₁ ფენა. კერამიკა.
LVIII A₁ ფენა. სტაციონარული კერის ფრაგმენტები „თვალეზიანი“ შვერილებით.
LIX A₁ ფენა. კერამიკა.

- LX A დონე. 1—10. კერამიკა; 11. ბორბლის მოდელი თიხის; 12. ცულის ყალიბის ფრაგმენტი.
- LXI—LXII A დონე. № 81 ორმოს მასალა.
- LXIII A დონე. № 77 ორმოს მასალა.
- LXIV—LXVII A დონე. № 78 ორმოს მასალა.
- LXVIII A დონე. 1. № 79 ორმოს მასალა; 2. № 69 ორმოს მასალა; 3. № 10 ორმოს მასალა; 4. № 18 ორმოს მასალა; 5. № 68 ორმოს მასალა; 6. № 4 ორმოს მასალა.
- LXIX A დონე. 1. № 5 ორმოს მასალა; 2. № 15 ორმოს მასალა; 3. № 11 ორმოს მასალა; 4. B₁ ფენა, № 17 ორმოს მასალა.
- LXX B დონე. კერა.
- LXXI 1. B დონე. ხარის ფიგურა; 2. A დონე. ანტროპომორფული ფიგურა.
- LXXII—LXXVI B დონე. კერამიკა.
- LXXVII B დონე. 1. ხარის ფიგურა; 2. ბრინჯაოს სატევარი; 3. ძვლის ისრისპირი; 4—8. კაეის ნამგლის ჩასართები; 9. გადასატანი კერების ფრაგმენტები.
- LXXVIII B დონე. კაეის, ძვლისა და რქის იარაღები.
- LXXIX—LXXXIII A დონე. კერამიკა და კერის ფრაგმენტები.
- LXXXIV A დონე. ანტროპომორფული ფიგურა.

ОПИСАНИЕ ТАБЛИЦ

- I Цихиагора. План.
- II Цихиагора. Разрез.
- III Уровень А. План раскопа.
- IV 1. Слой А₁. План остатка здания.
2. Слой В₂. План возвышения у северной стены здания № 1.
- V 1. Слой А₁. Вид остатка здания. 2. Слой В₁. Очаг.
- VI Слой В₁. План раскопа.
- VII Слой В₂. План раскопа.
- VIII Слой В₂. План здания № 1
- IX—XVI Слой В₂. Виды раскопок здания № 1.
- XVII Слой В₂. План здания № 1.
- XVIII—XIX Слой В₂. Виды раскопок здания № 2.
- XX Слой В₂. План здания № 2.
- XXI Слой В₃. План раскопа.
- XXII—XXIII Слой В₃. Керамика.
- XXIV—XXXI Слой В₂. Здание № 1. Керамика.
- XXXII Слой В² Здание № 1. 1. Кинжал; 2,3—керамика; 4. Кремневые вкладыши серпа.
- XXXIII Слой В². Здание № 1. 1. костяной наконечник стрелы; 2,3. кремневые наконечники стрел; 4. кремневый вкладыш серпа; 5, 6, 7. керамика.
- XXXIV—XXXV Слой В₂. Здание № 2. Керамика.
- XXXVI Слой В₂. Здание № 2. 1,6 керамика; 2. глиняная фигурка быка; 3, 4, 5. кремневые составные серпы.
- XXXVII Слой В₂. Здание № 2. Серп.

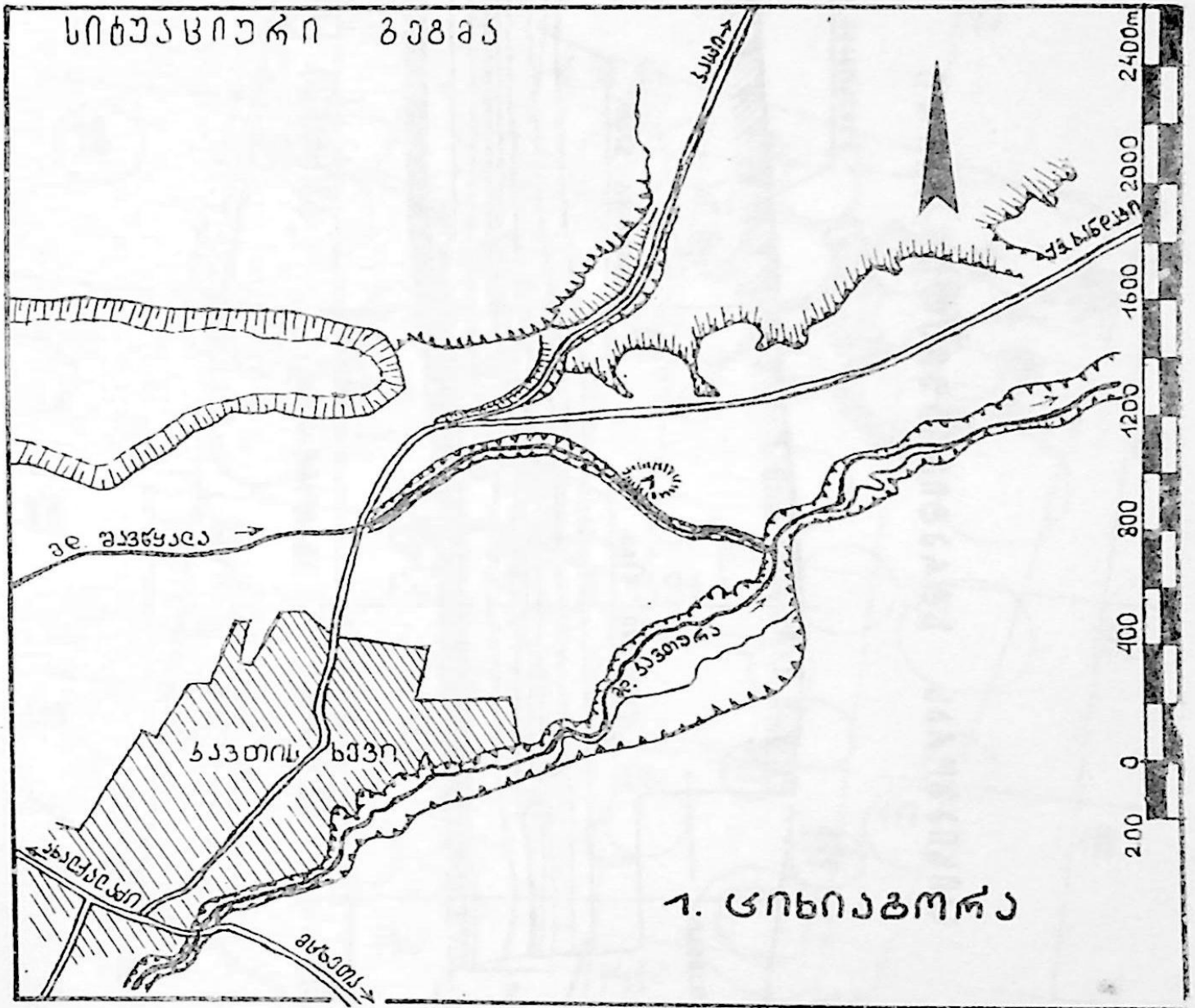
- XXXVIII Слой В₂. Здание № 2. Фрагменты переносных очагов.
 XXXIX—XLI Слой В₂. Керамика.
 XLII Слой В₂. Материал ямы № 83.
 XLIII—XLVII Слой В₁. Керамика
 XLVIII Слой В₁. 1,3. керамика; 2, 4; 5. Фрагменты переносных очагов.
 XLIX—LII Слой В₁. Материал ямы № 17.
 LIII—LIV Слой А₂. Керамика.
 LVIII Слой А₁. Фрагменты стационарного очага.
 LIX Слой А₁. Керамика.
 LX Уровень А. 1—10 керамика; II. глиняная модель колеса; 12- фрагмент формы для отливки топора.
 LXI—LXII Уровень А. Материал ямы № 81.
 LXIII Уровень А. Материал ямы № 77
 LXIV—LXVII Уровень А. Материал ямы № 78.
 LXVIII Уровень А. Материалы из ям: 1. № 79; 2. № 69; 3. № 19.; 4. № 18; 5. № 68; 6. № 4.
 LXIX Уровень А. Материалы из ям: 1. № 5; 2. № 15; 3. № 11; 4. Слой В₁, материал ямы № 17.
 LXX Уровень В. Очаг.
 LXXI 1. Уровень В. Фигурка быка; 2. Уровень А. Антропоморфная фигурка.
 LXXII—LXXVI Уровень В. Керамика.
 LXXVII Уровень В. 1. Фигурка быка; 2. книжал; 3. костяной наконечник стрелы; 4—8. кремневые составные серпы; 9. Фрагменты переносных очагов.
 LXXVIII Уровень В. Срудия из кремня, кости и рога.
 LXXIX—LXXXIII Уровень А. Керамика и фрагменты очага.
 LXXXIV Уровень А. Антропоморфная фигурка.

LIST OF PLATES

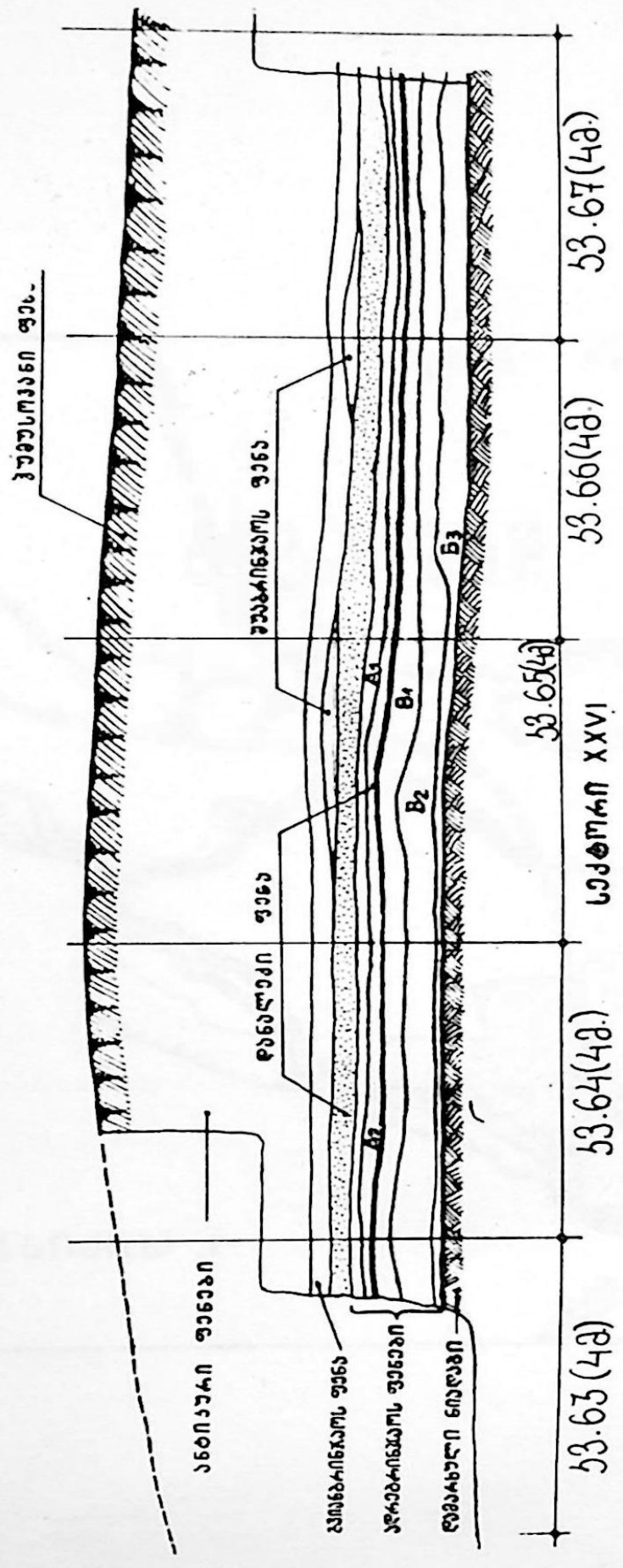
- I Tsikhiagora Plan
 II Tsikiagora section
 III Layer A. Layout of excavations
 IV 1. Level A₁. Layout of building remains
 2. Level B₂. Layout of clay platform at the northern wall of building № 1.
 V 1. Level A₁. View of building remains.
 2. Level B₁. Hearth.
 VI Level B₁. Layout of excavations.
 VII Level B₂. Layout of excavations.
 VIII Level B₂. Layout of building № 1.
 IX—XVI Level B₂. Views of building № 1 excavations.
 XVII Level B₂. Layout of building № 1.
 XVIII—XIX Level B₂. Views of building № 2 excavations.
 XX Level B₂. Layout of building № 2.
 XXI Level B₃. Layout of excavations.

- XXII—XXIII Level B₃. Pottery.
- XXIV—XXXI Level B₂. Building №1. Pottery.
- XXXII Level B₂. Building № 1. 1) Bronze dagger 2—3) pottery 4) flint sickle inserts.
- XXXIII Level B₂. Building № 1. 1) Bone arrowhead 2—3) flint arrowheads 4) flint sickle inserts 5—7) pottery.
- XXXIV—XXXV Level B₂. Building № 2 Pottery.
- XXXVI Level B₂. Building № 2. 1,6 pottery, 2 clay figurine of bull, 3, 4, 5 flint sickles.
- XXXVII Level B₂ Building № 2 sickle.
- XXXVIII Level B₂. Building № 2. Portable hearth fragments.
- XXXIX—XLI Level B₂. Pottery.
- XLII Level B₂. Evidences from pit № 83.
- XLIII—XLVII Level B₁. Pottery.
- XLVIII Level B₁ 1,3 pottery, 2, 4, 5 portable hearth fragments
- XLIX—LII Level B₁ Evidences of pit № 17.
- LIII—LIV Level A₂. Pottery.
- LV—LVII Level A₁. Pottery.
- LVIII Level A₁. Fragments of a hearth.
- LIX Level A₁. Pottery.
- LX Layer A. 1—10 pottery, 11 clay model of wheel, 12 fragment of clay mold of an axe.
- LXI—LXII Layer A. Evidences of pit № 81.
- LXIII Layer A. Evidences of pit № 77
- LXIV—LXVII Layer A. Evidences of pit № 78.
- LXVIII Layer A. Evidences of pit 1) № 798, 2) № 69, 3) № 19, 4) № 18, 5) № 68, 6) № 4.
- LXIX Layer A. Evidences of pits 1) № 5, 2) № 15, 3) № 11, 4) level B₁ Evidences from pit № 17.
- LXX Layer B. Hearth.
- LXXI 1) Layer B. Bull's figurine 2) layer A. Anthropomorphic figurine.
- LXXII—LXXVI Layer B. Pottery.
- LXXVII Layer B 1) Bull's figurine 2) Dagger, 3) bone arrowheads, 4,8) flint sickles, 9) portable fragments.
- LXXVIII Layer B. Flint, bone and horn tools.
- LXXIX—LXXXIII Layer A. Pottery and hearth fragments.
- LXXXIV Layer A. Anthropomorphic figurine.

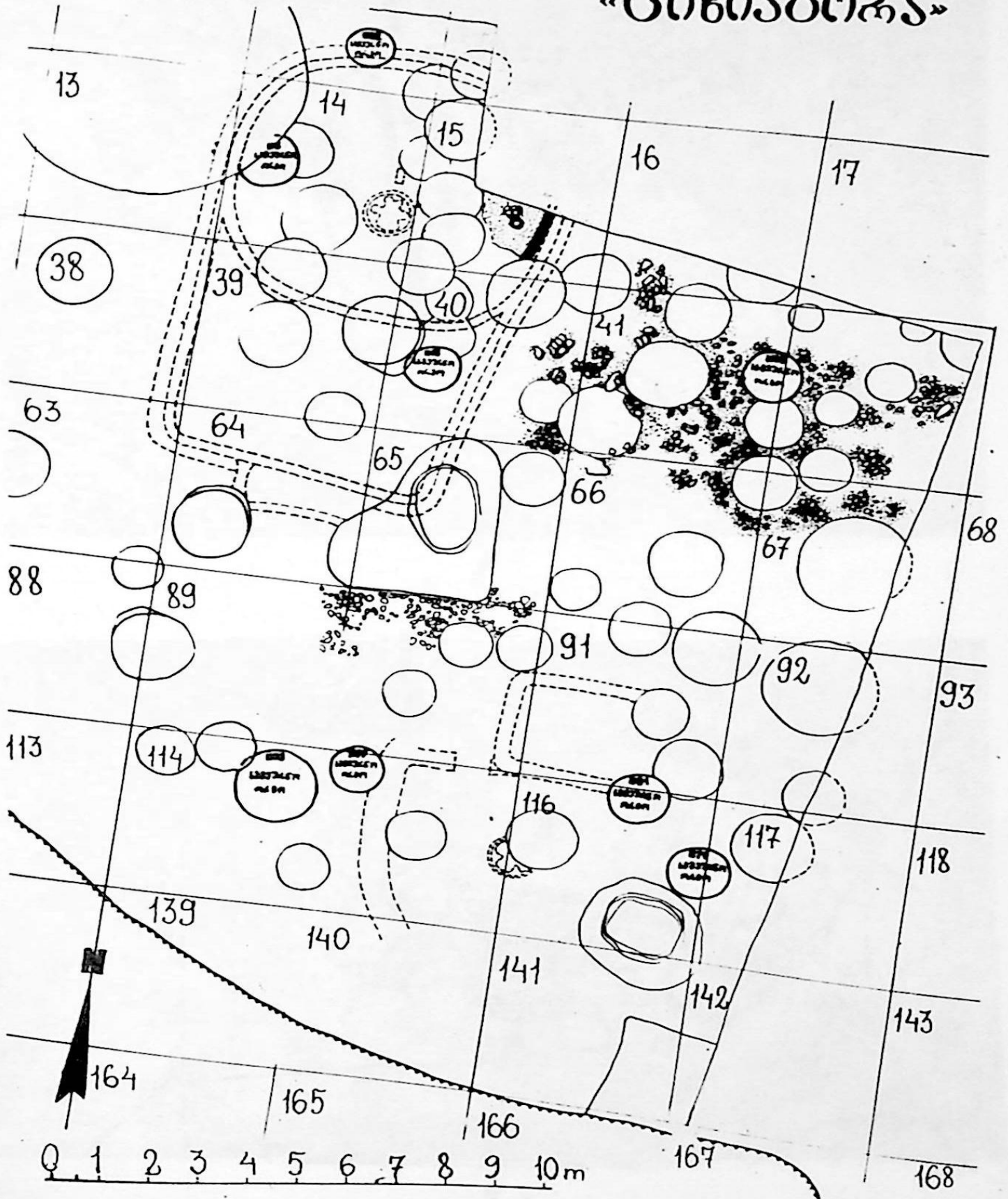
მეცნიერება

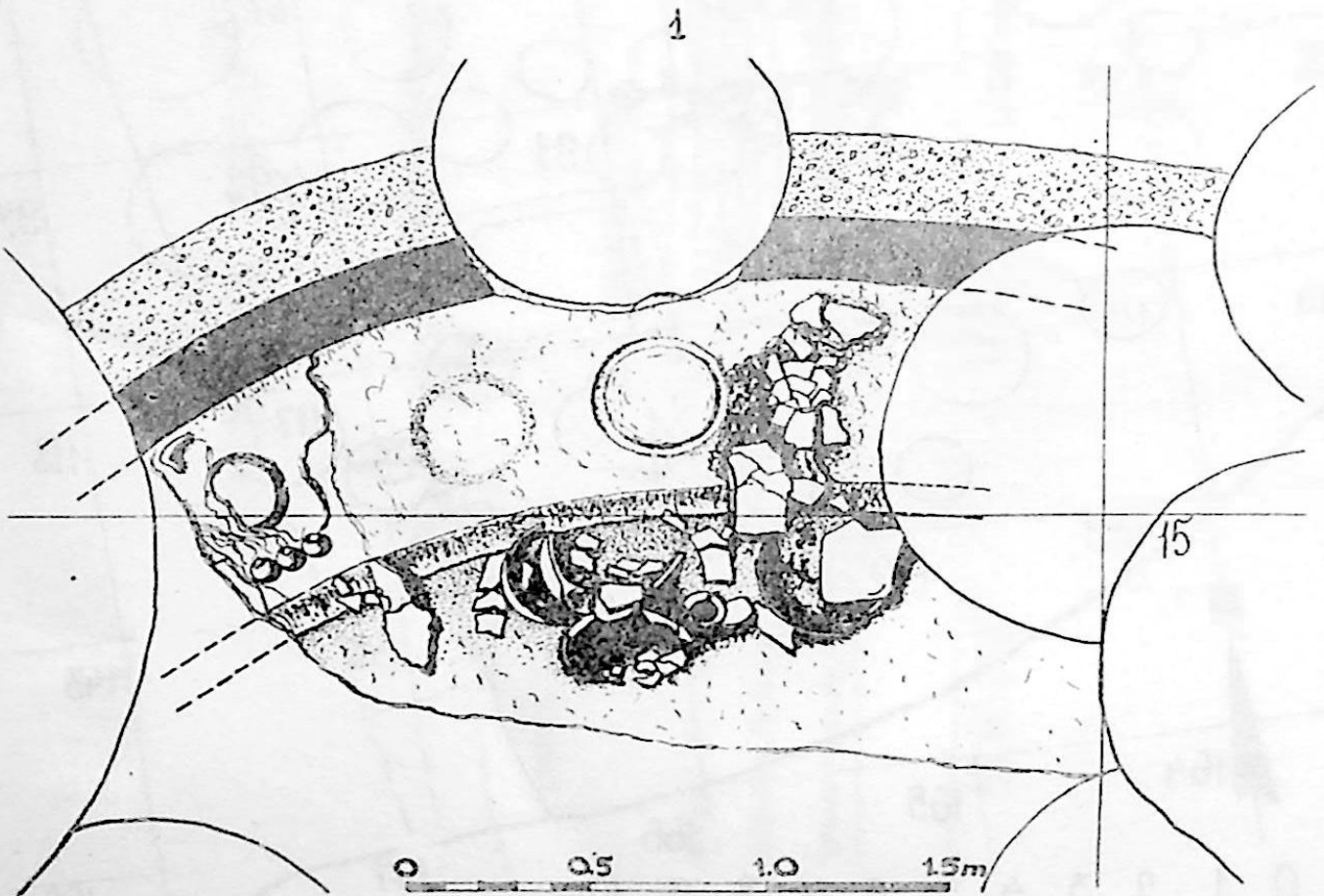
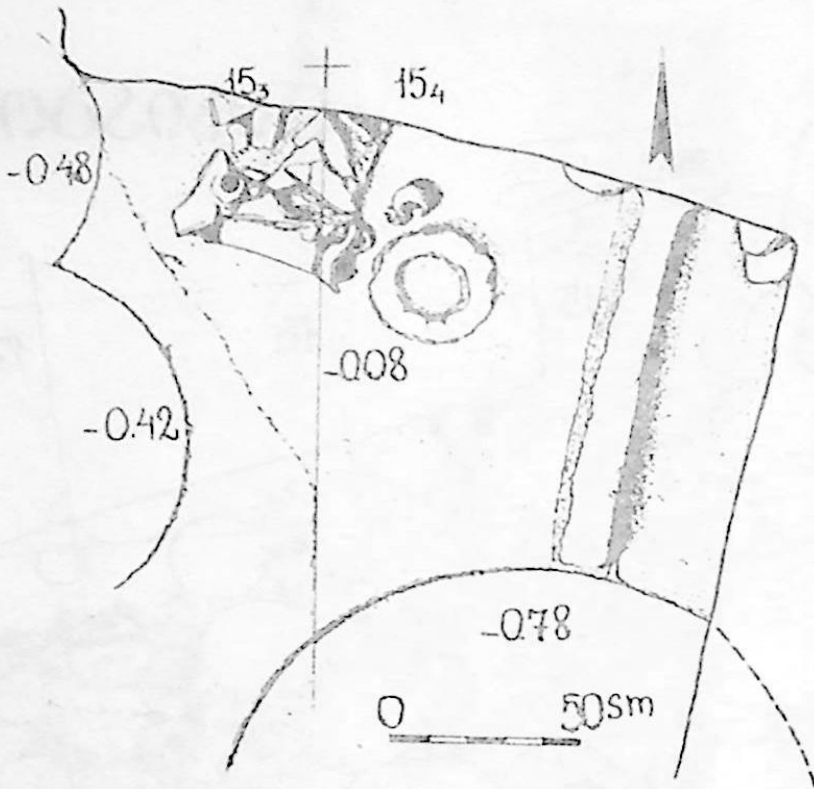

ცინიპორას სტრატობიგრაფიული ძრილი

«ՆՈՆՈՏՈՐՈՒՄ»

1

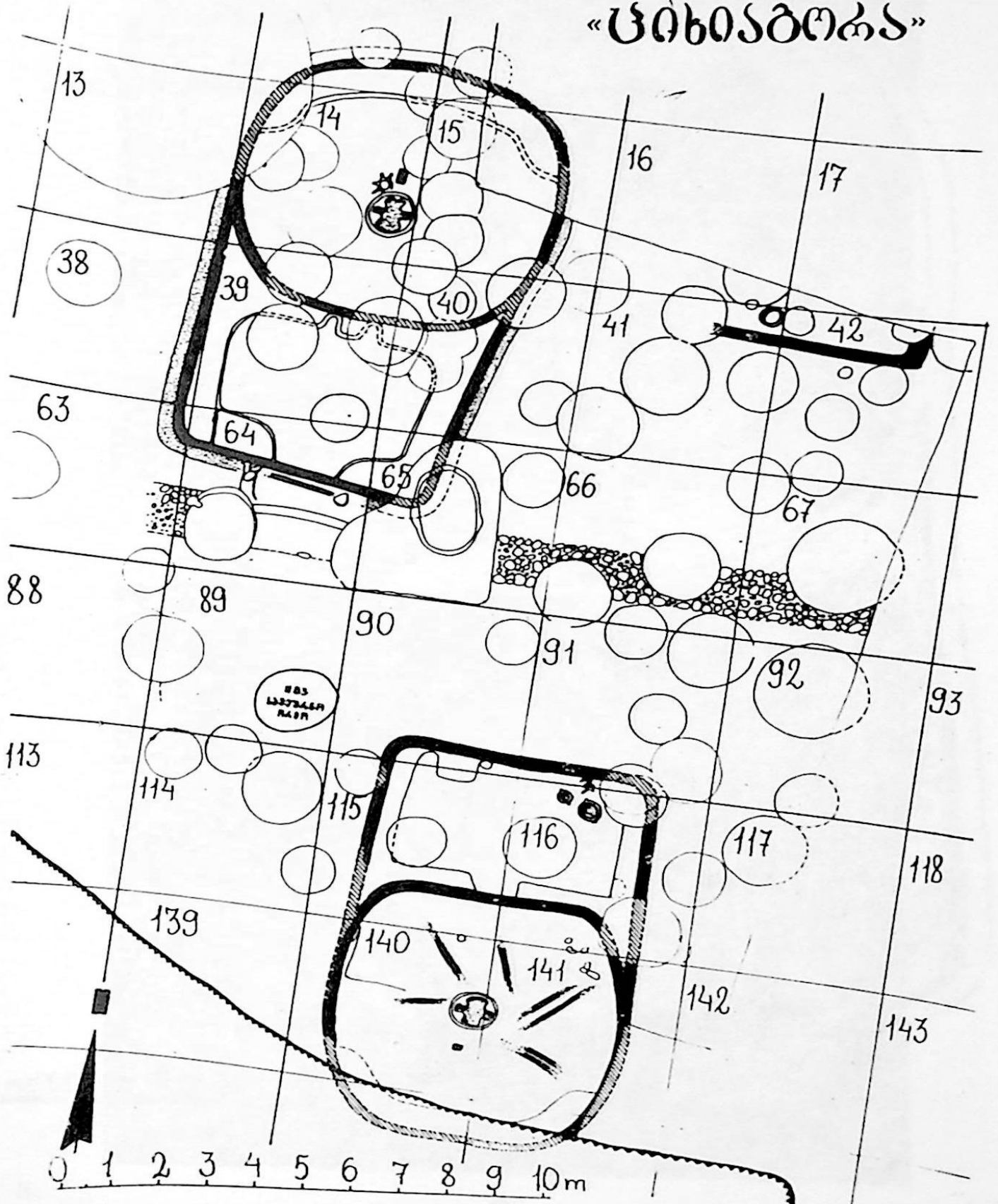
2

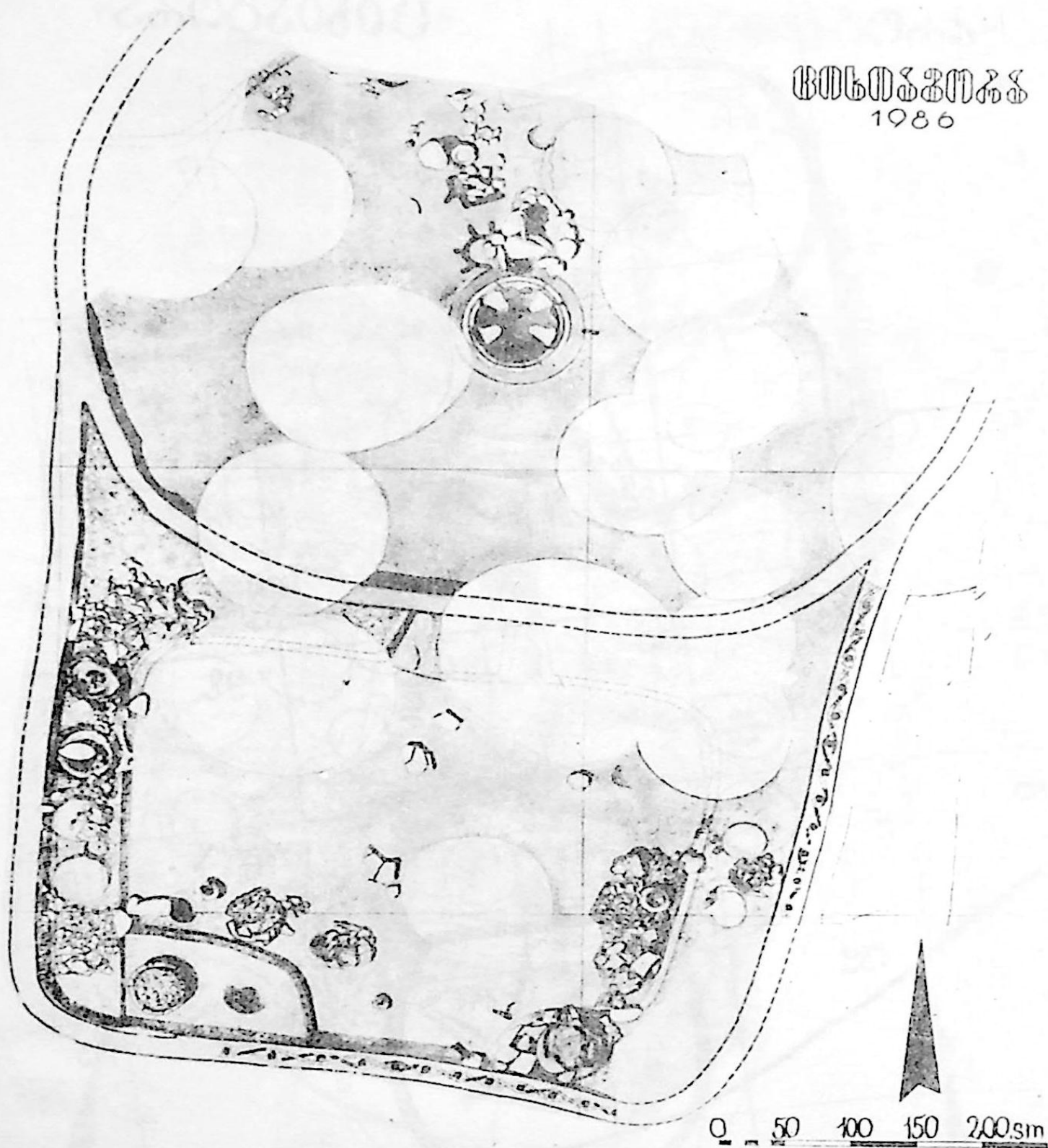
«ԱՌԵՈՒՅԾՈՒԹՅՈՒՆ»

«ՄՈՒՍՏՈՒՄ»

ԵՍԵՆՏՆՈՒՅԿ
1986

1

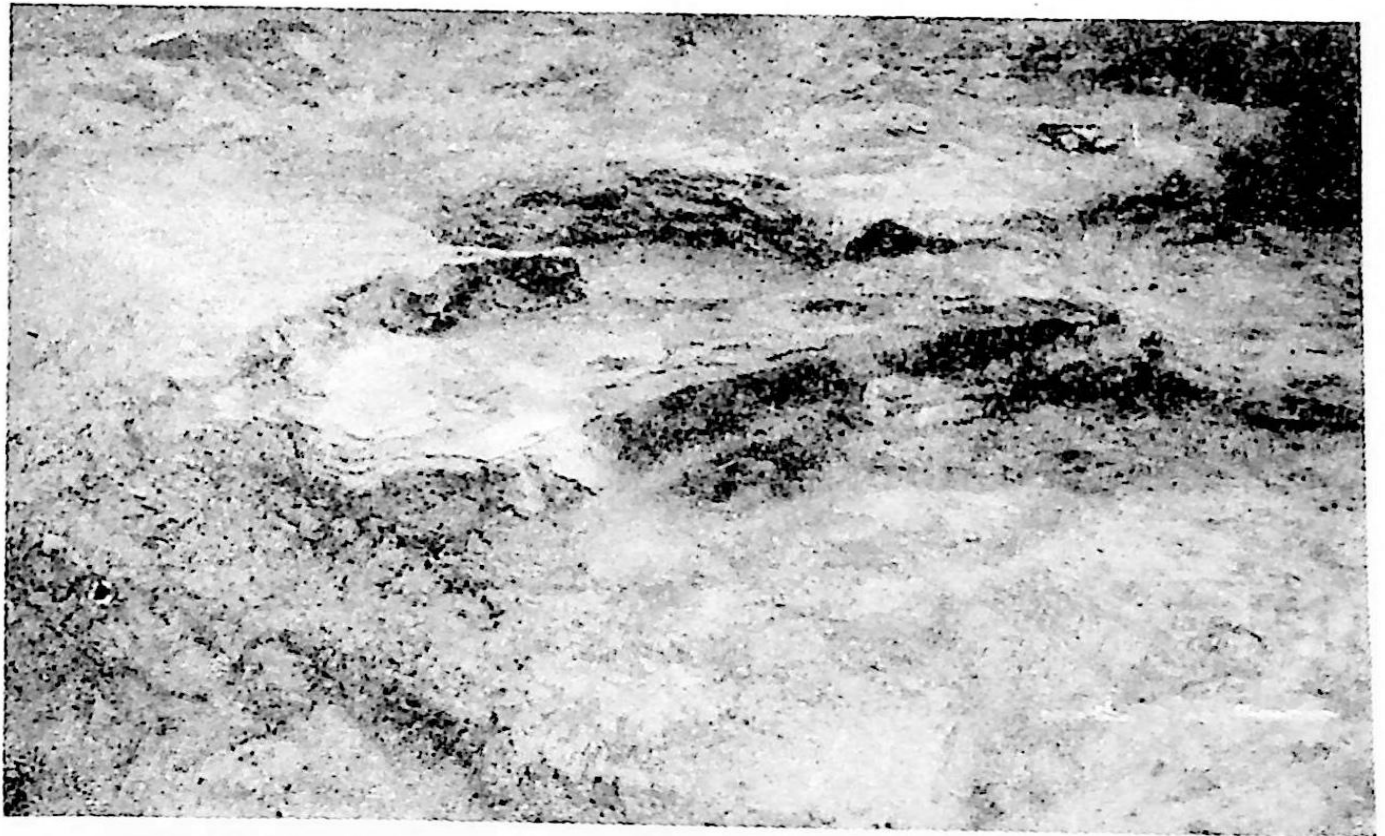
2

1

2

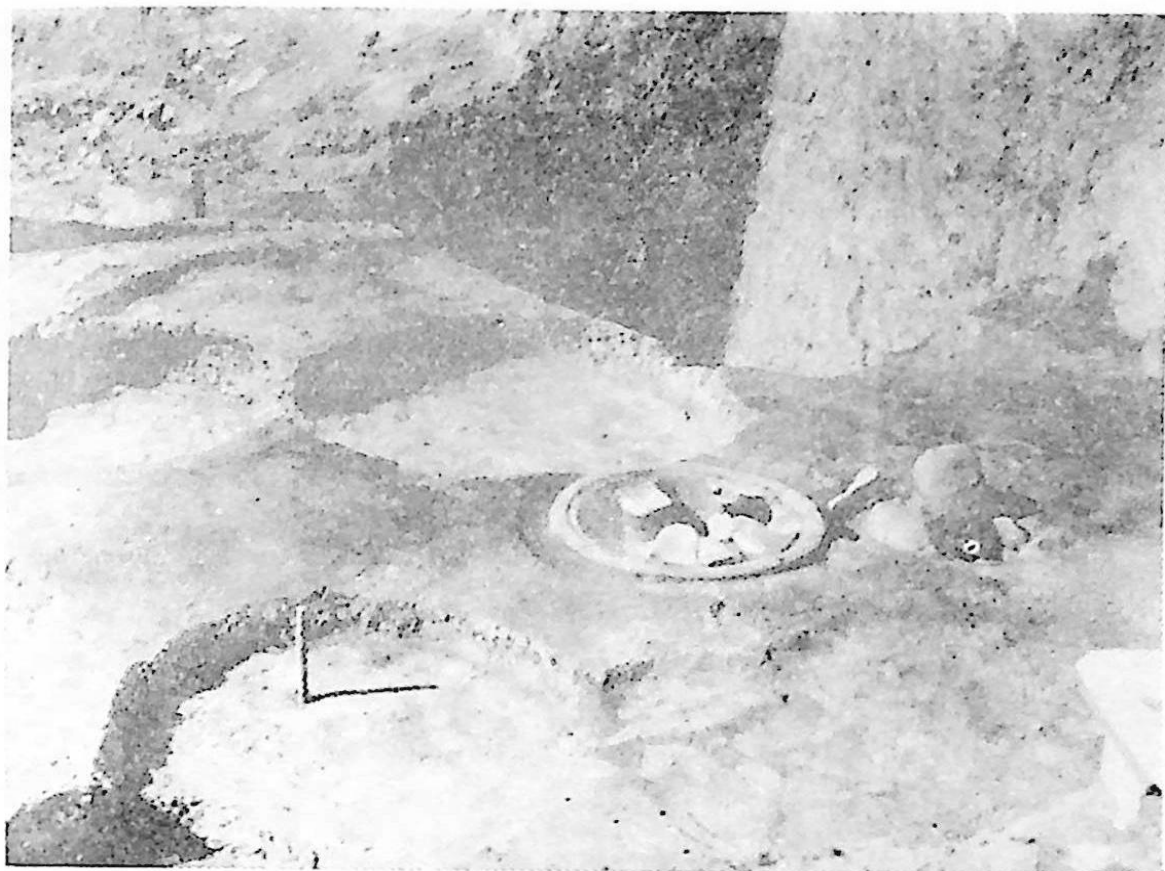

1

2

1

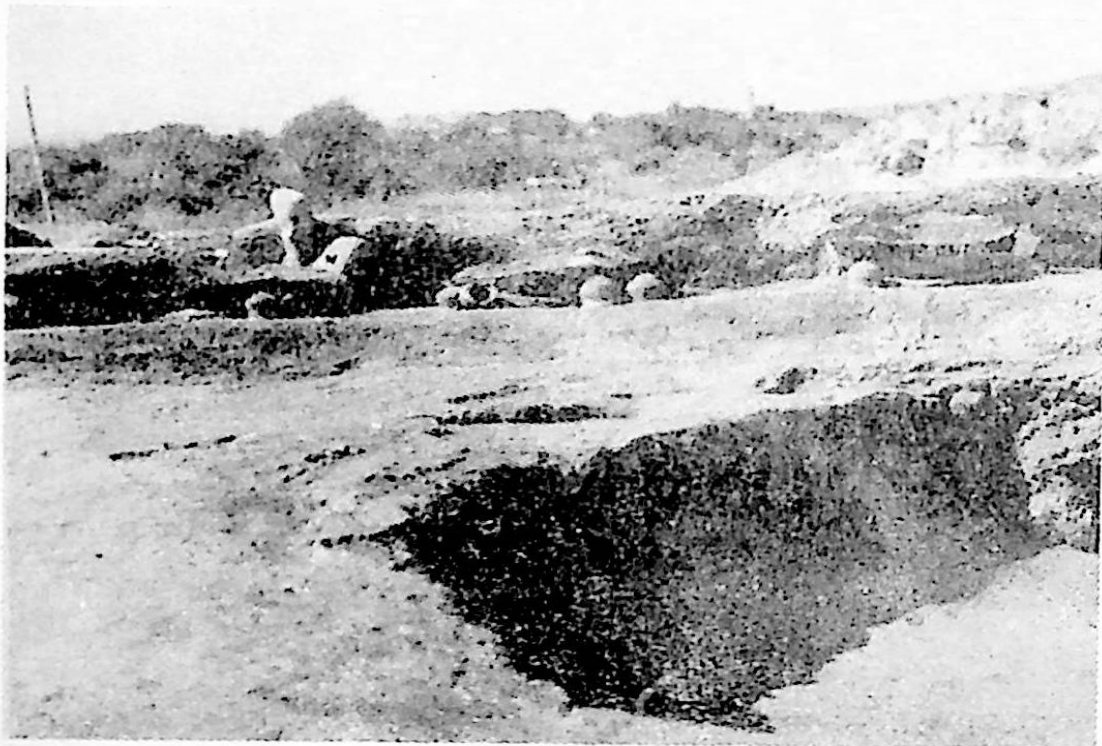

. 2

1

2

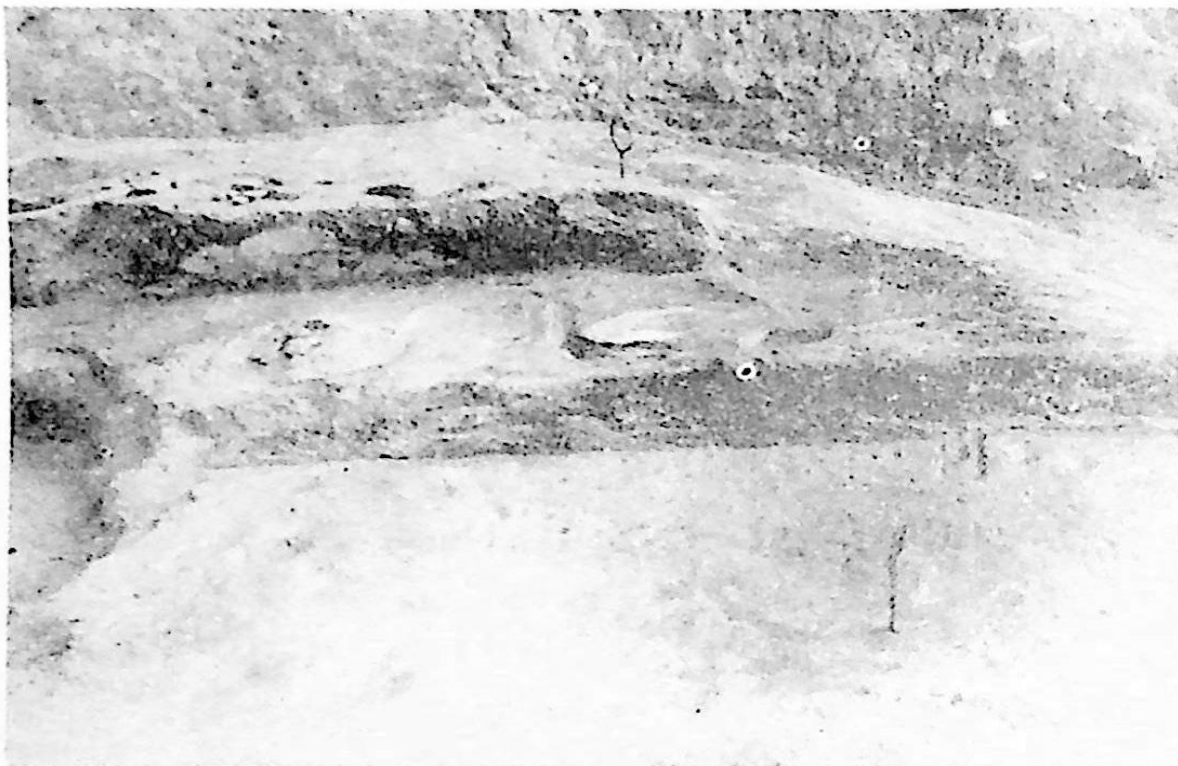

1

2

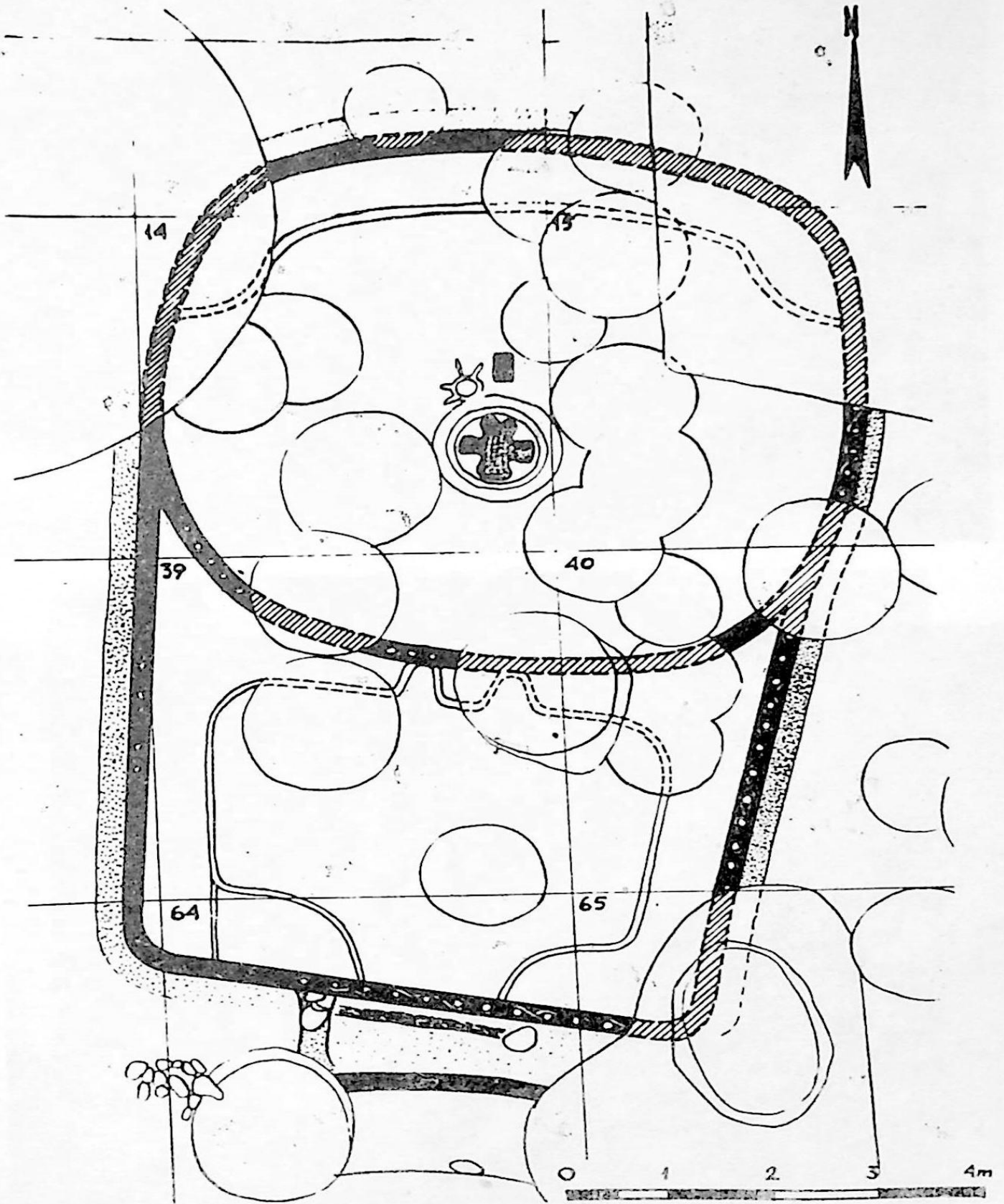
XVI

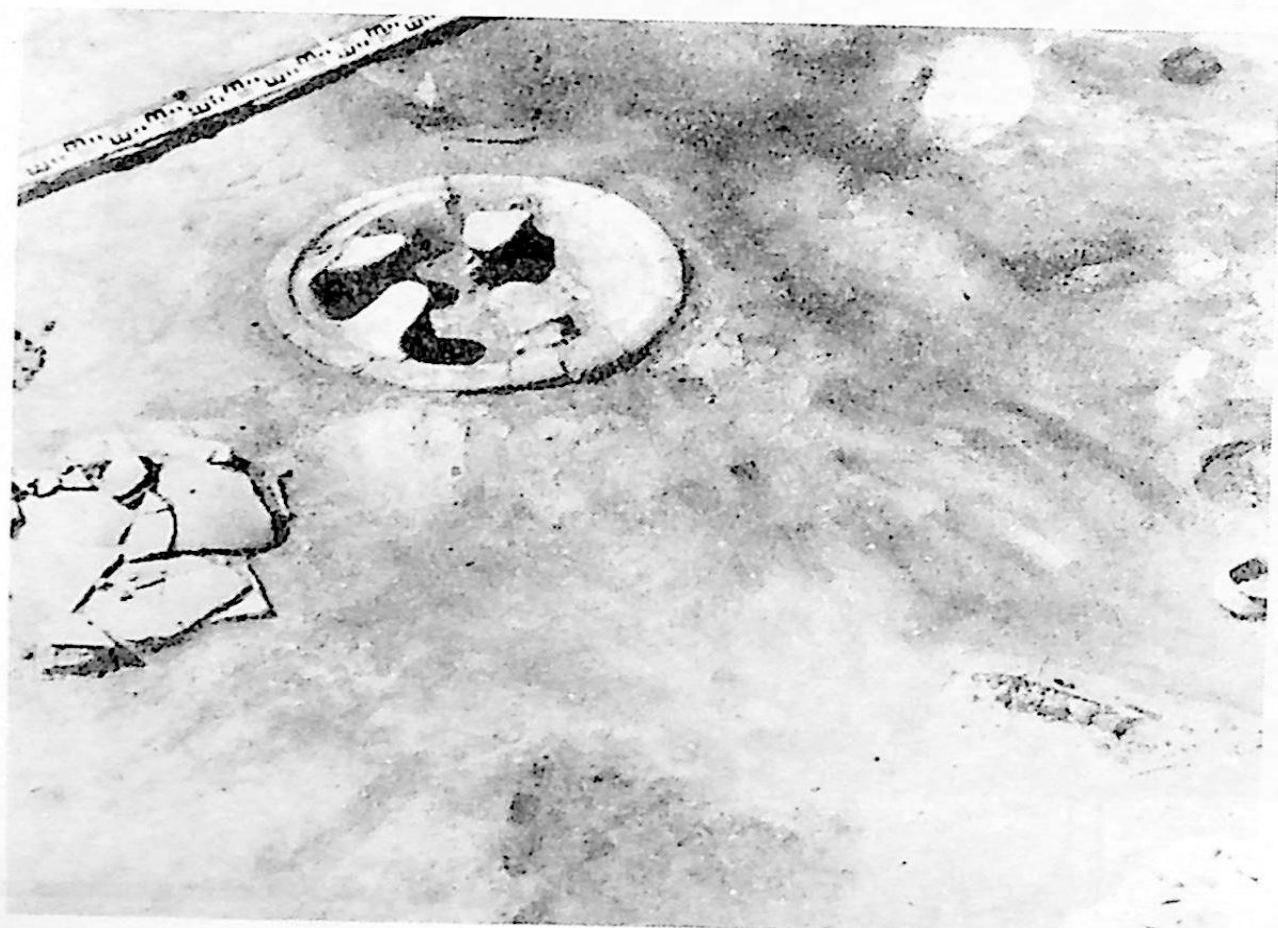

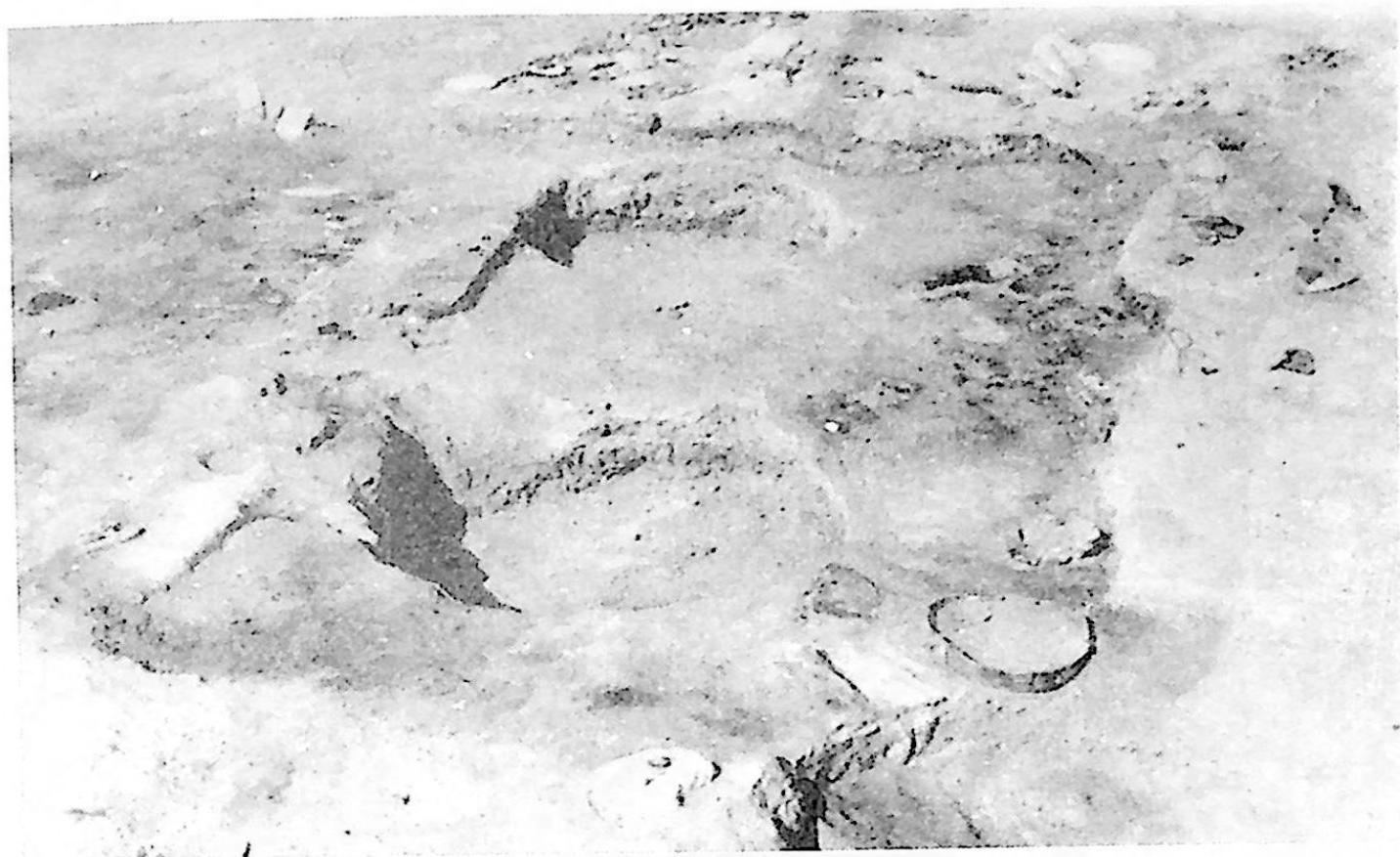
1

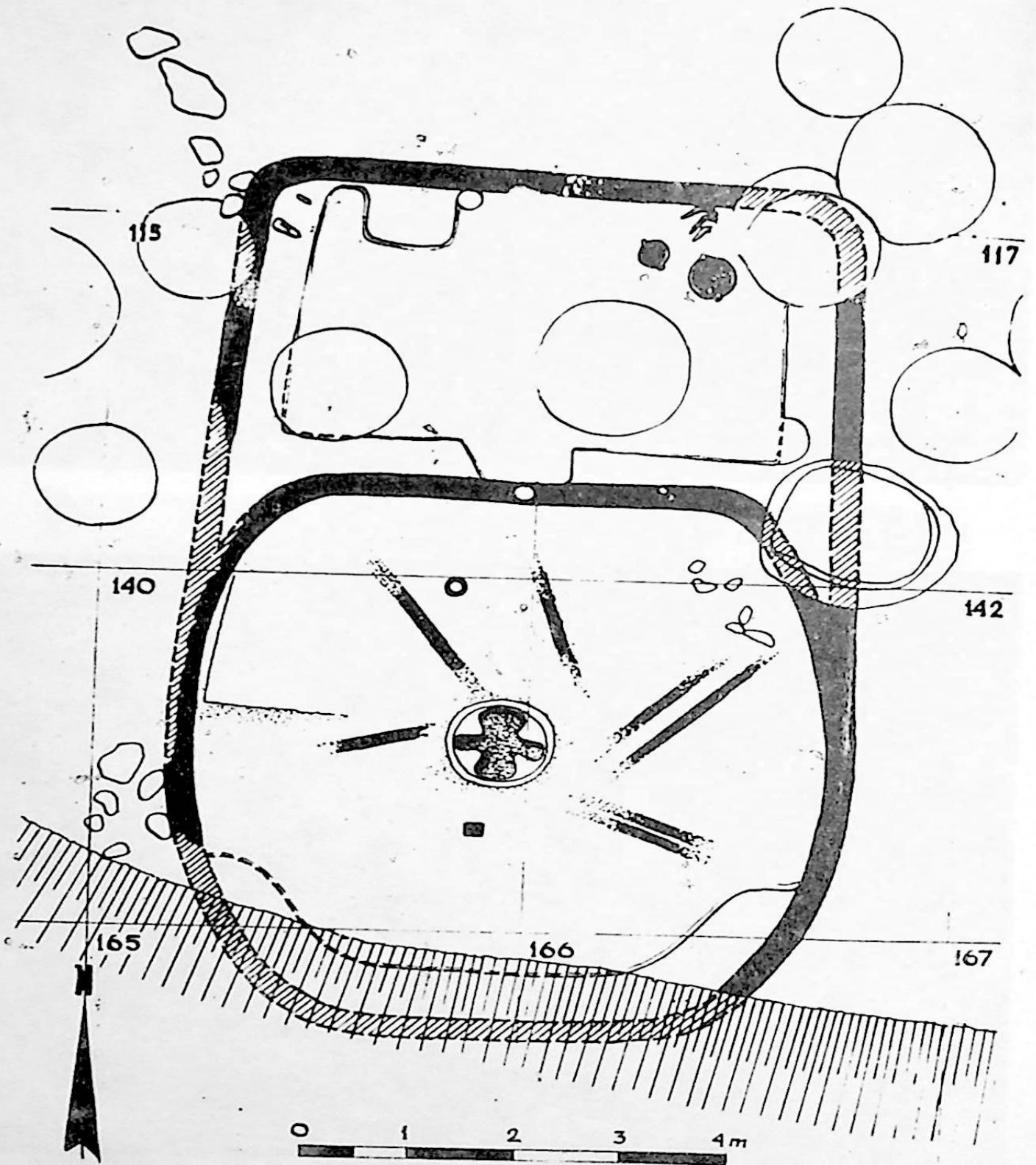

2

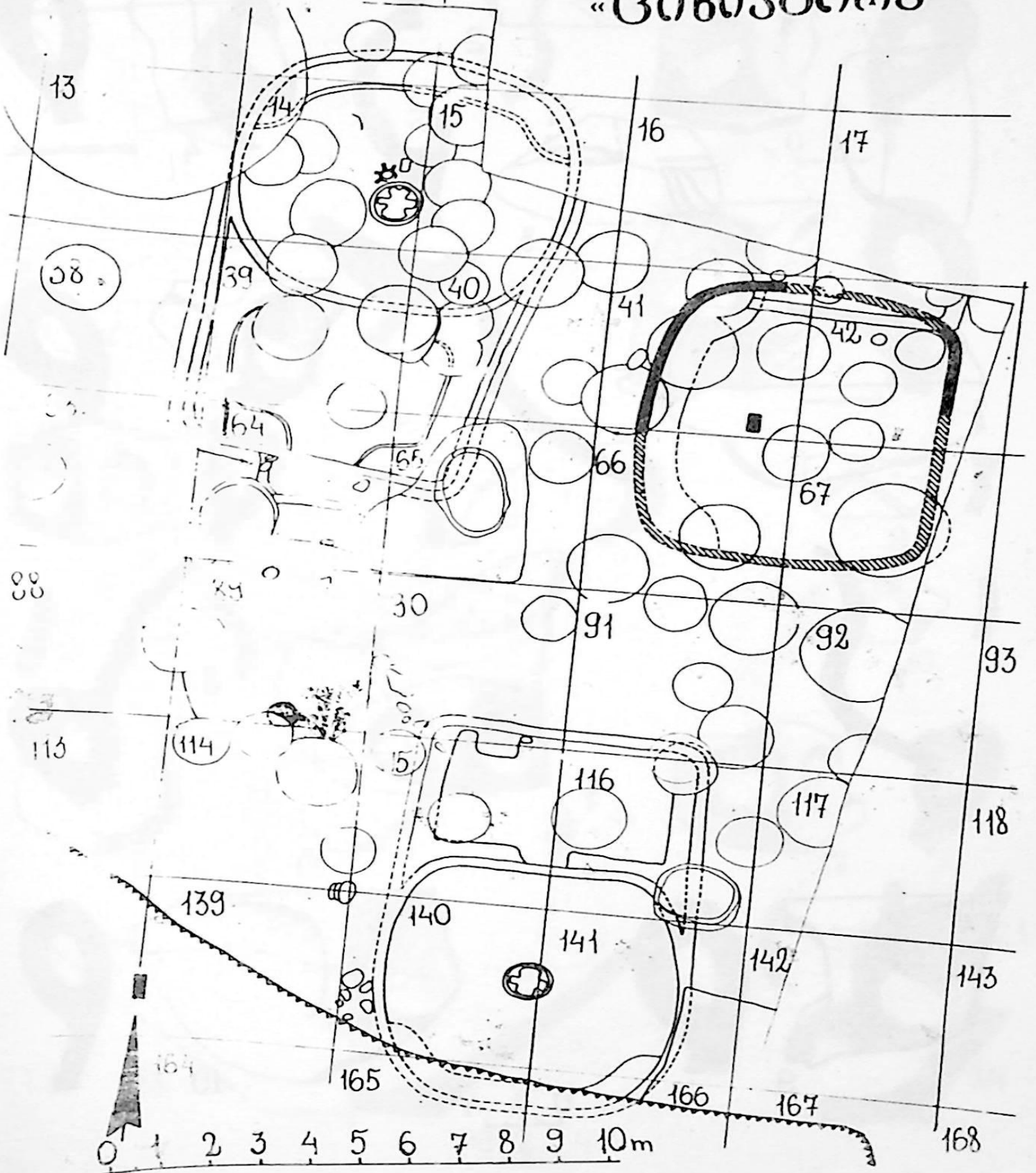

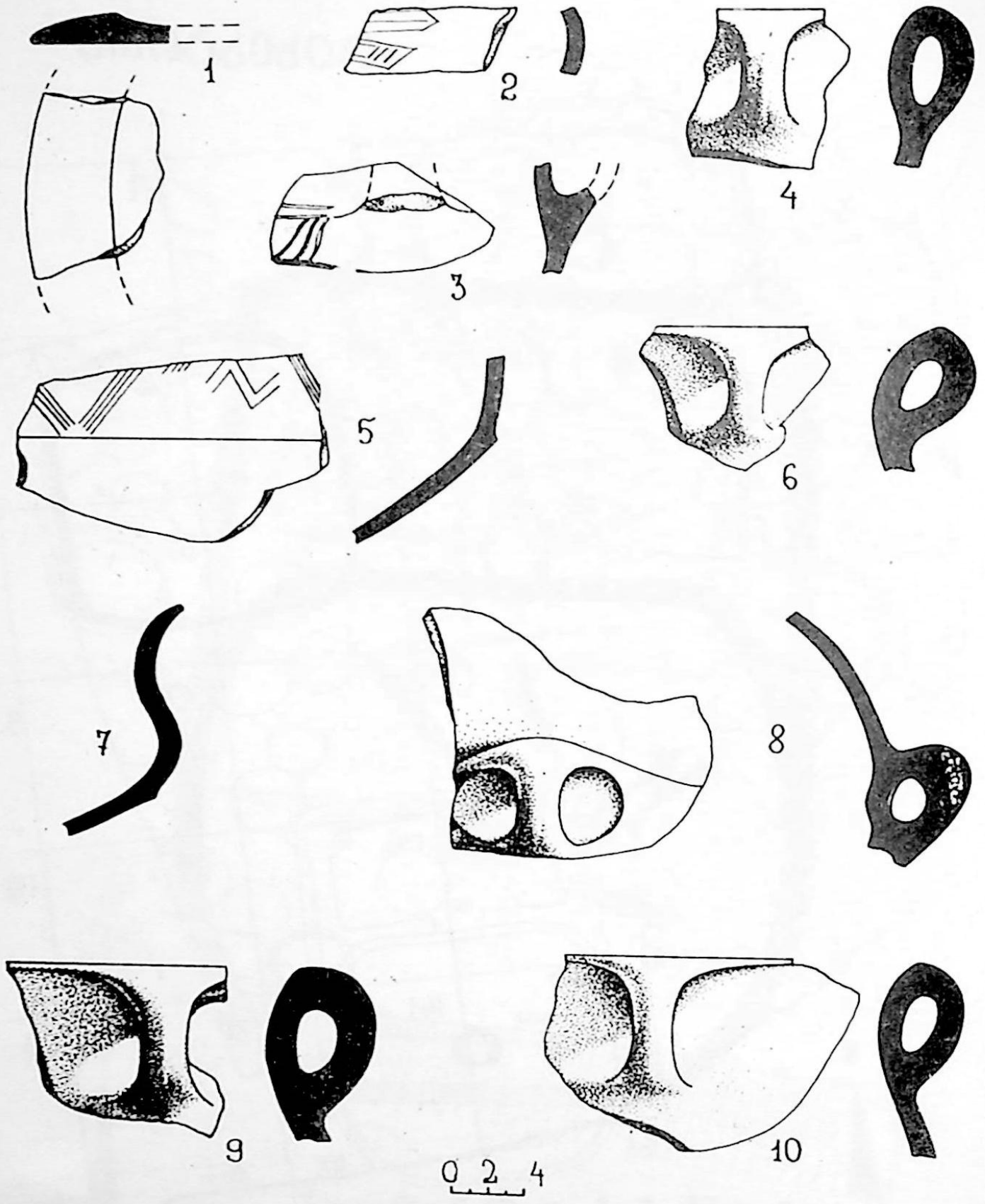

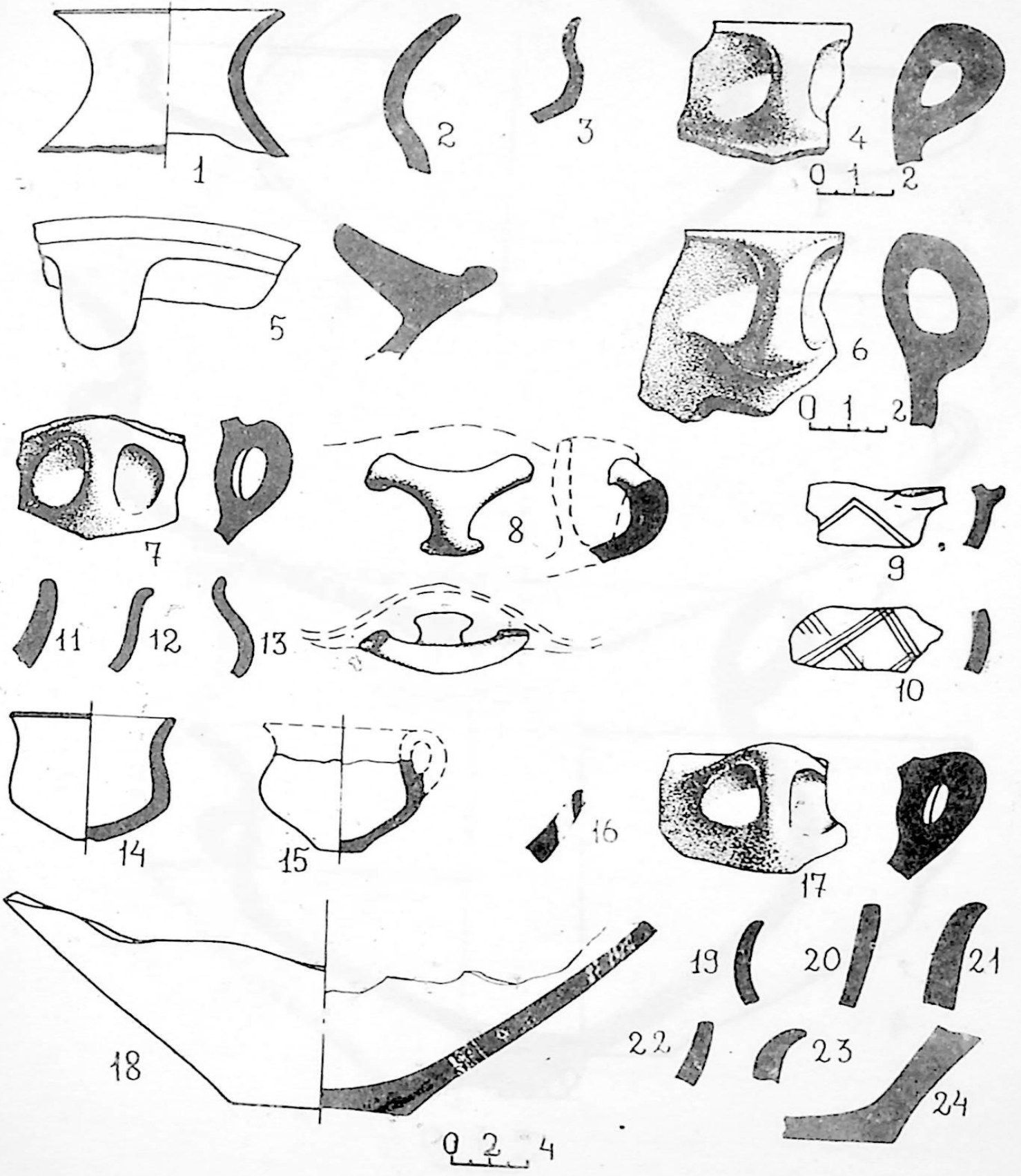

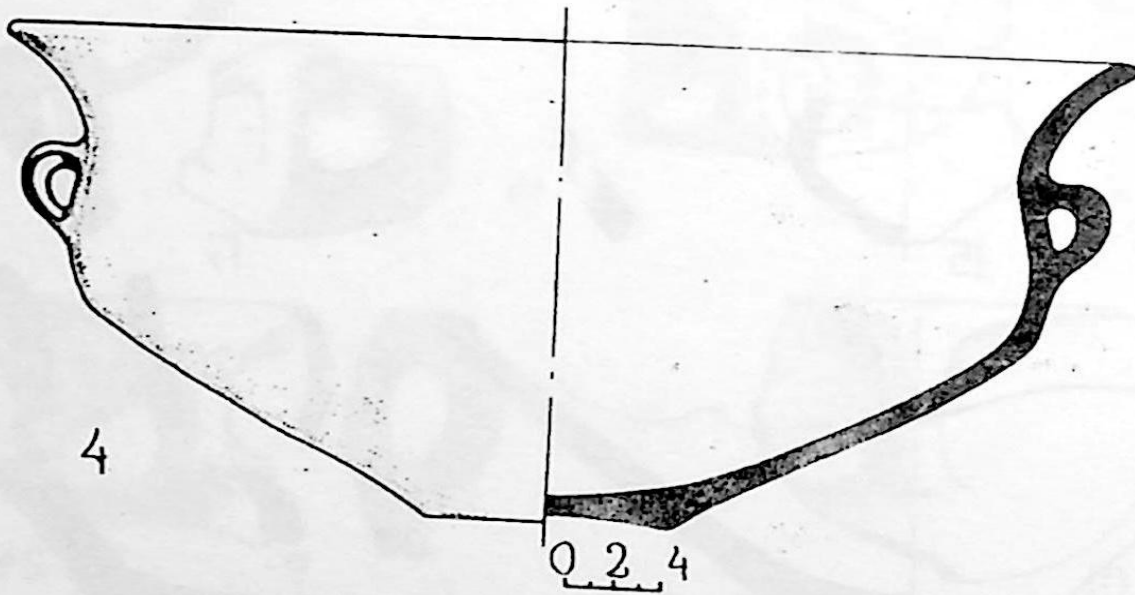
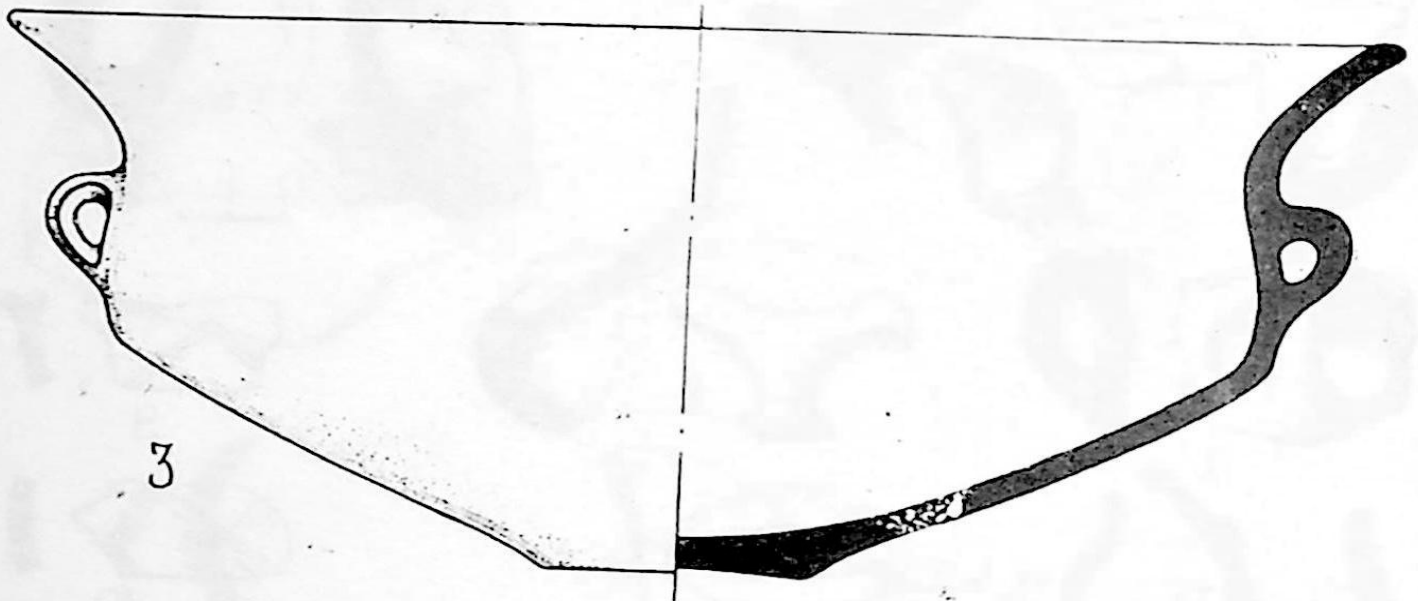
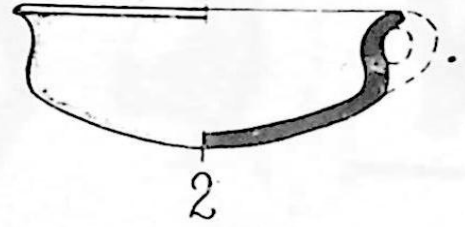
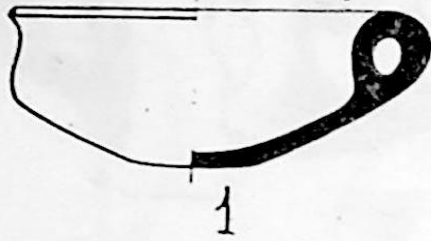
«ԱՌԵՈՆԻՇՄԱՆ»

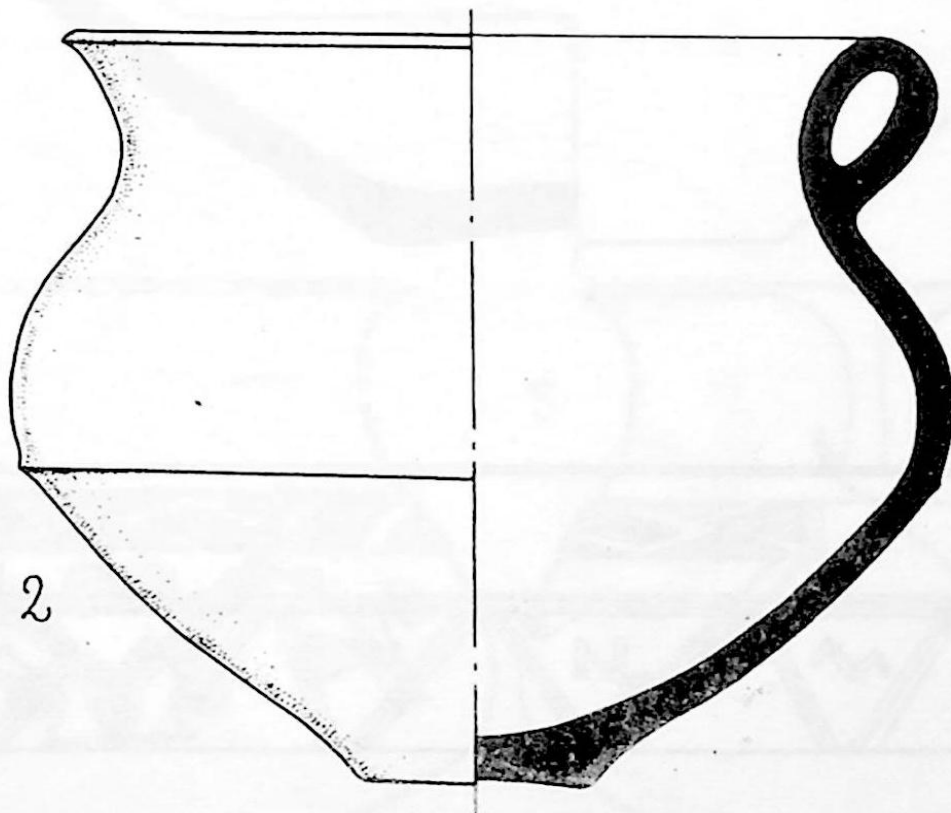
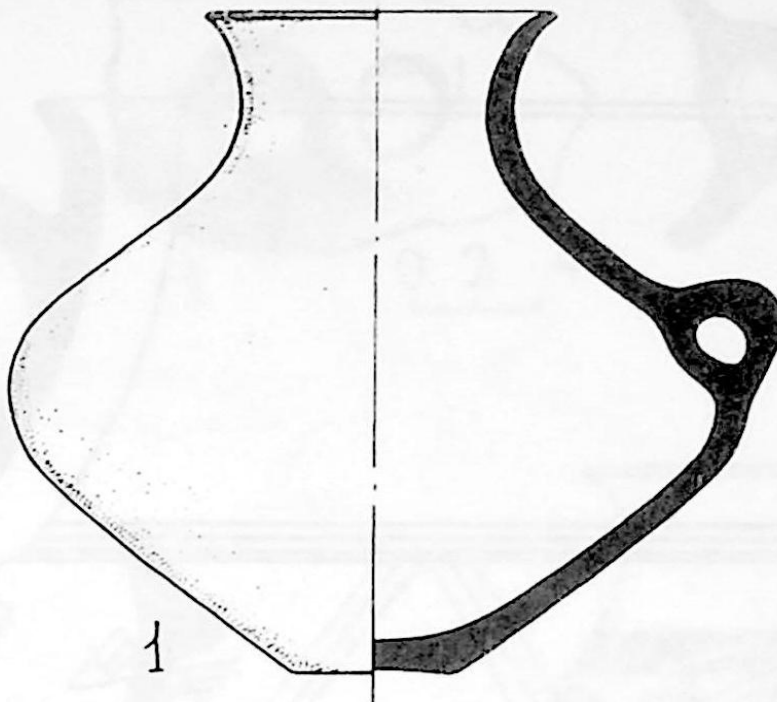

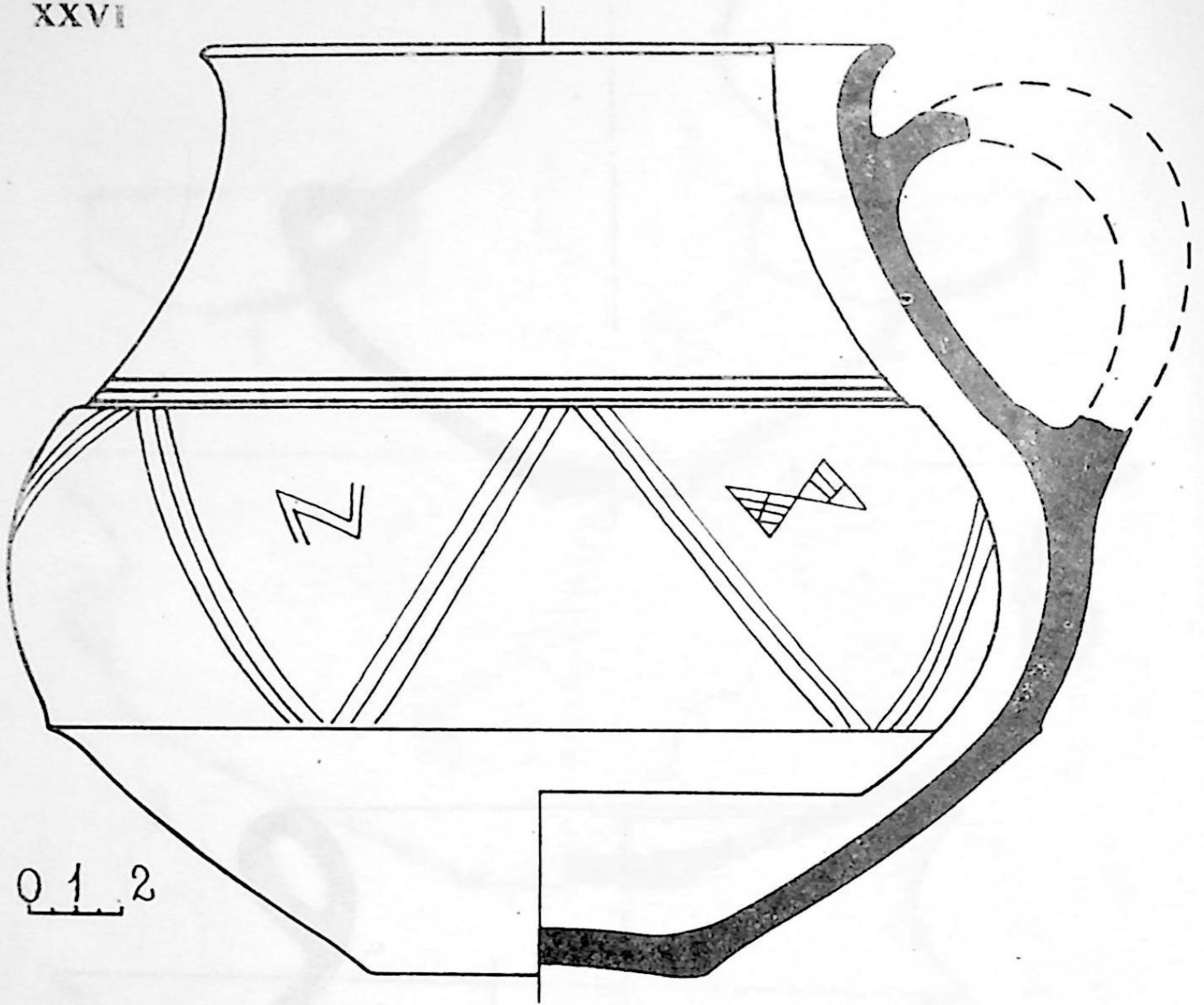

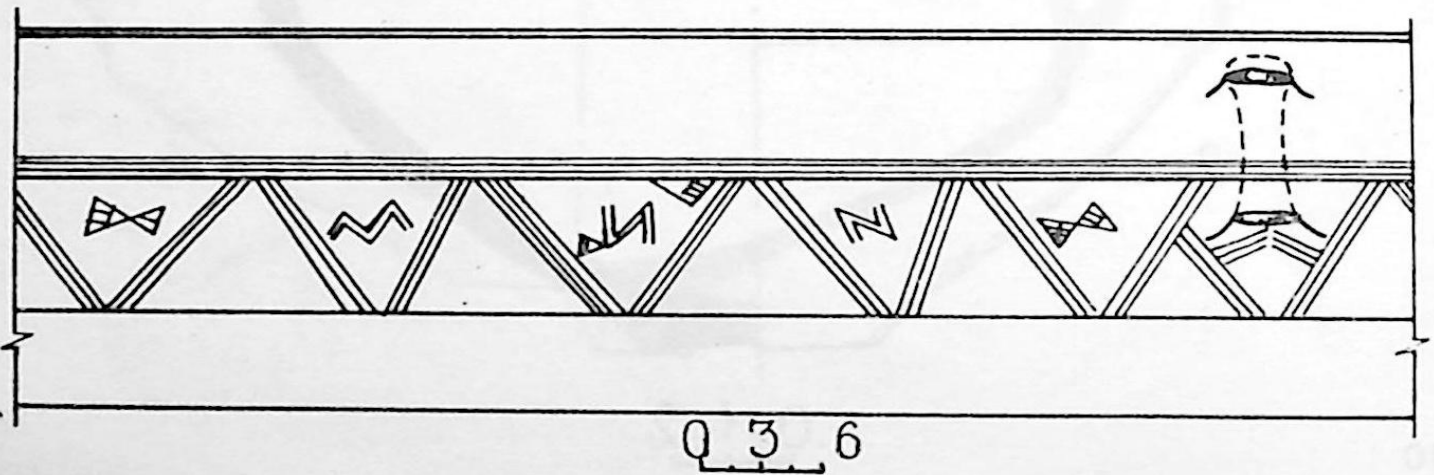

0 1 2

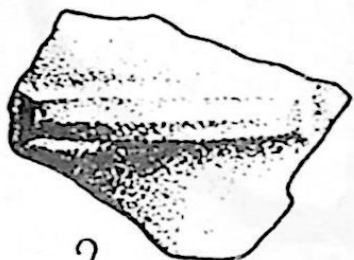
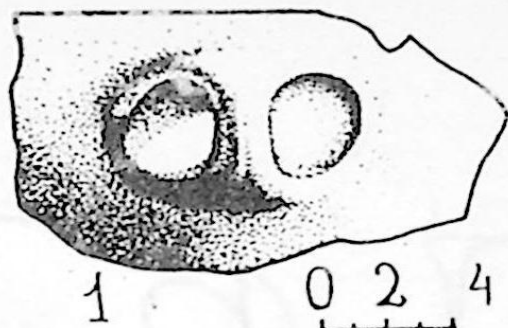
XXVI

0 1 2

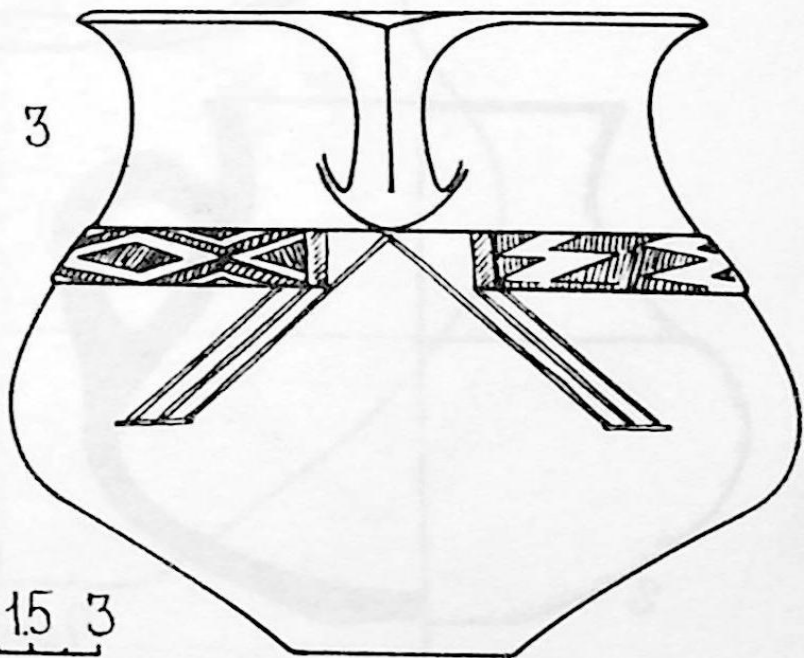
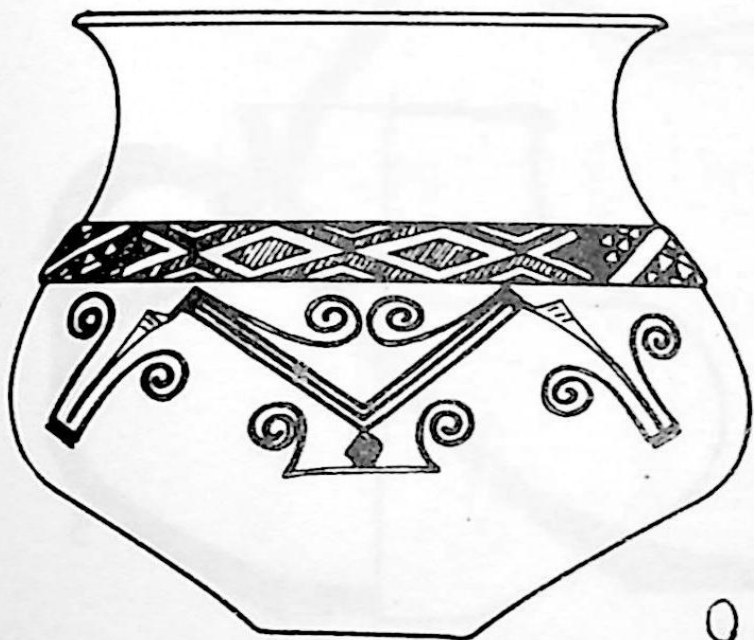
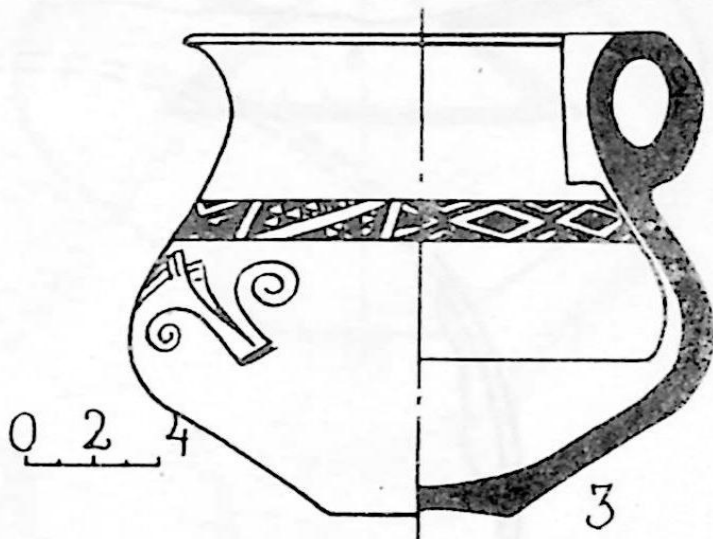
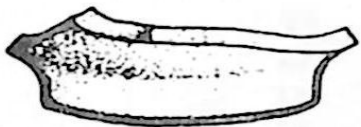
0 3 6

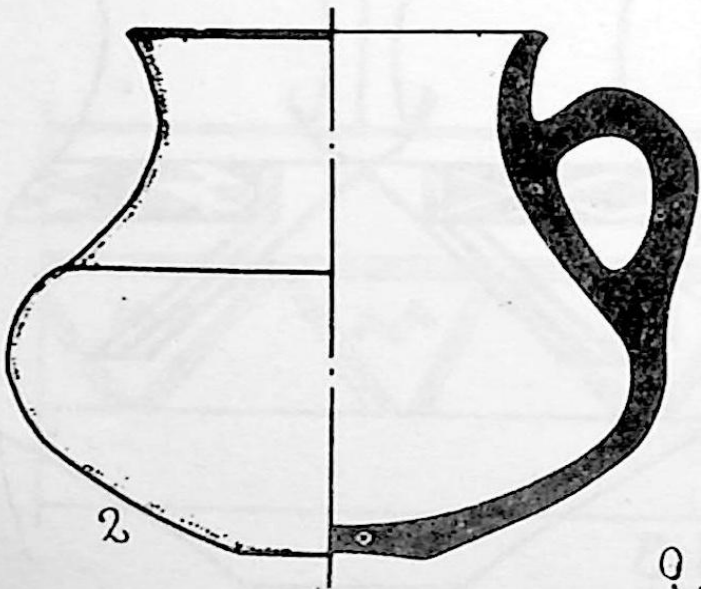
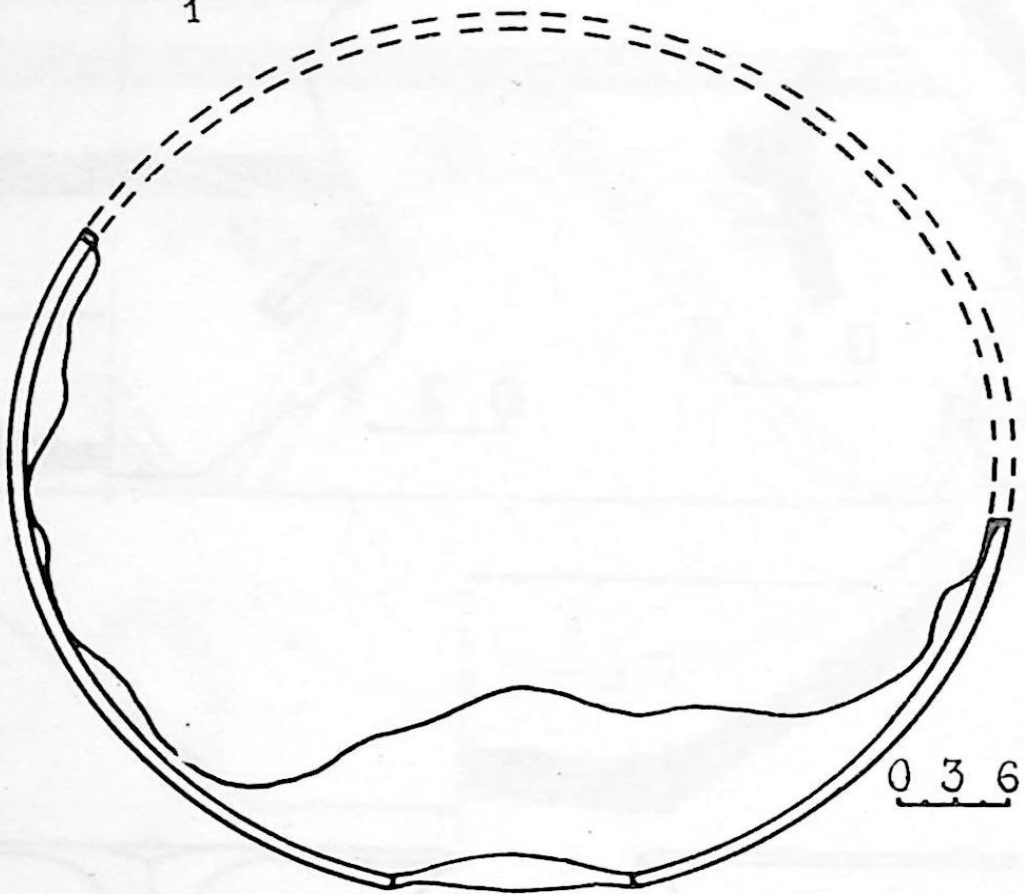
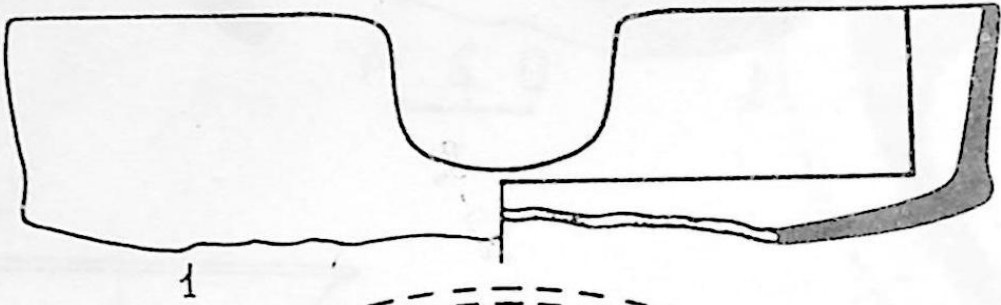

2

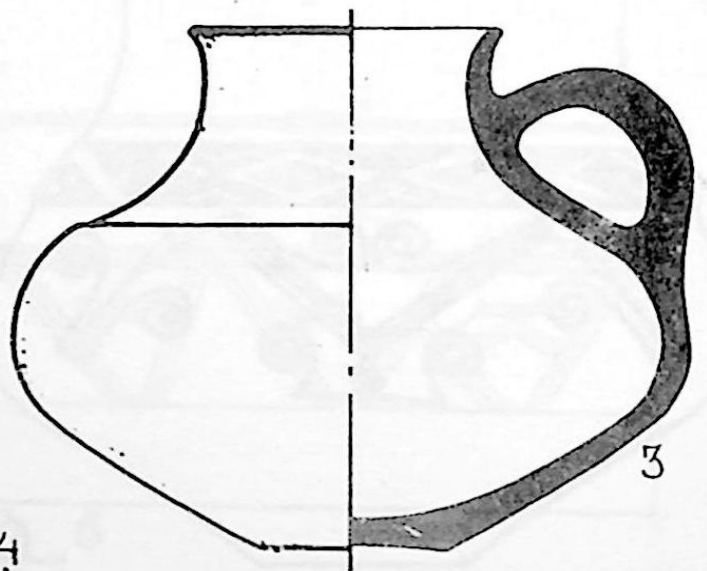

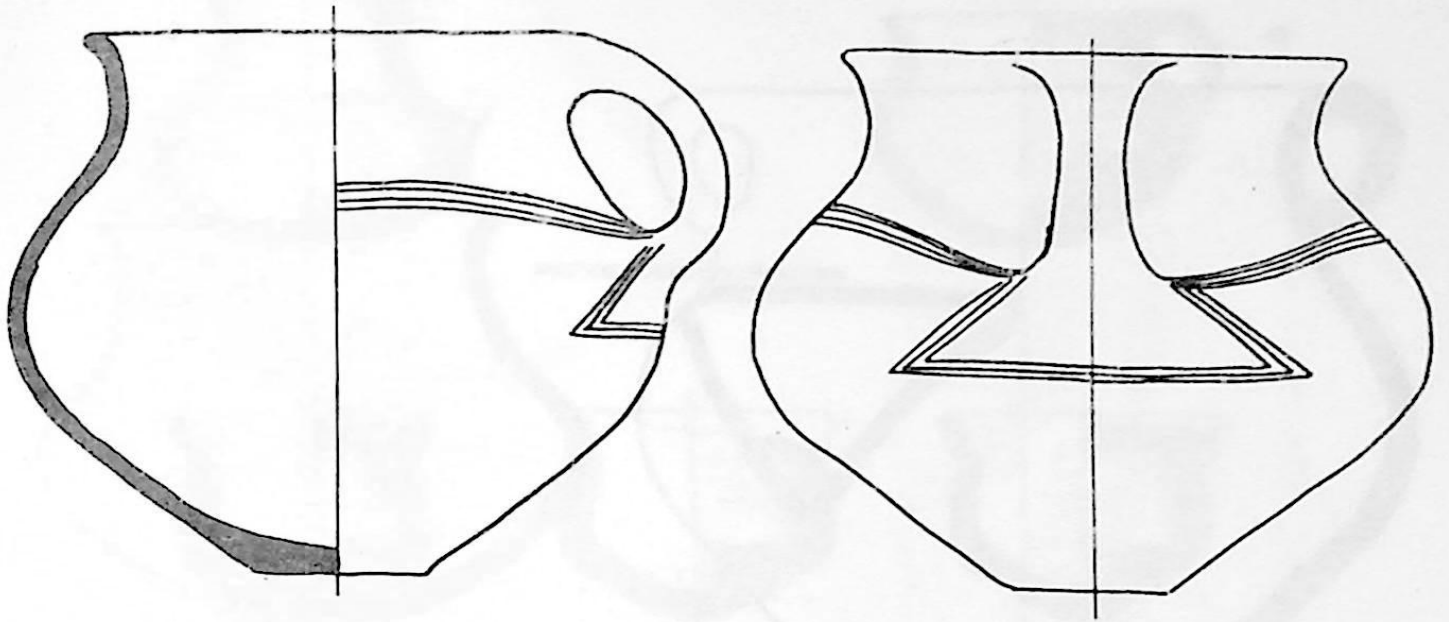
0 1 2

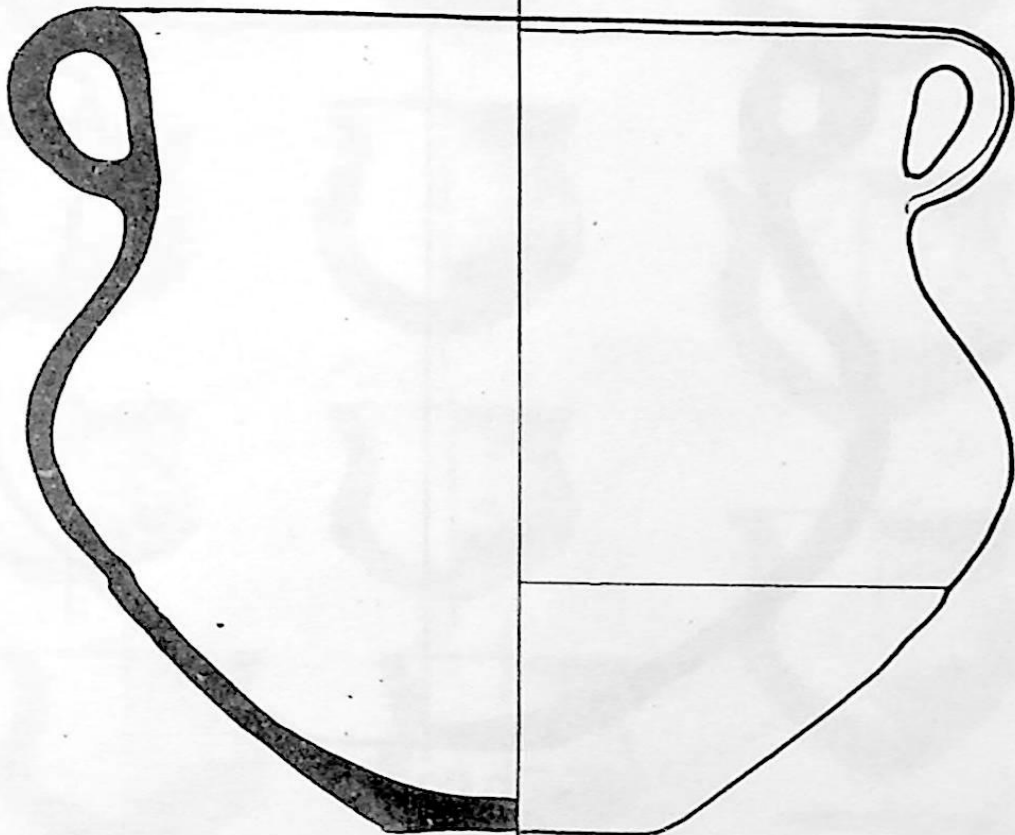

0.2.4

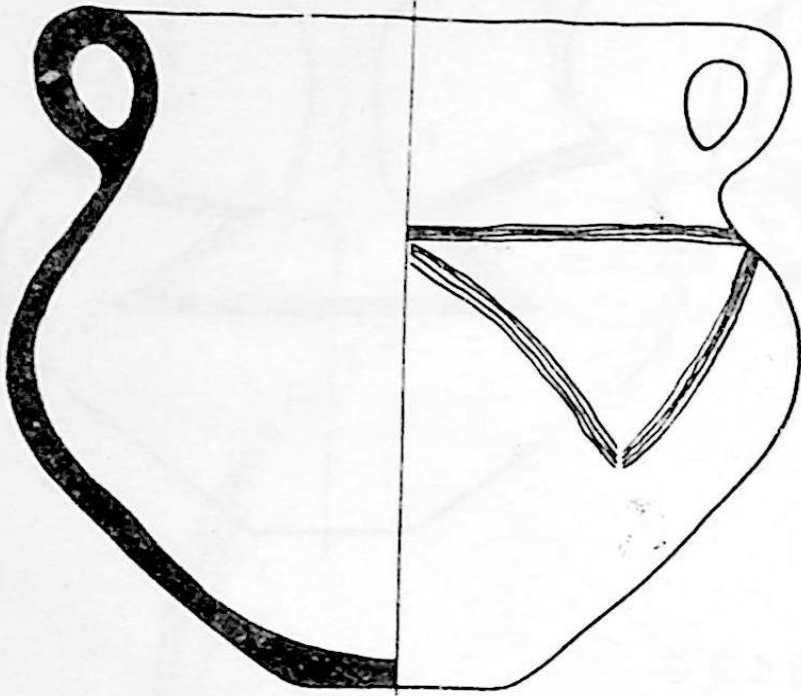
0 1 2 3

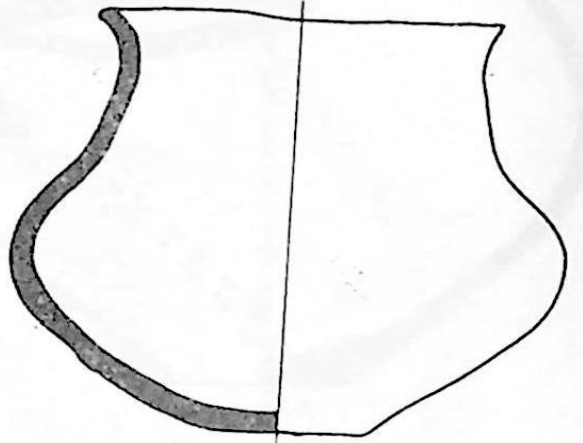
0 1 2 3 4

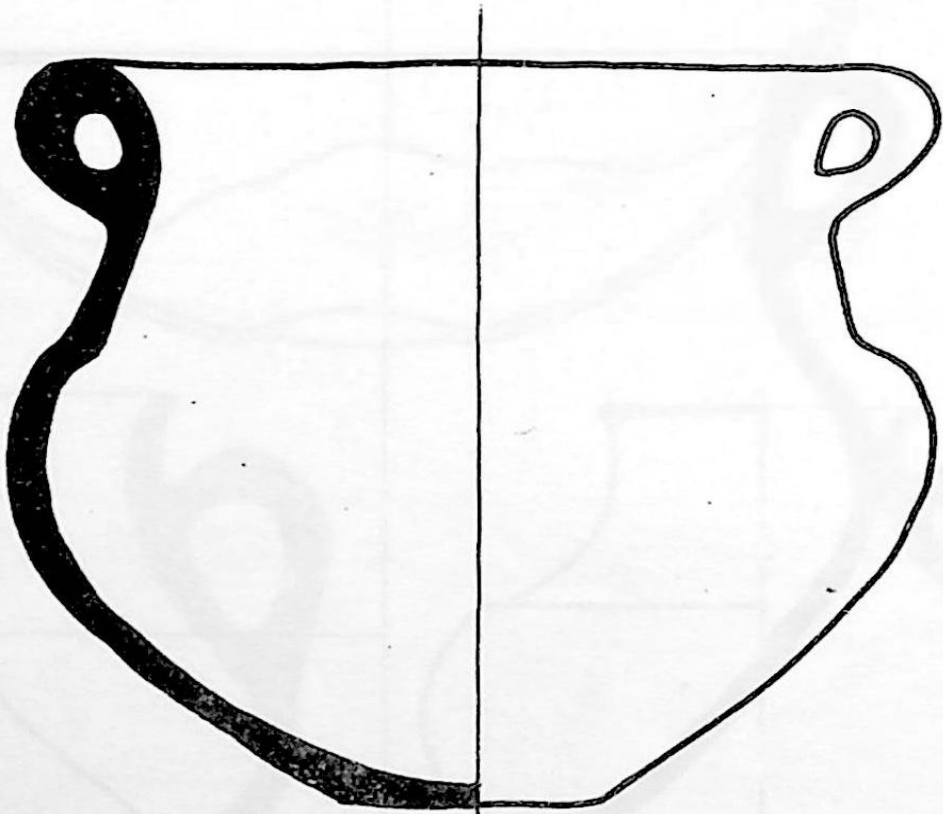
XXX

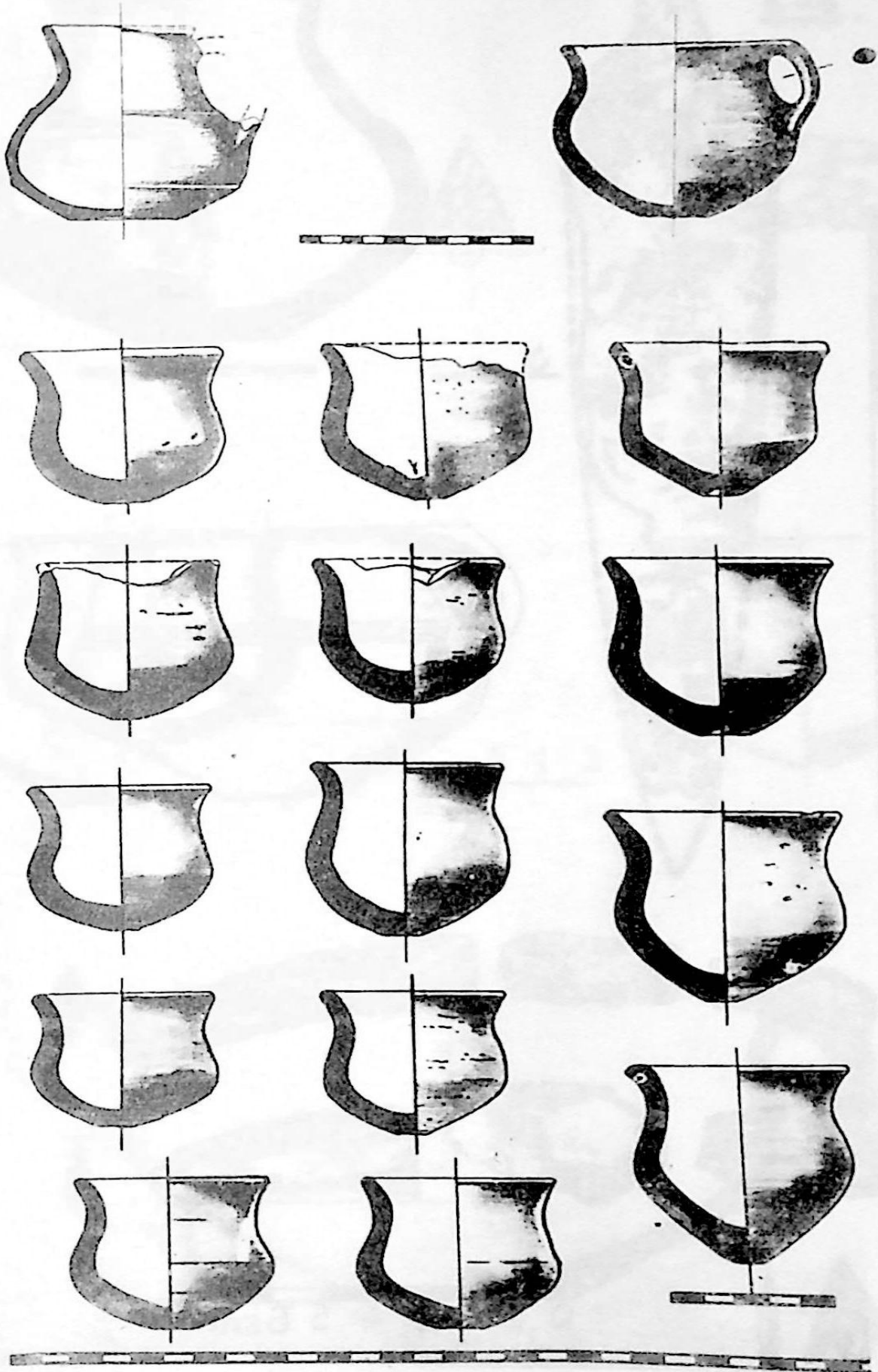
01234

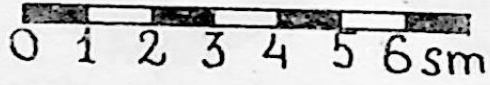
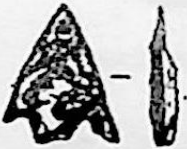
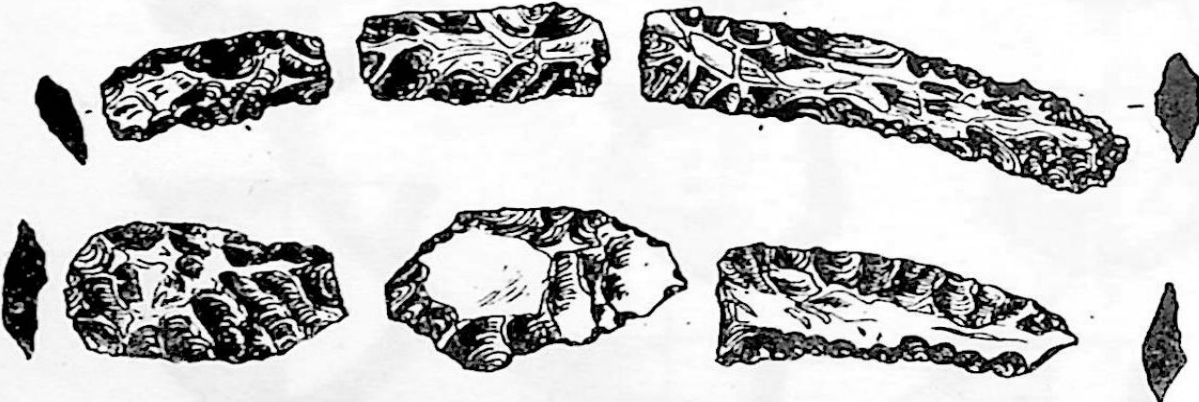
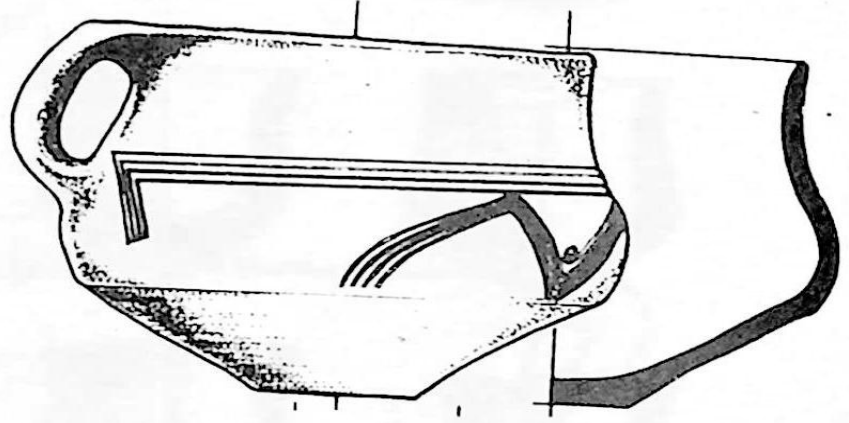
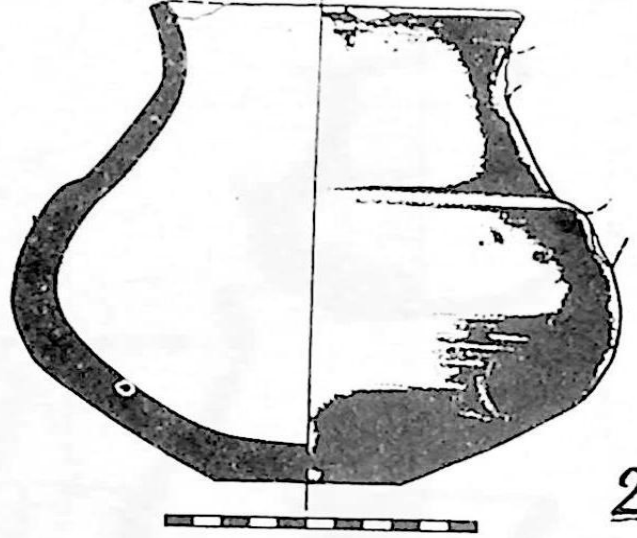
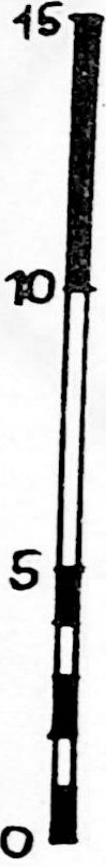
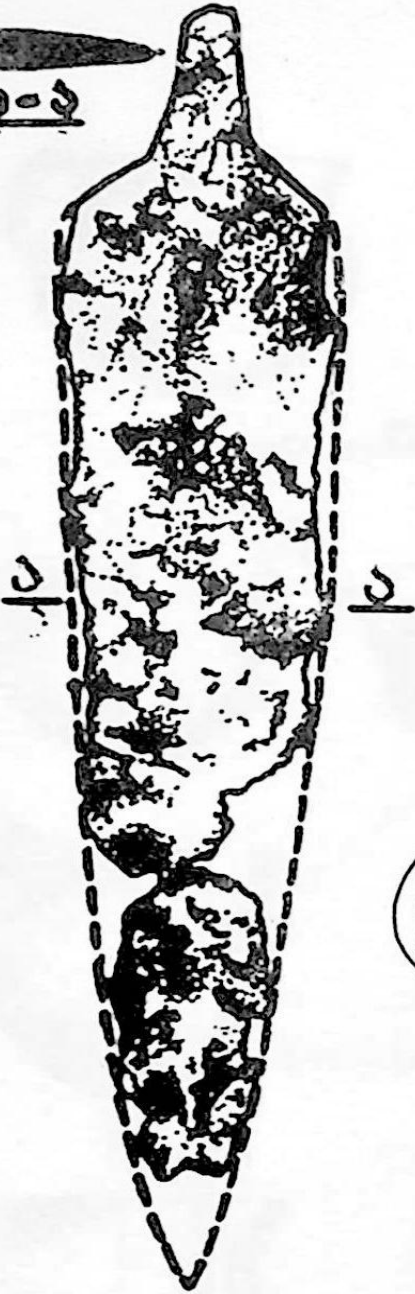

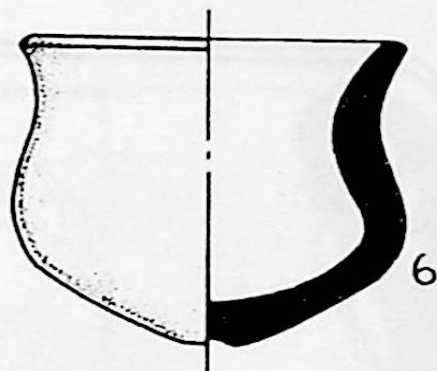
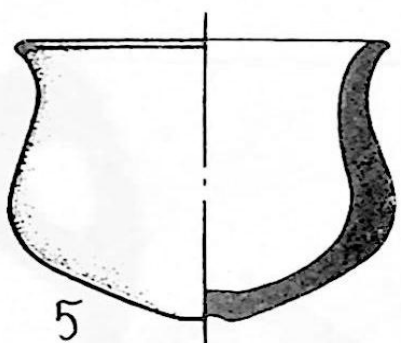
01234

01234

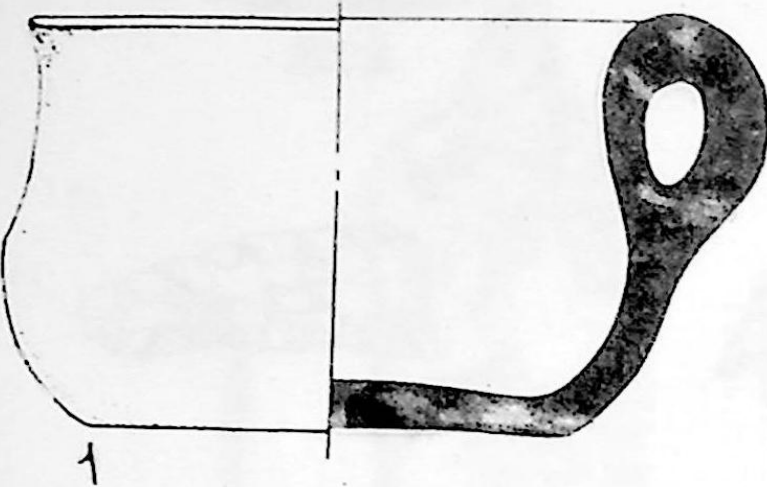

0 1 2

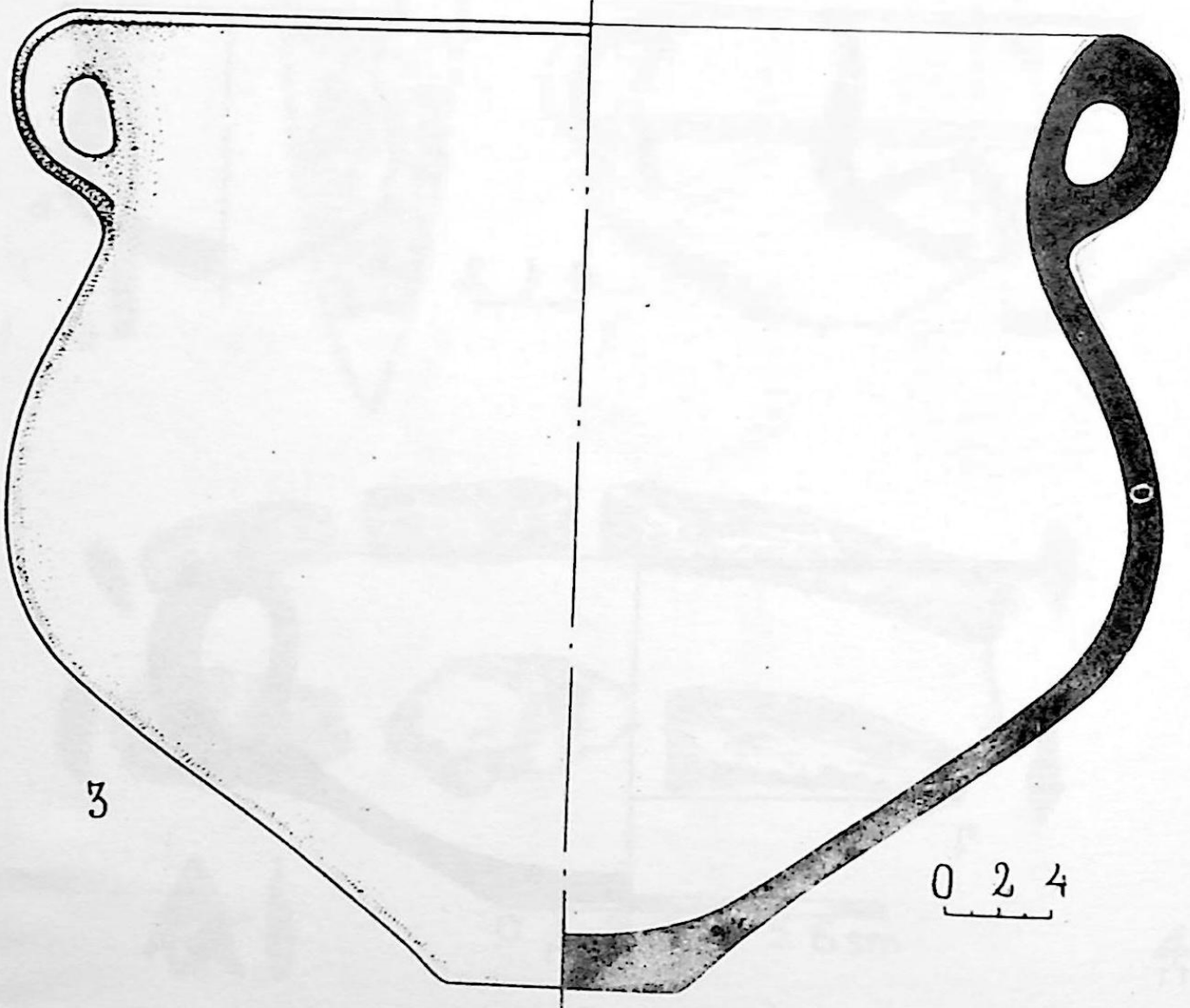
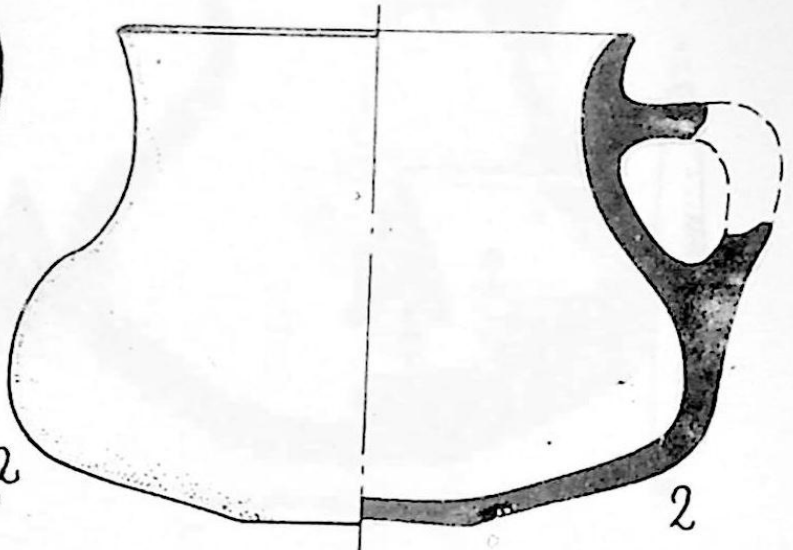

0 2 4

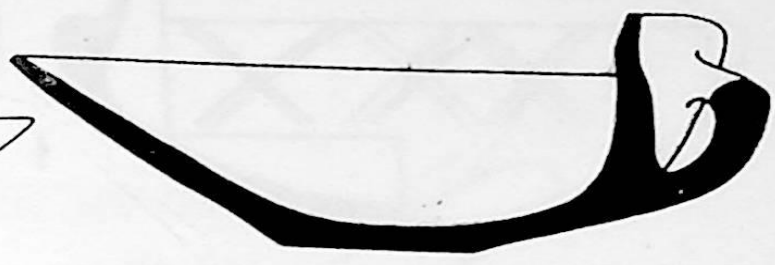
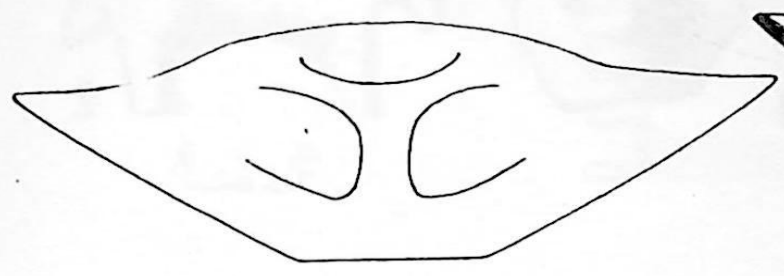
XXXIV

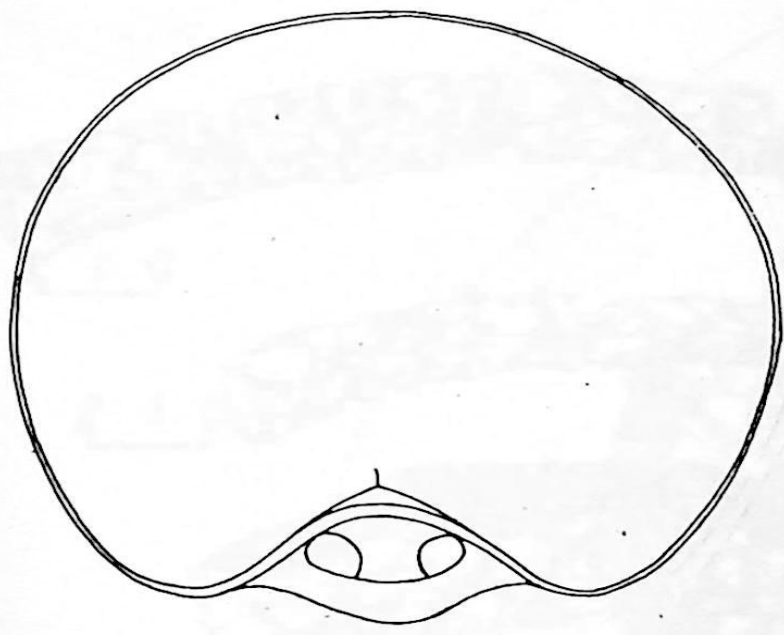
0 1 2

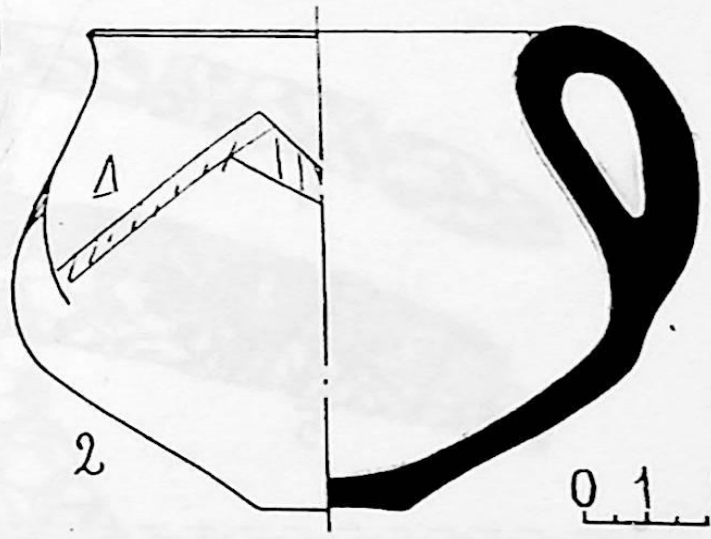
0 2 4

1

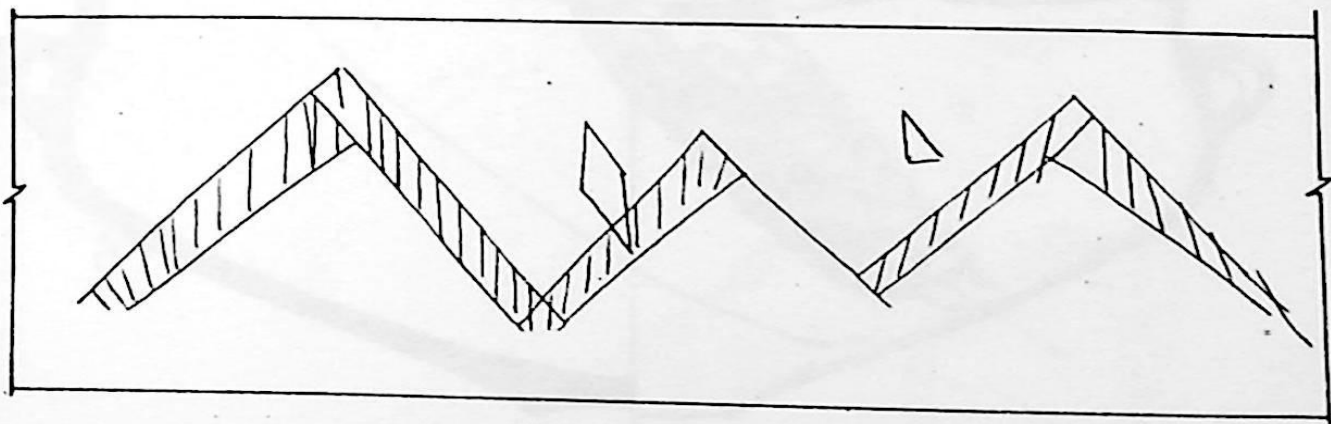

0 2 4

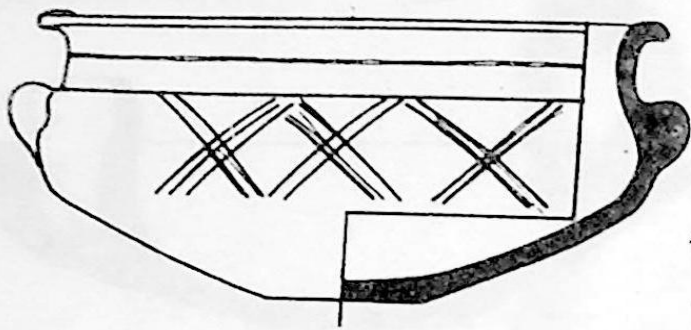

2

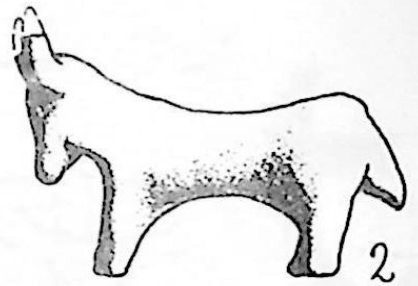
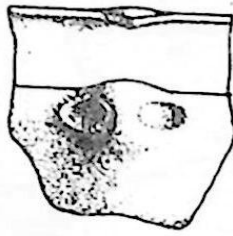
0 1 2

0 1 2

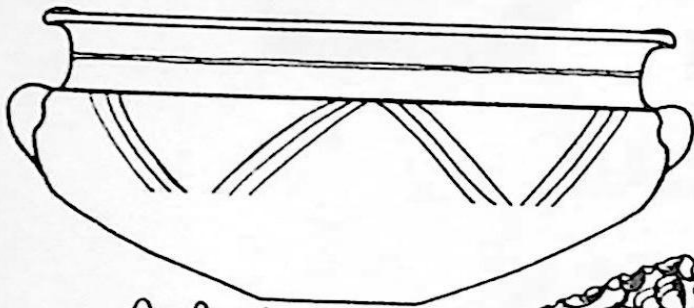

1

2

0 1 2

0 2 4

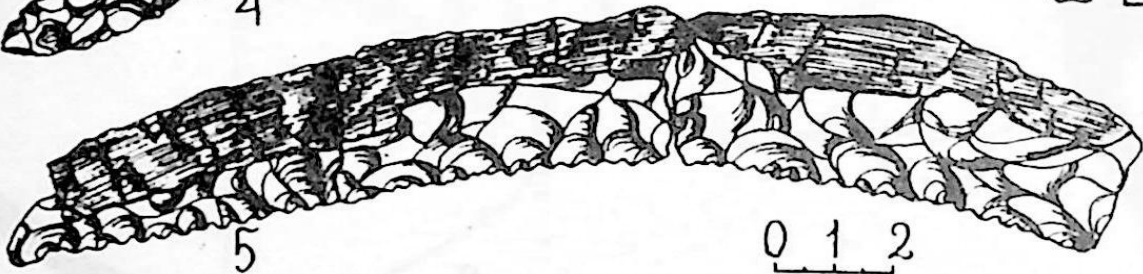
3

0 1 2

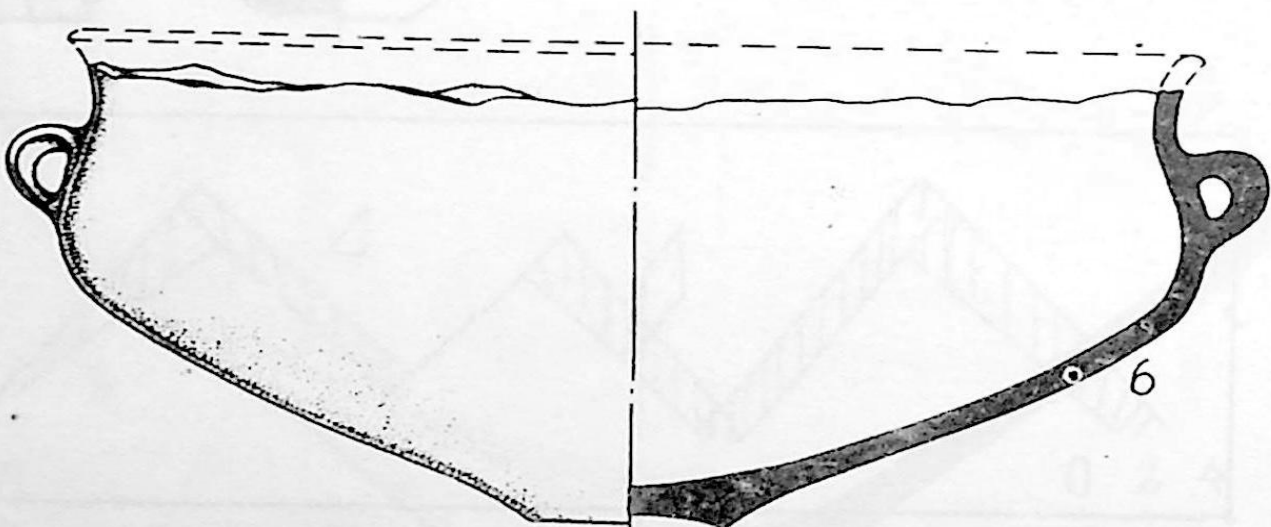
4

0 1 2

5

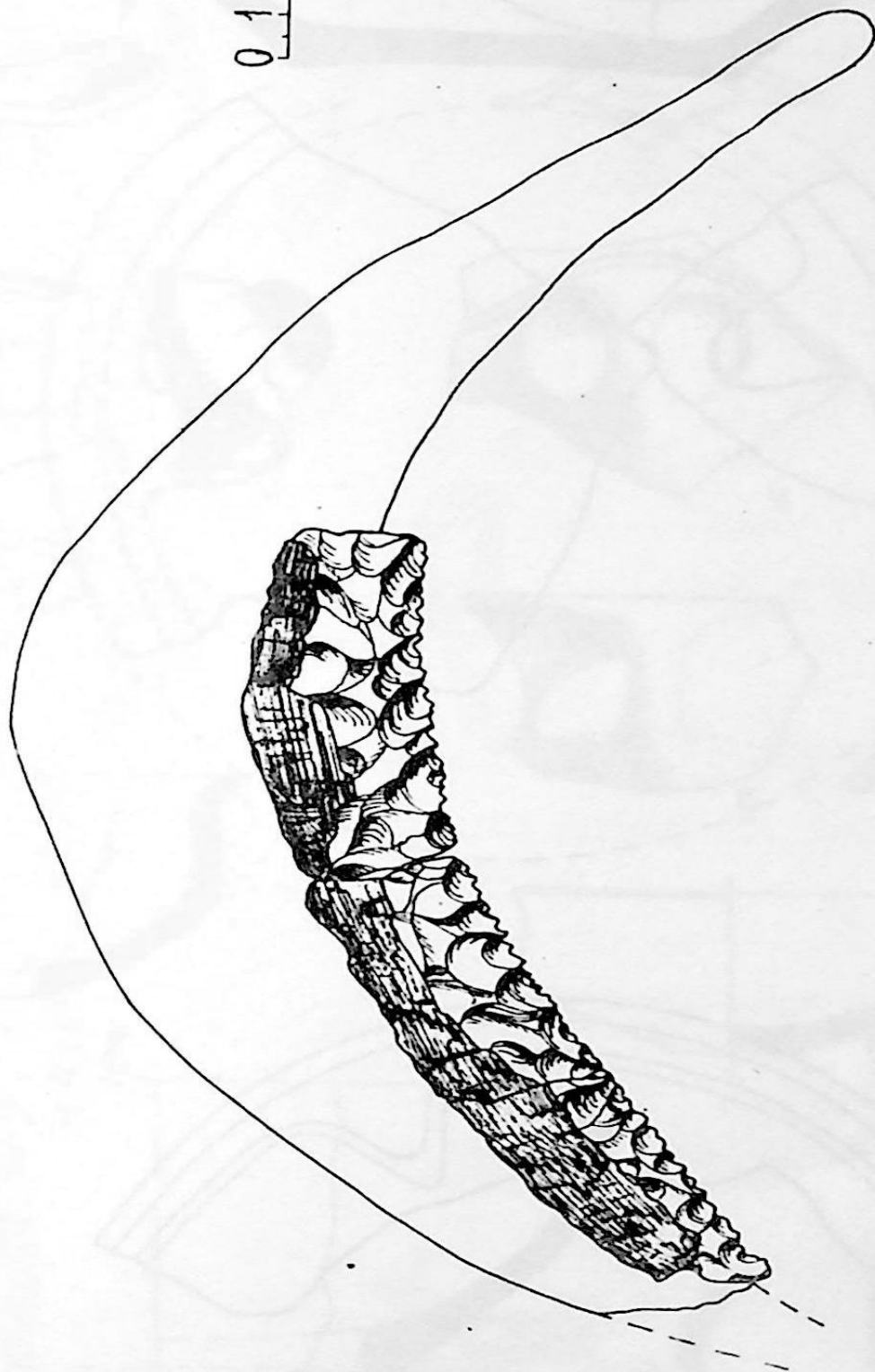
0 1 2

6

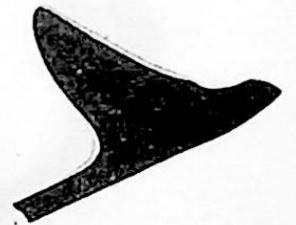
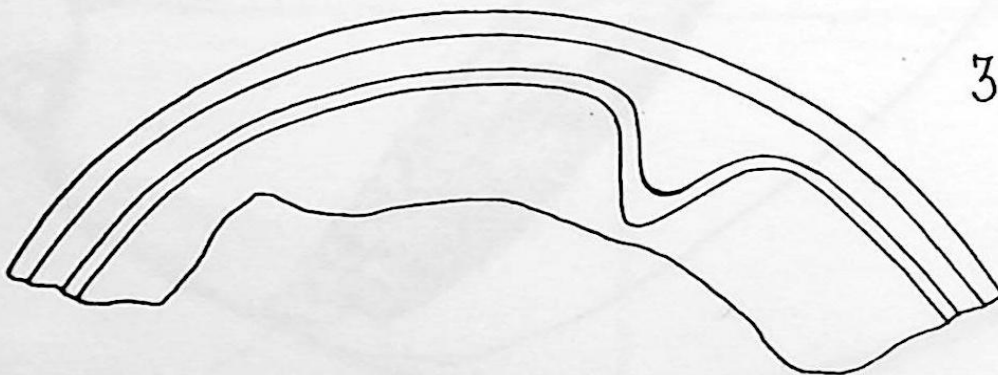
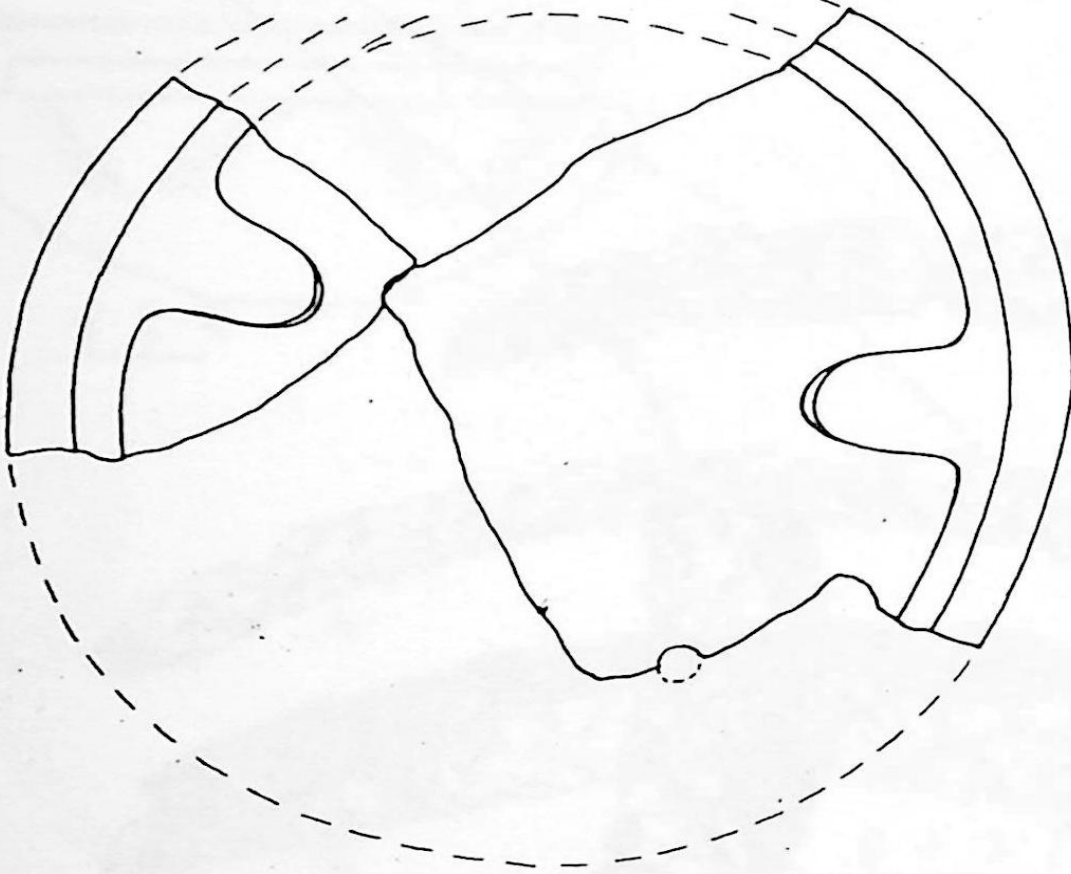
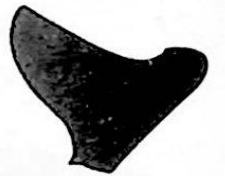
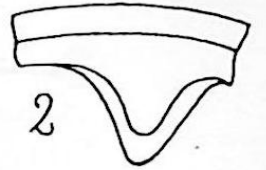
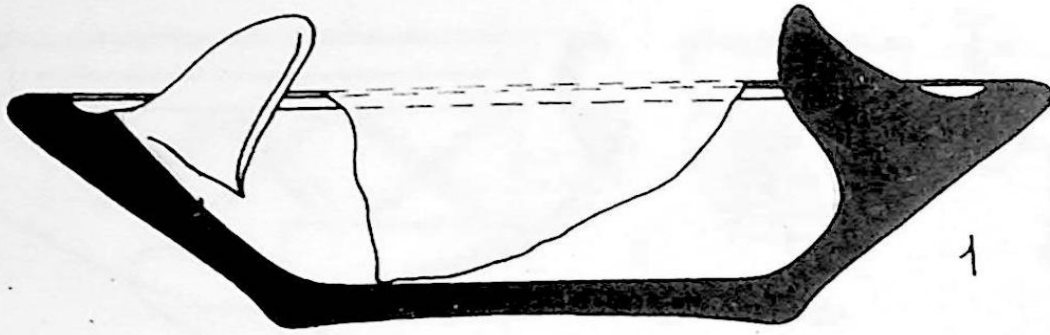
0 2 4

0 1 2

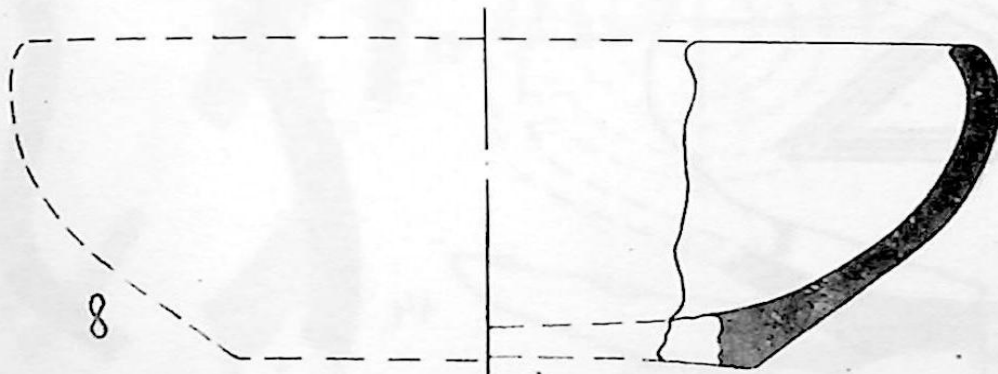
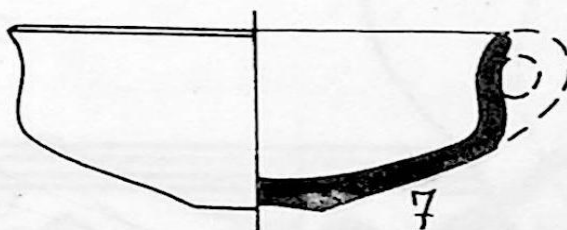
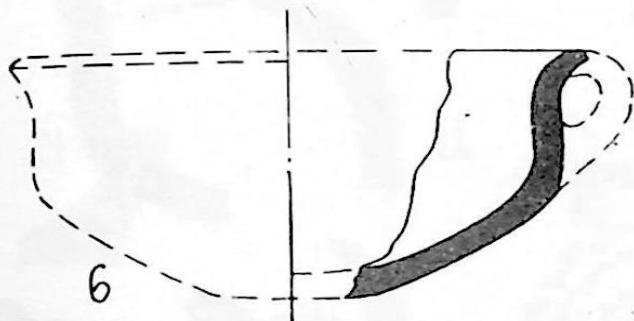
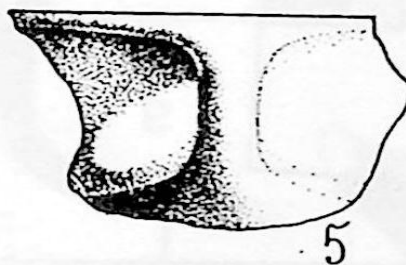
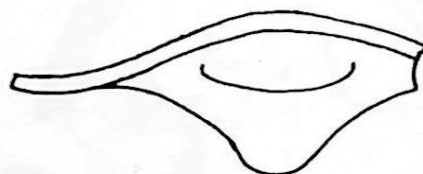
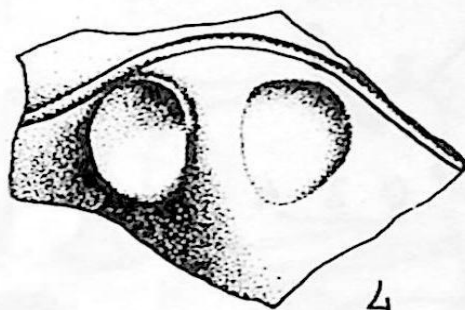
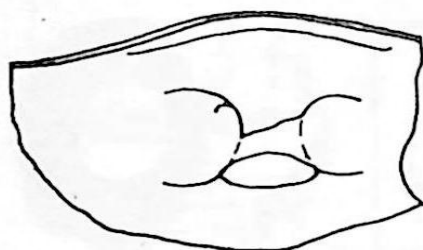
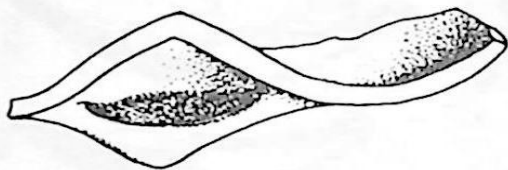
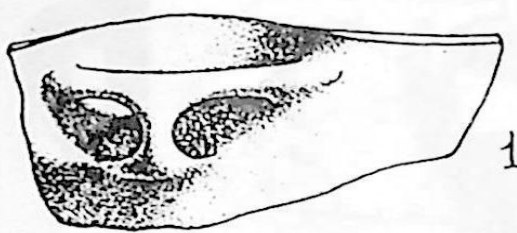

XXXVIII

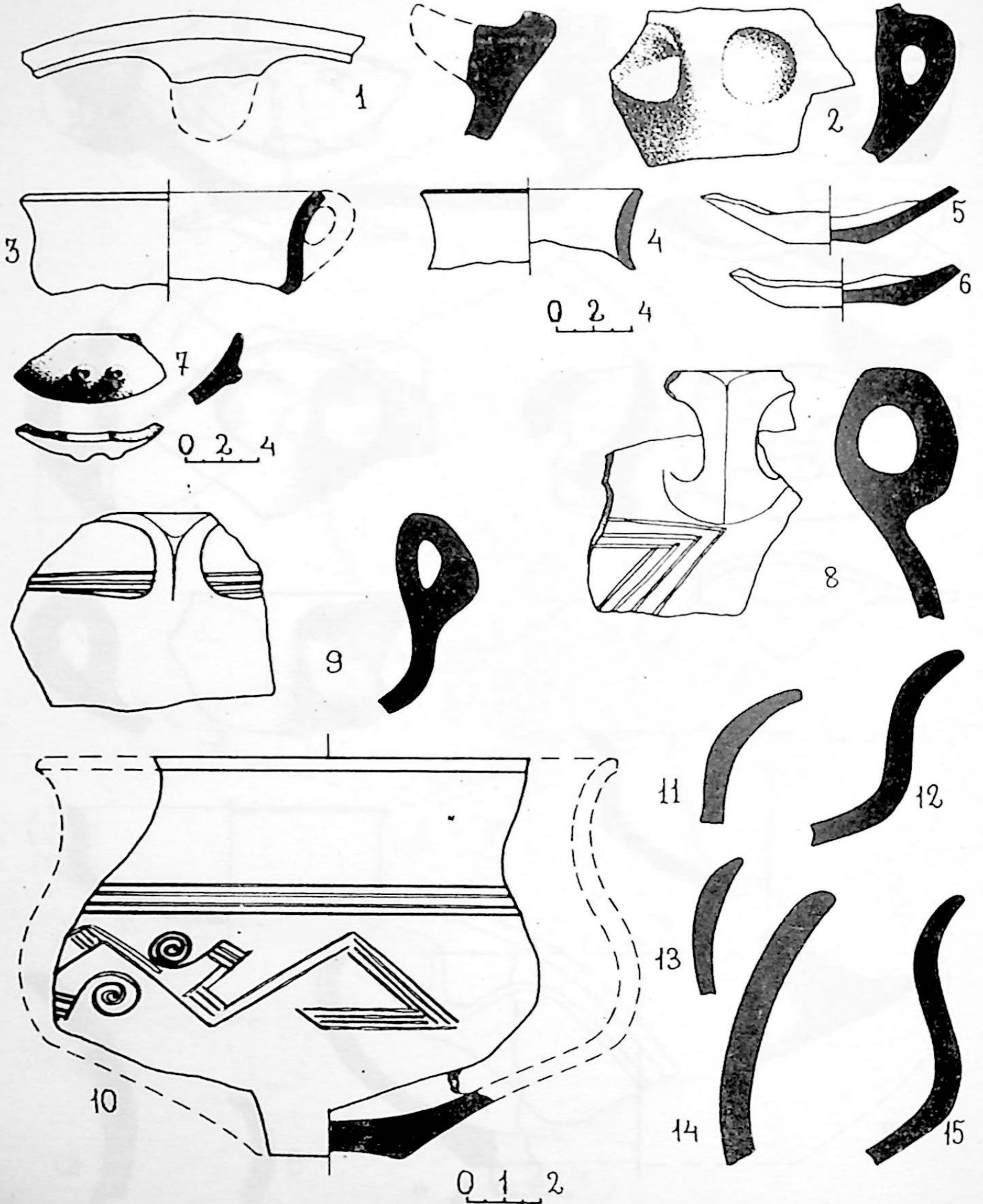

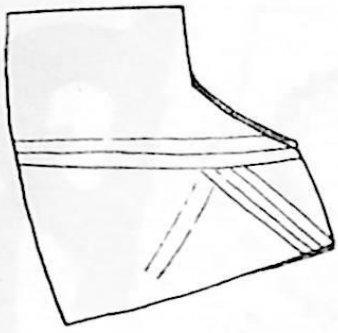
0.2.4

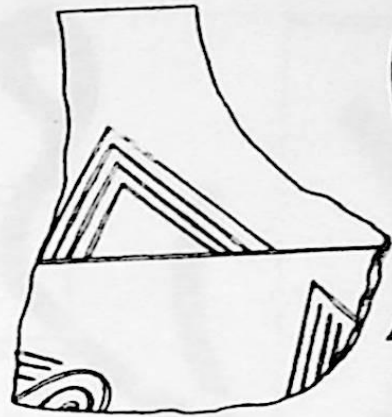
0 2 4

XL

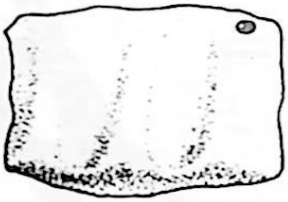
2

4

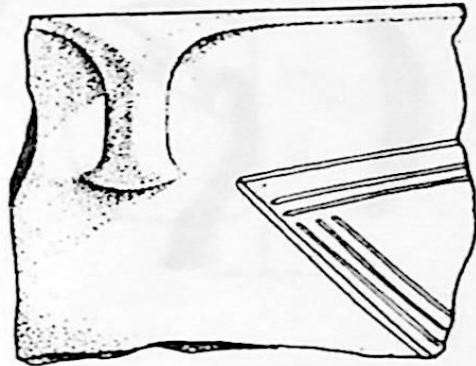
3

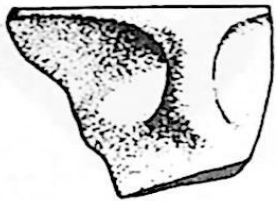
5

6

7

8

0 1 2

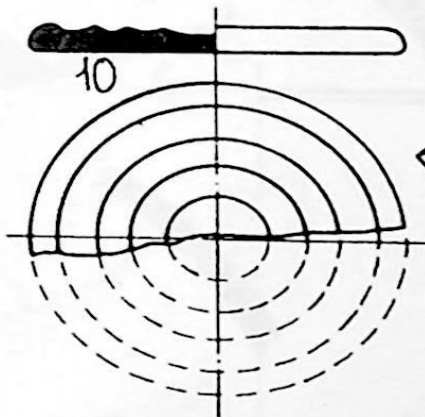
11

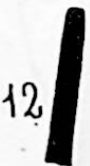
9

10

14

12

13

15

16

0 1 3

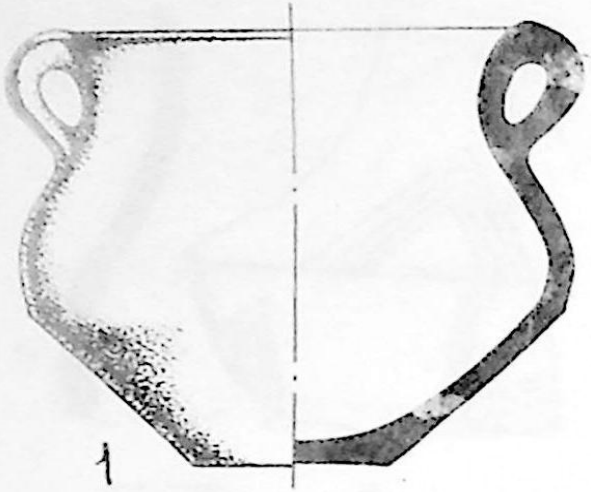
17

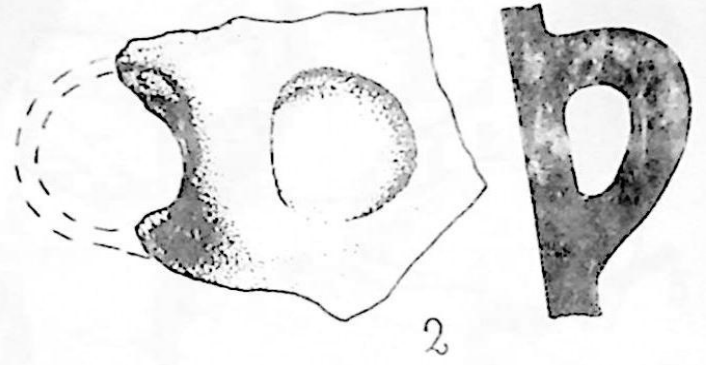
18

0 2 4

12

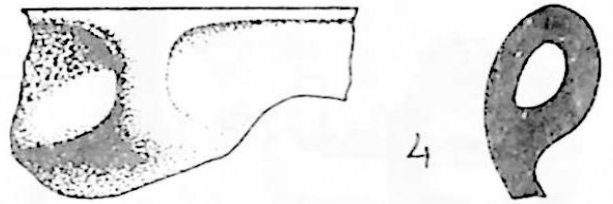
1

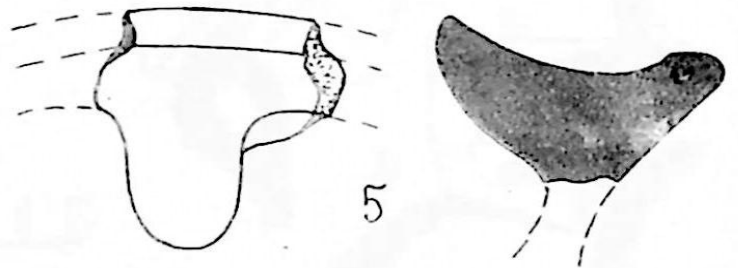
2

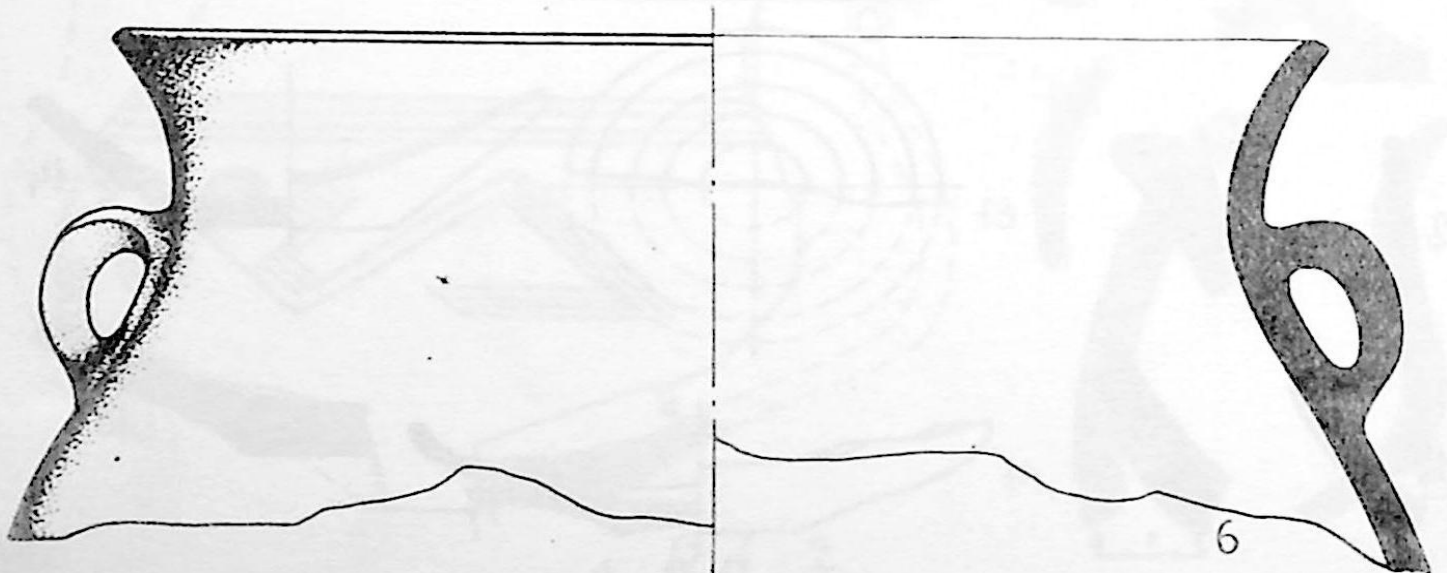
3

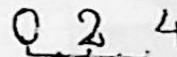
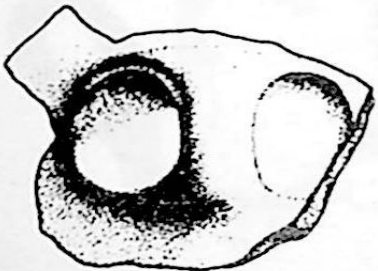
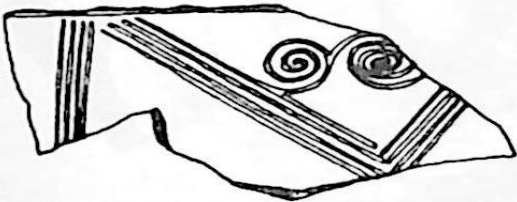
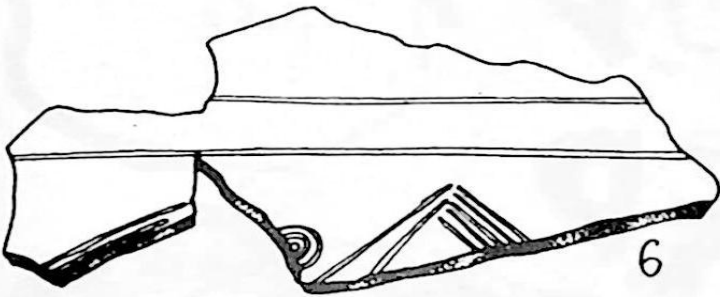
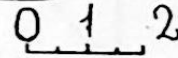
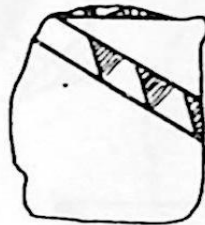
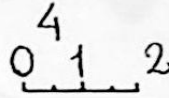
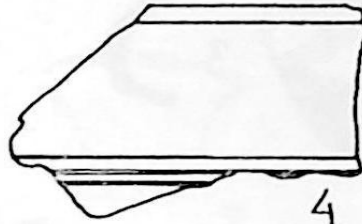
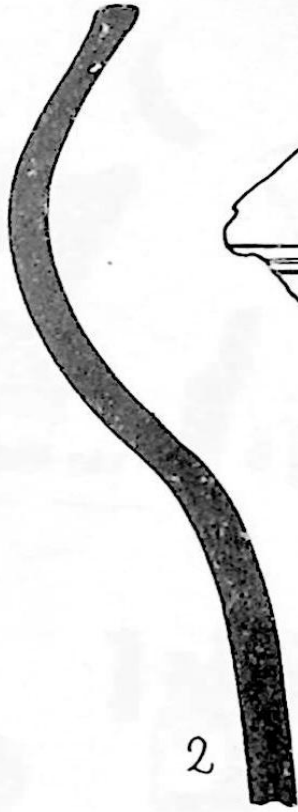
4

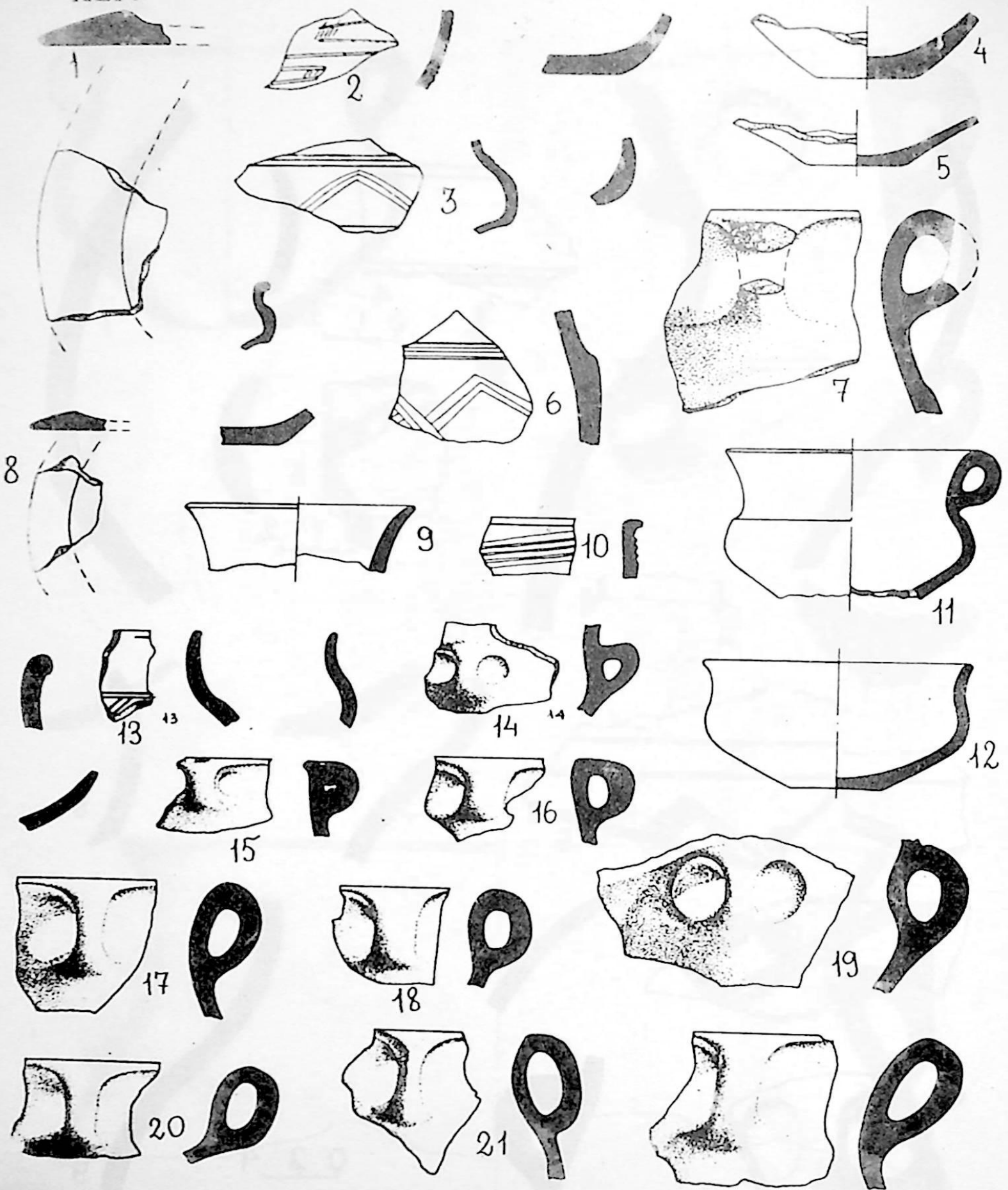
5

6

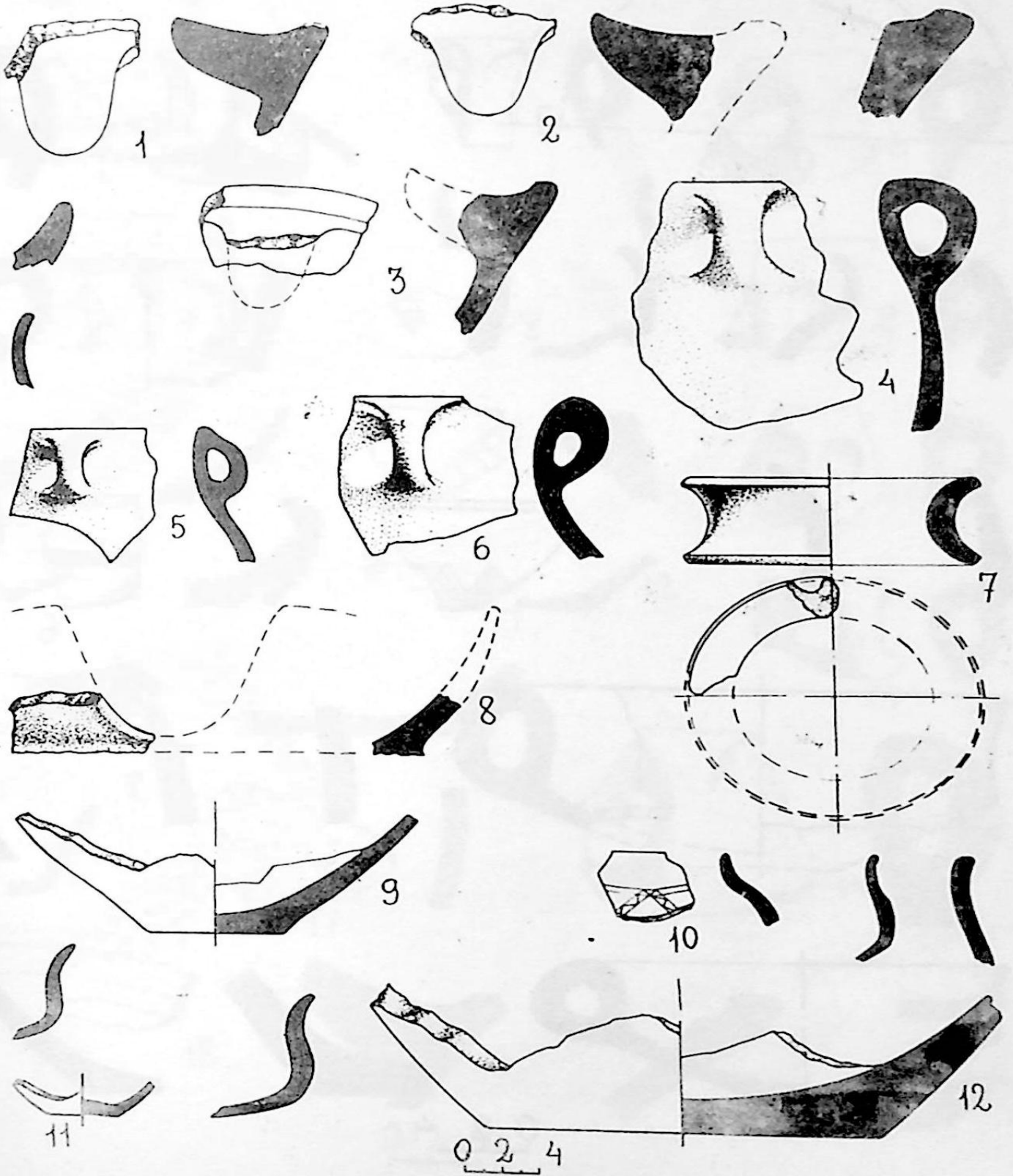

XLIV

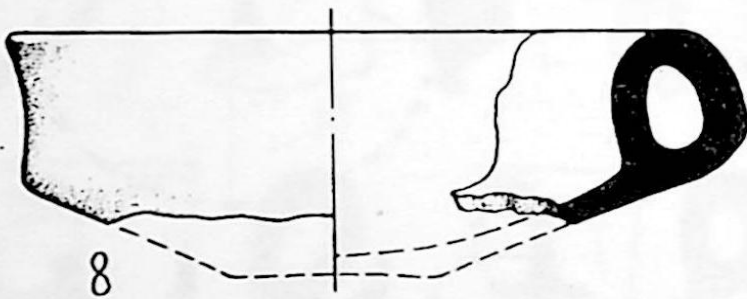
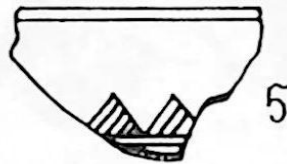
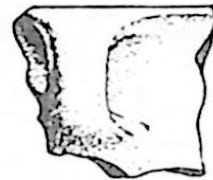
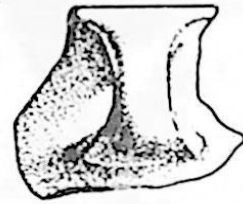
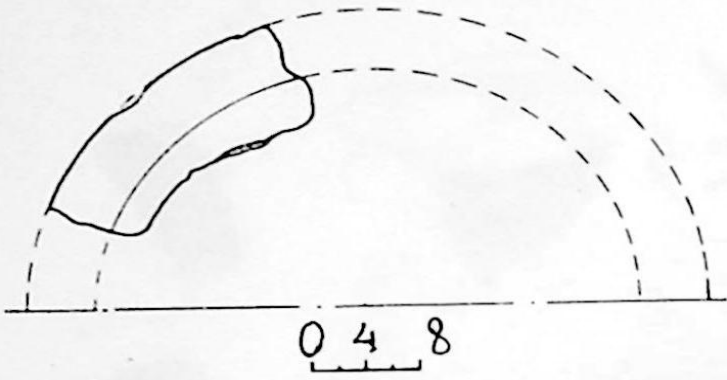
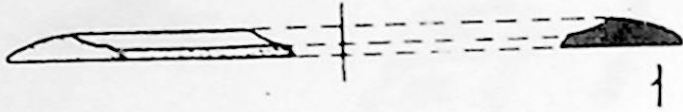

0 2

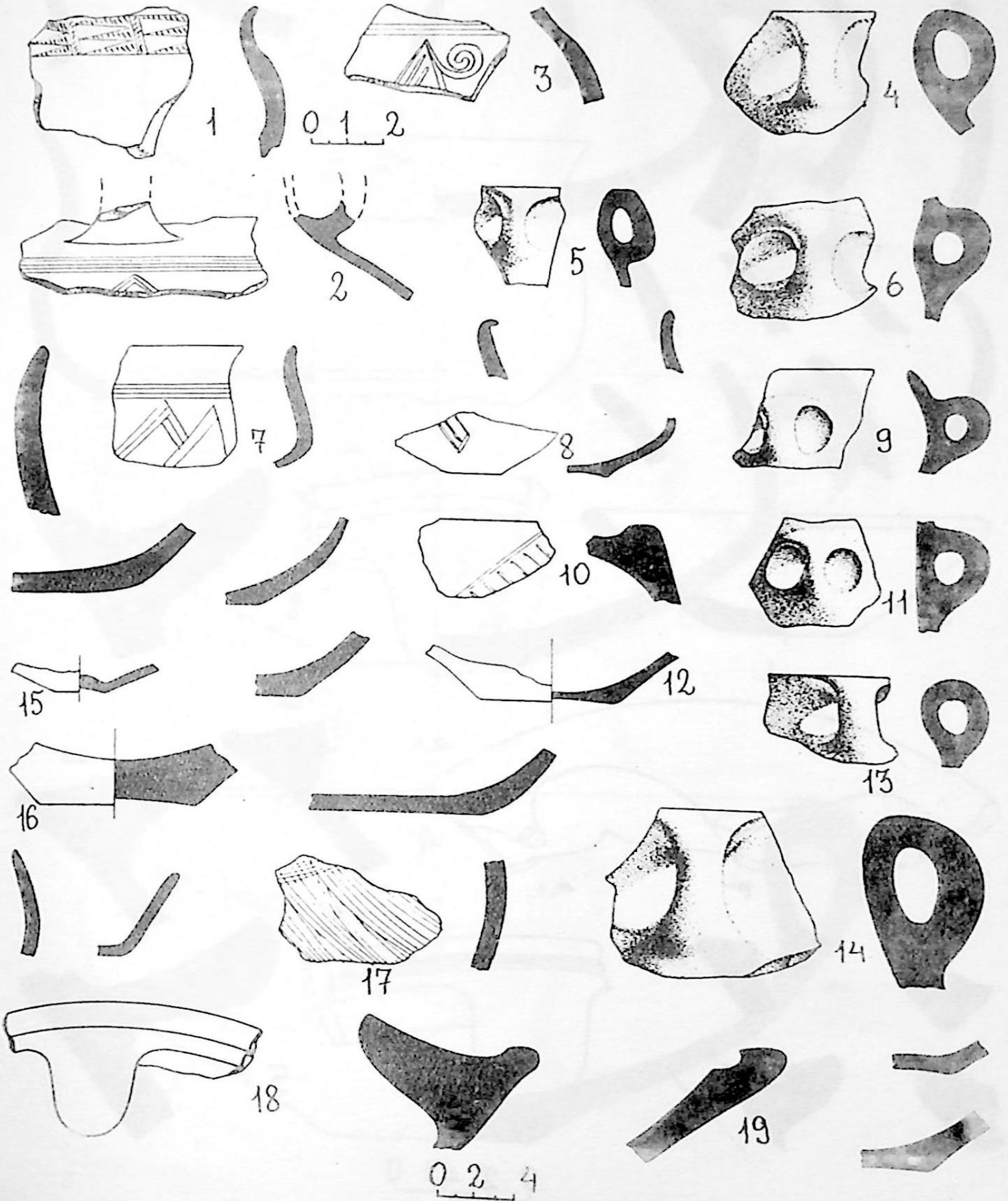
22

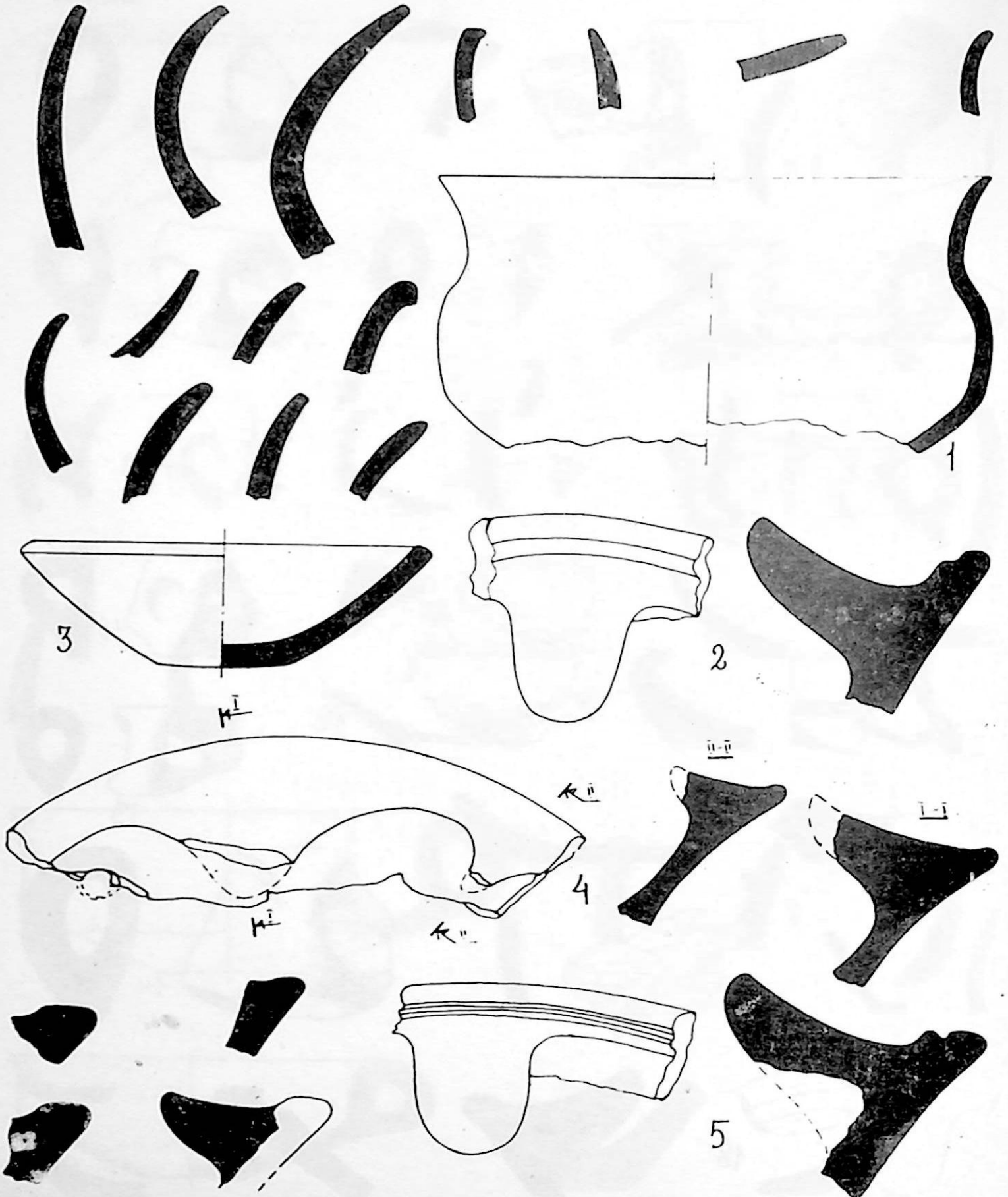

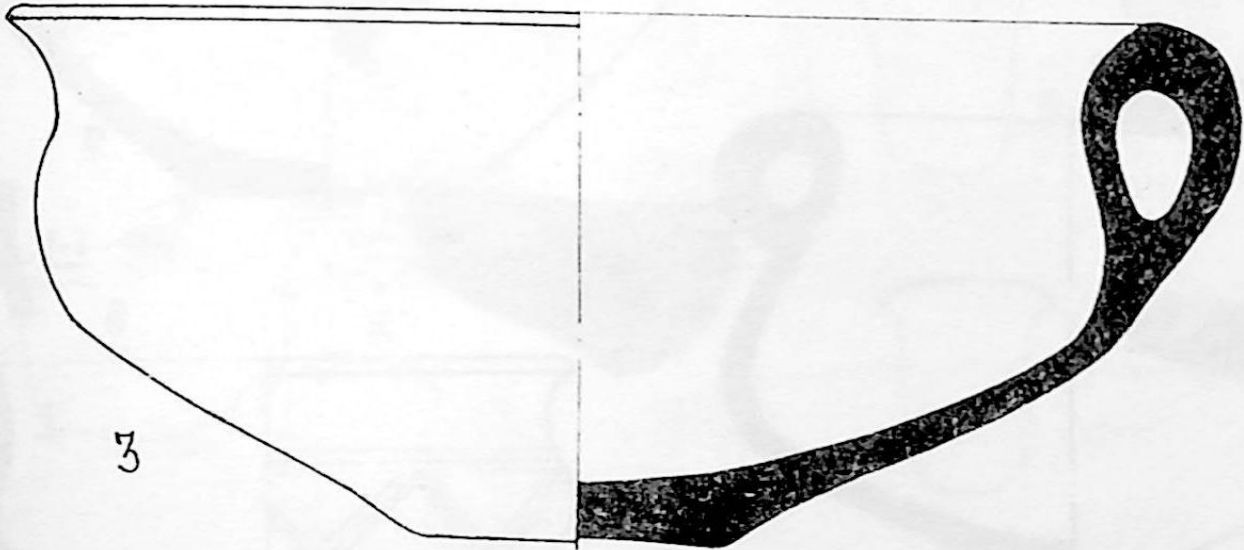
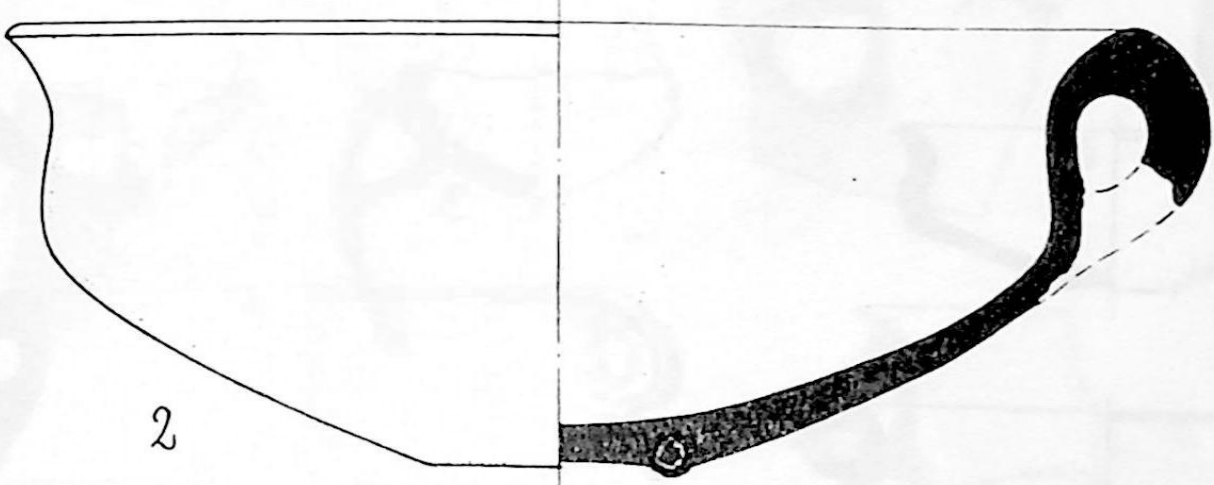
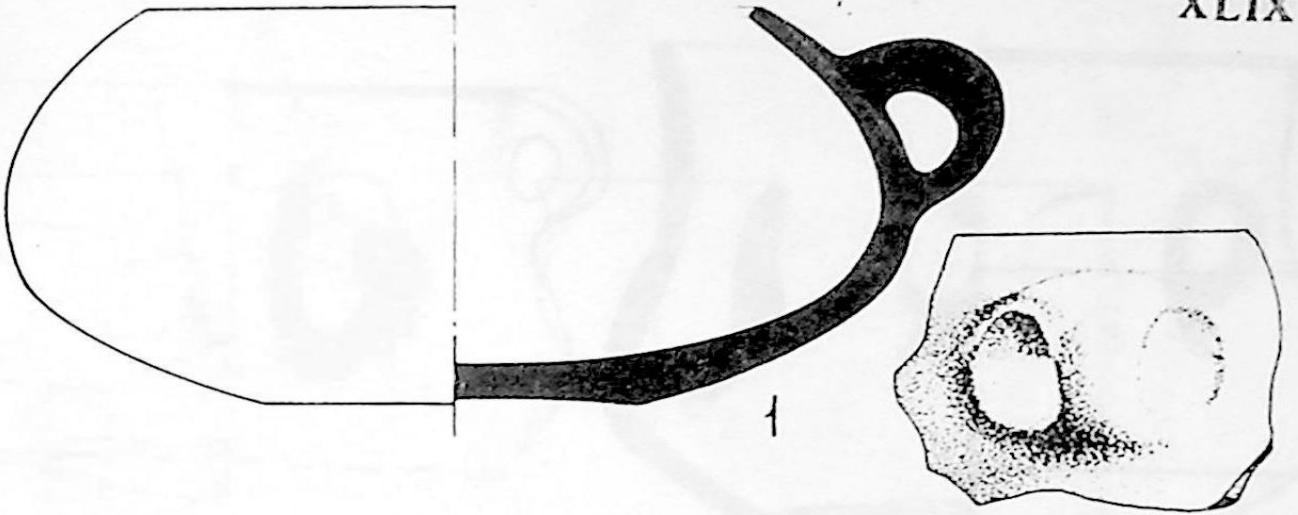

0 2 4

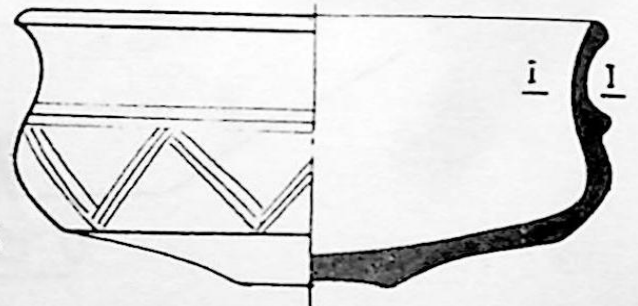
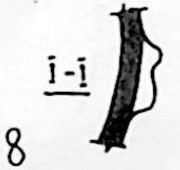
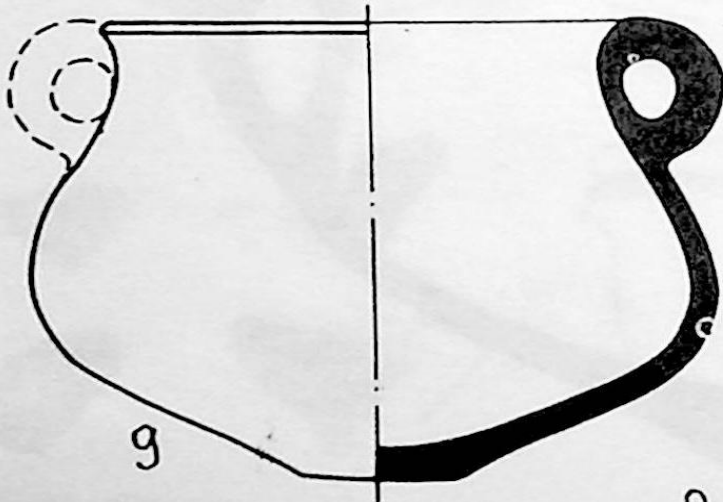
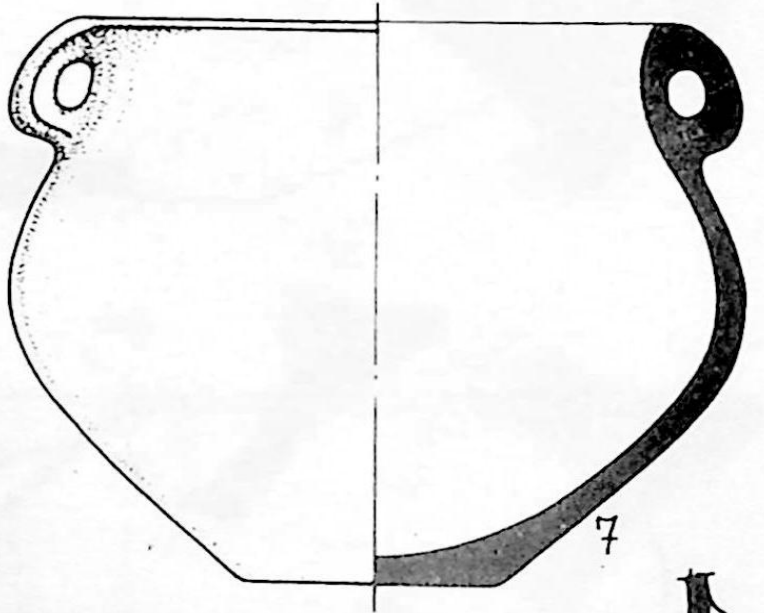
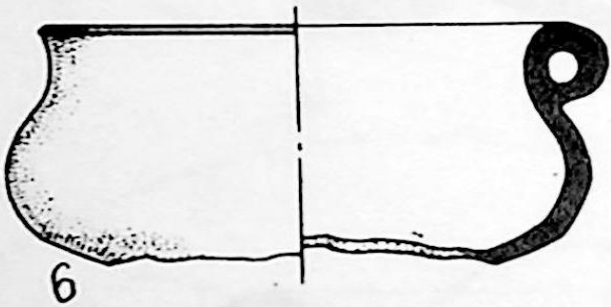
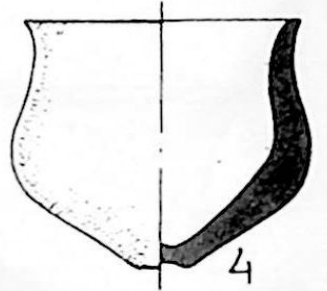
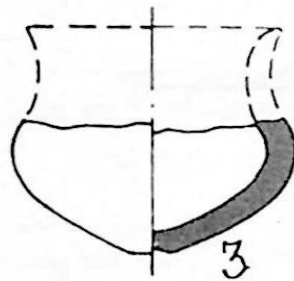
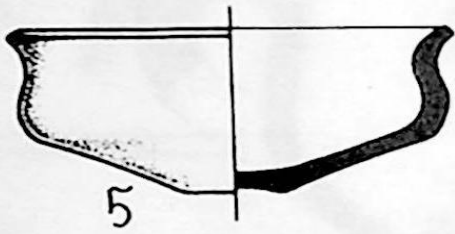
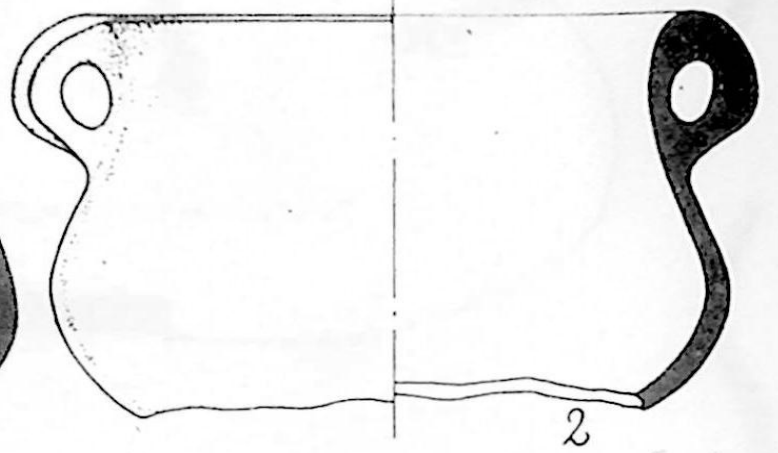
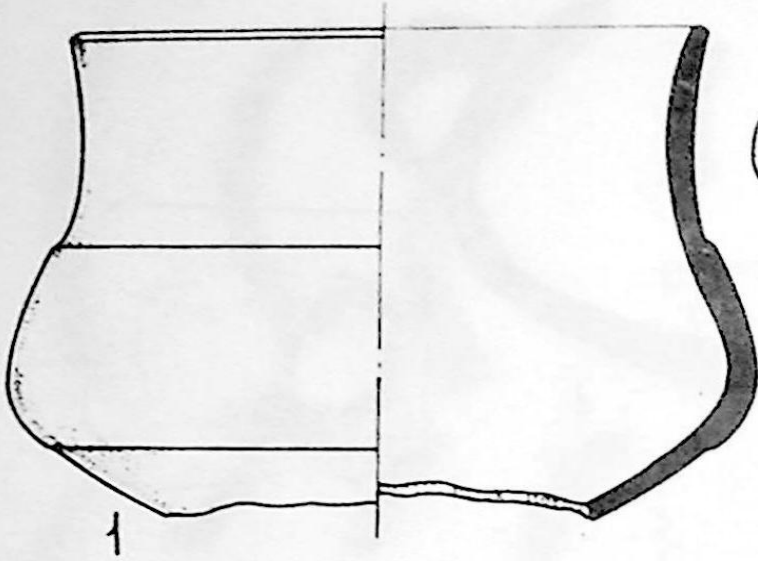
XLVIII

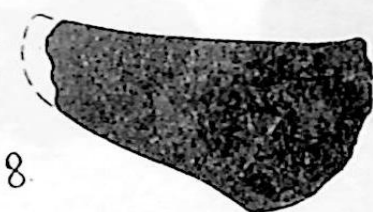
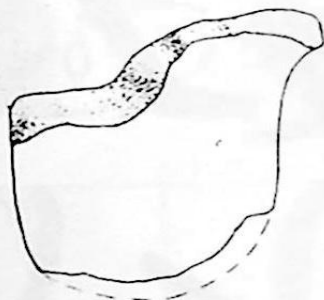
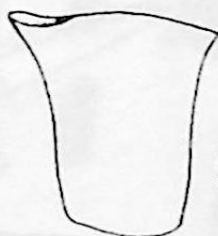
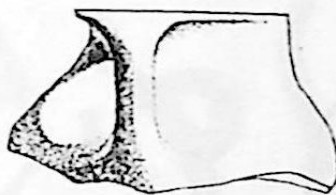
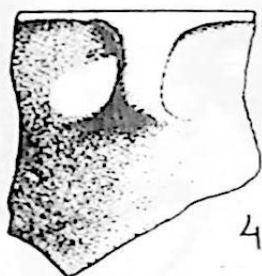
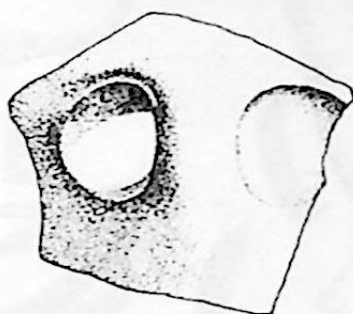
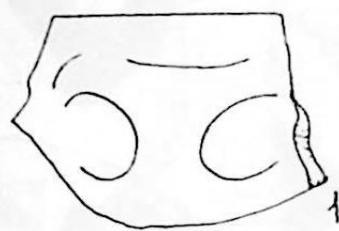

0 15 3

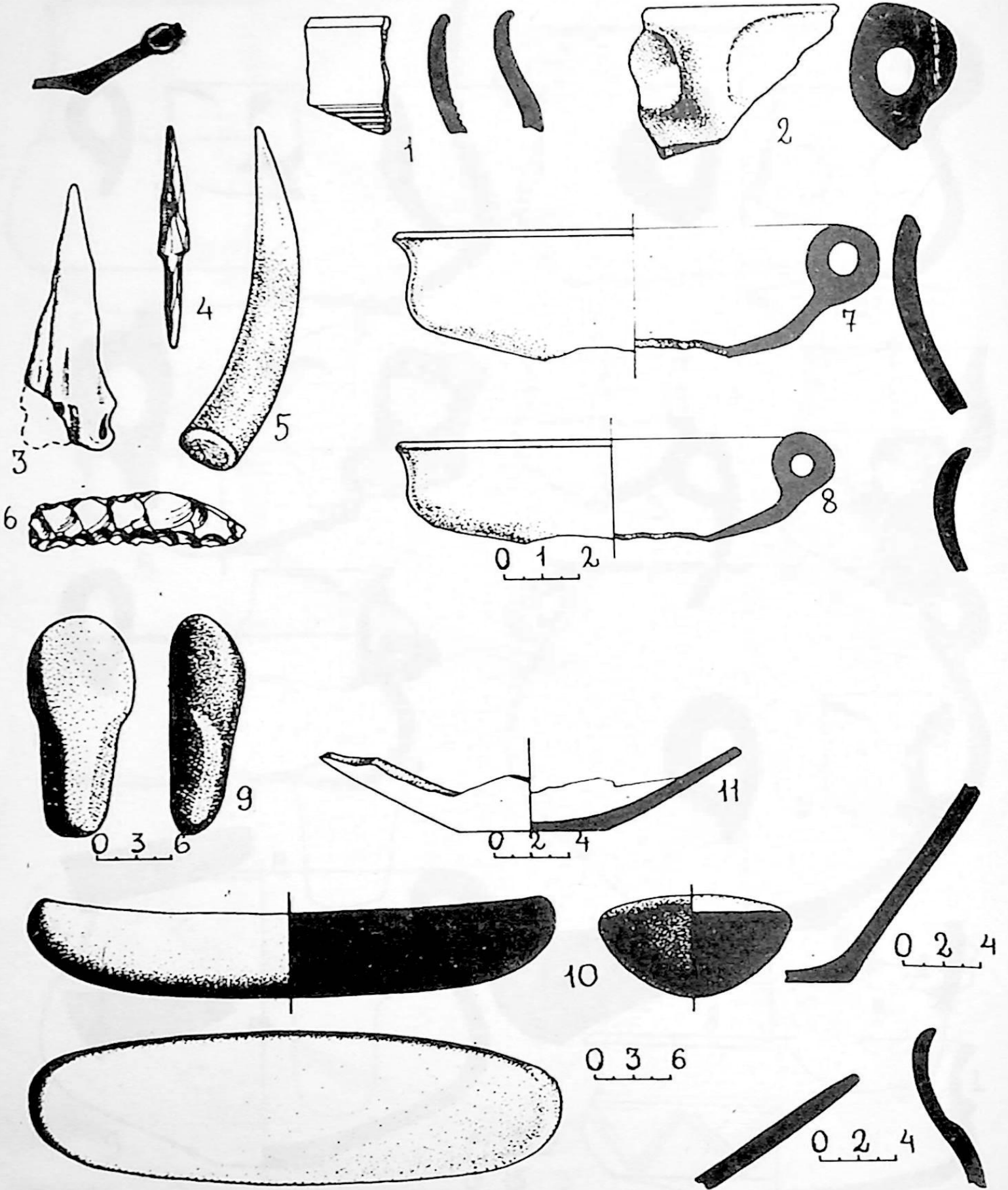
L

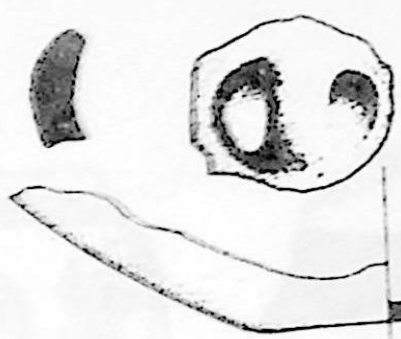
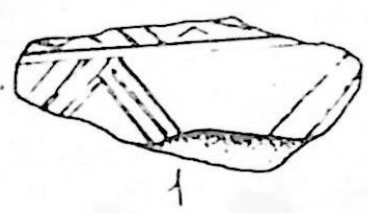

0 15 3

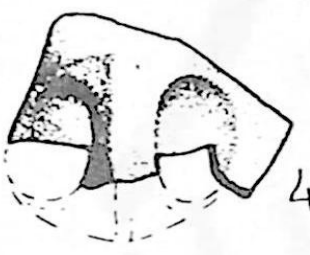
0 2 4

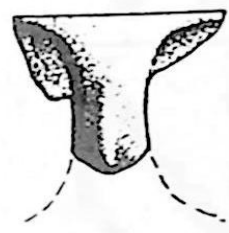

2

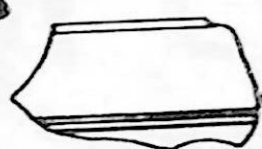
3

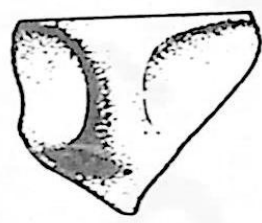
5

6

8

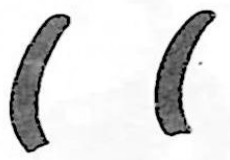
7

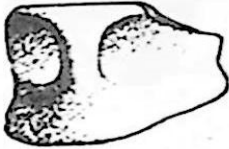
9

10

11

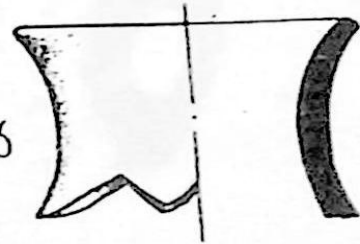
12

14

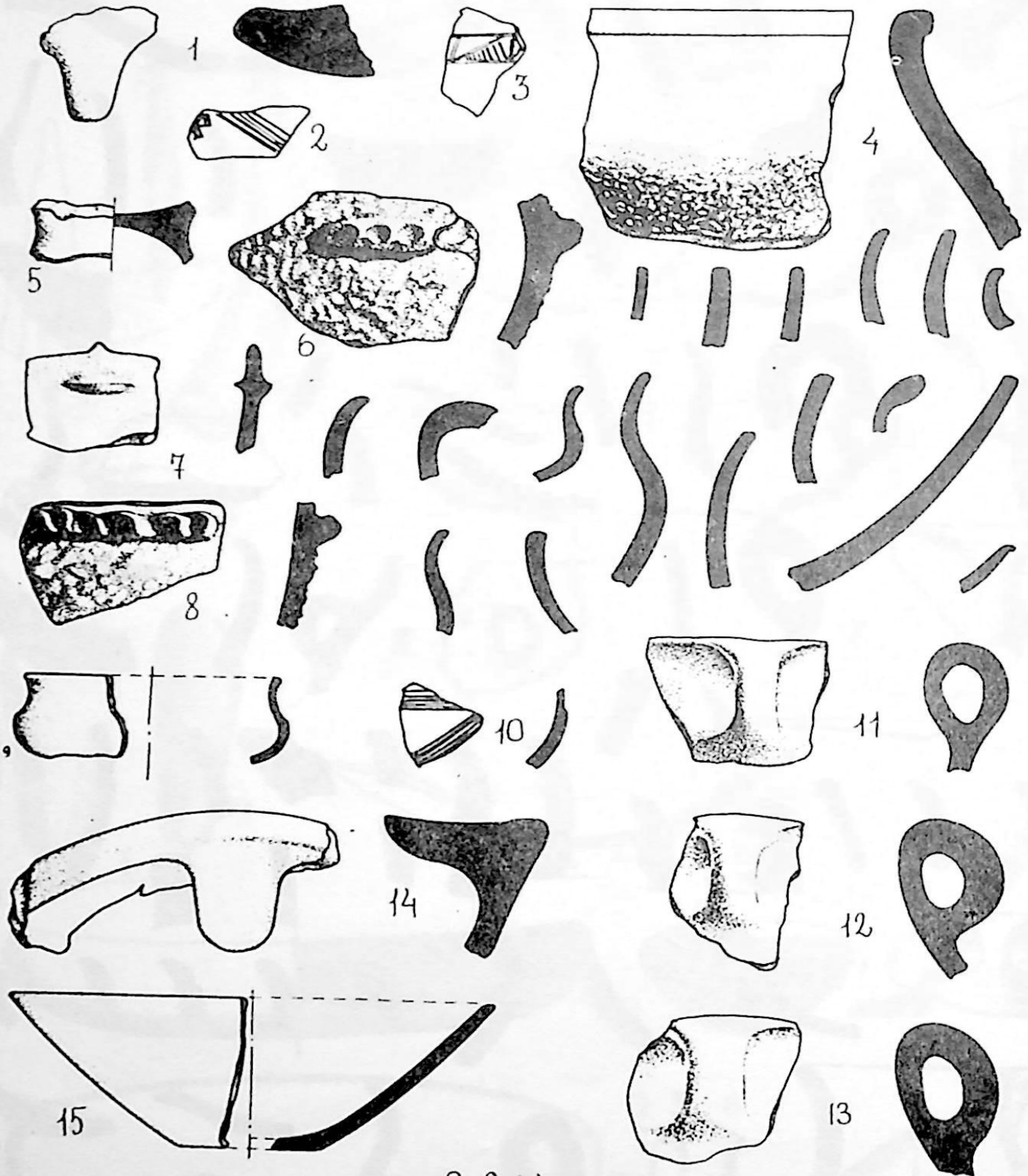

13

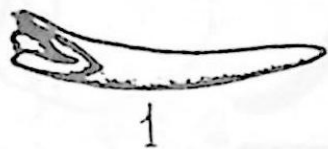

0 2 4

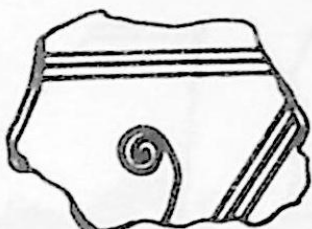

0 2 4

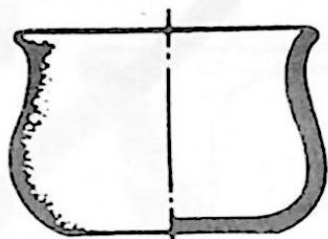
1

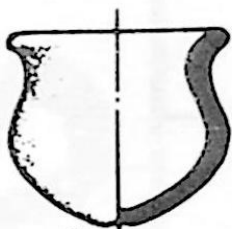
2

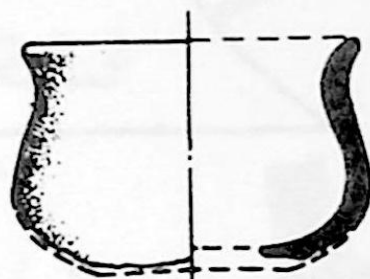
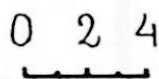
3

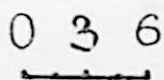
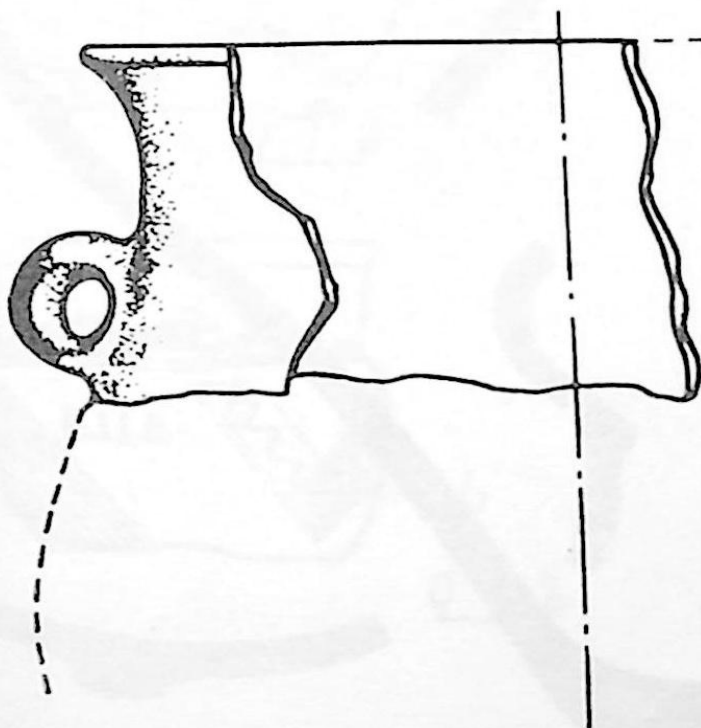
4

5

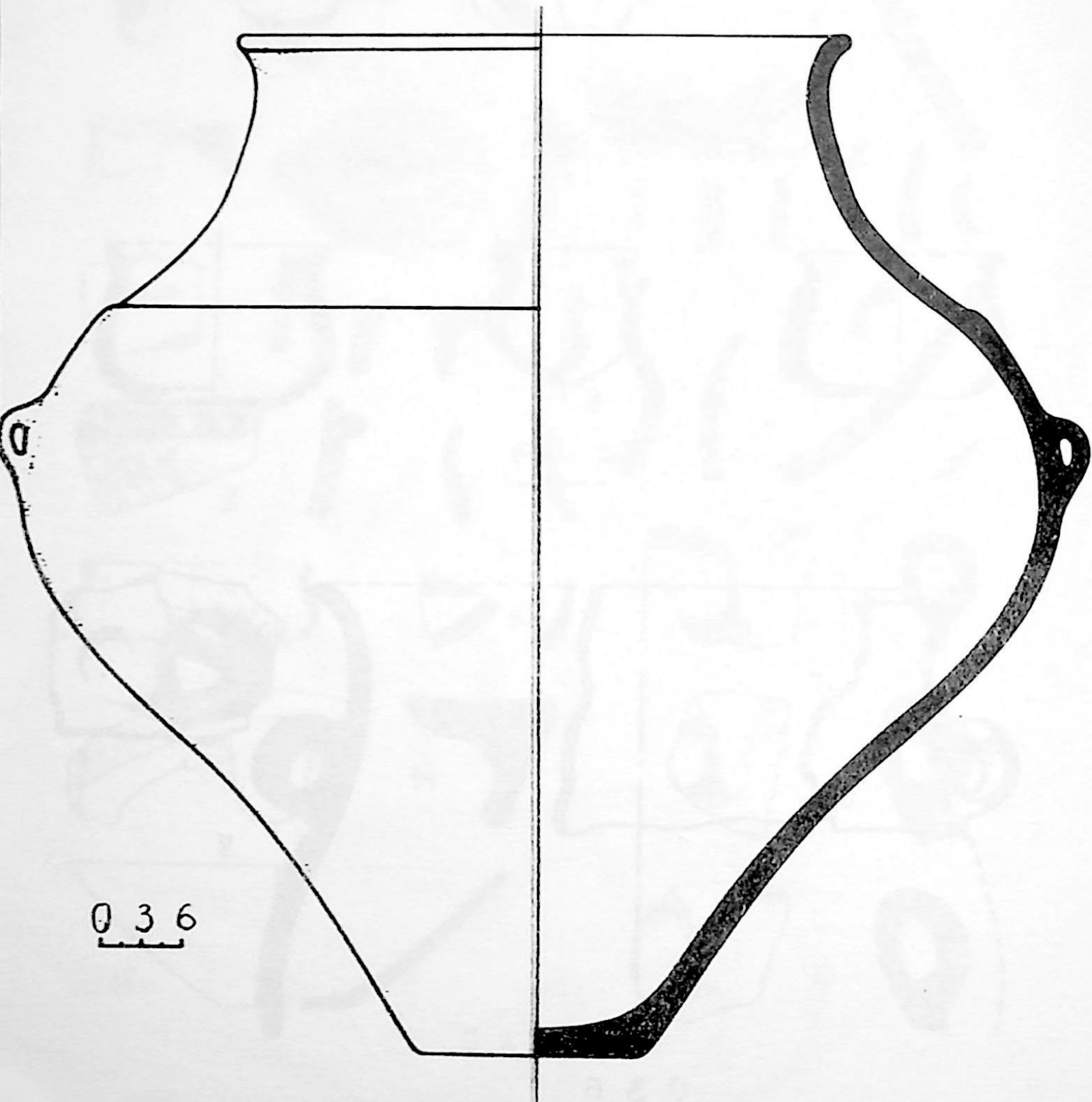

6

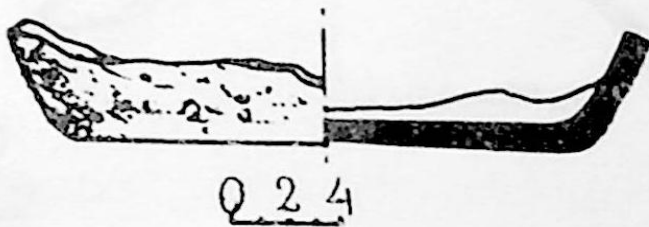
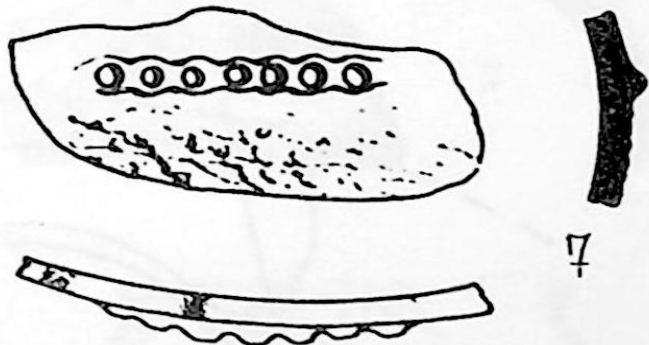
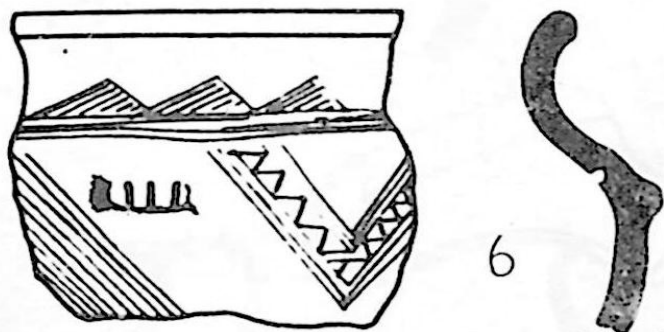
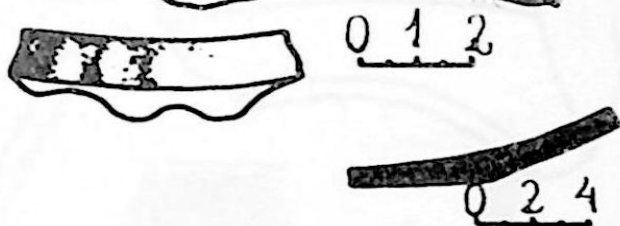
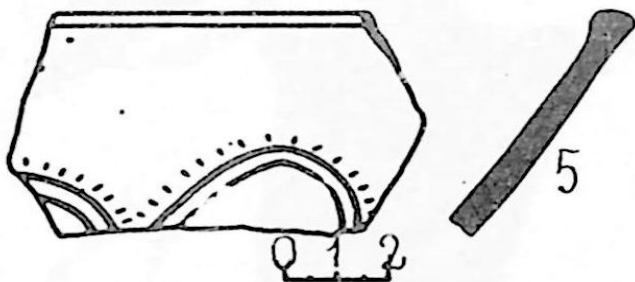
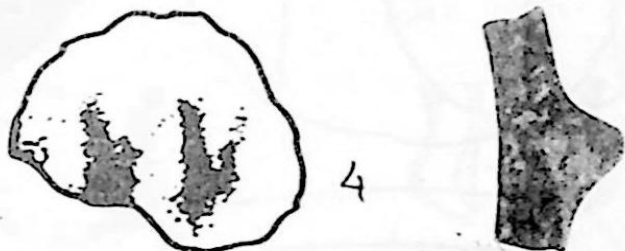
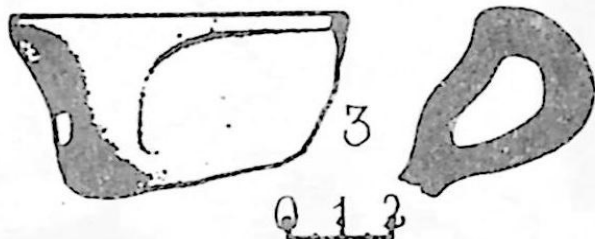
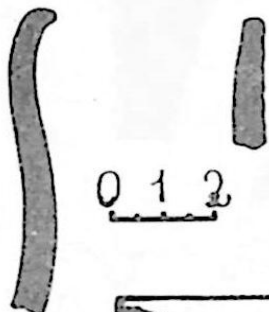
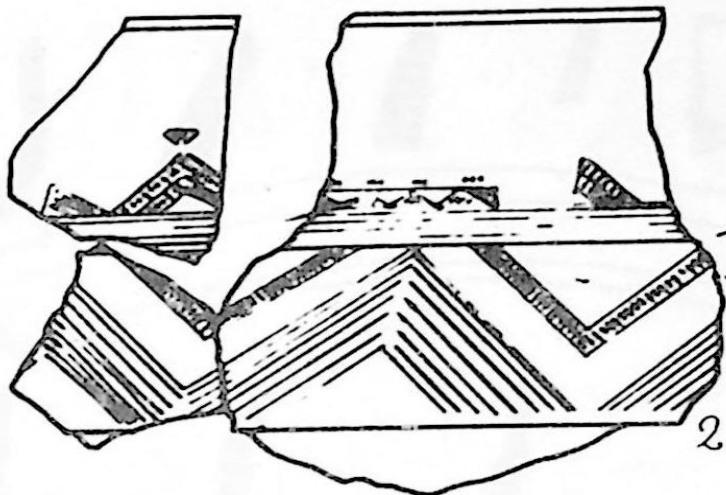
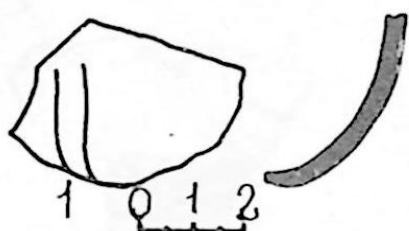

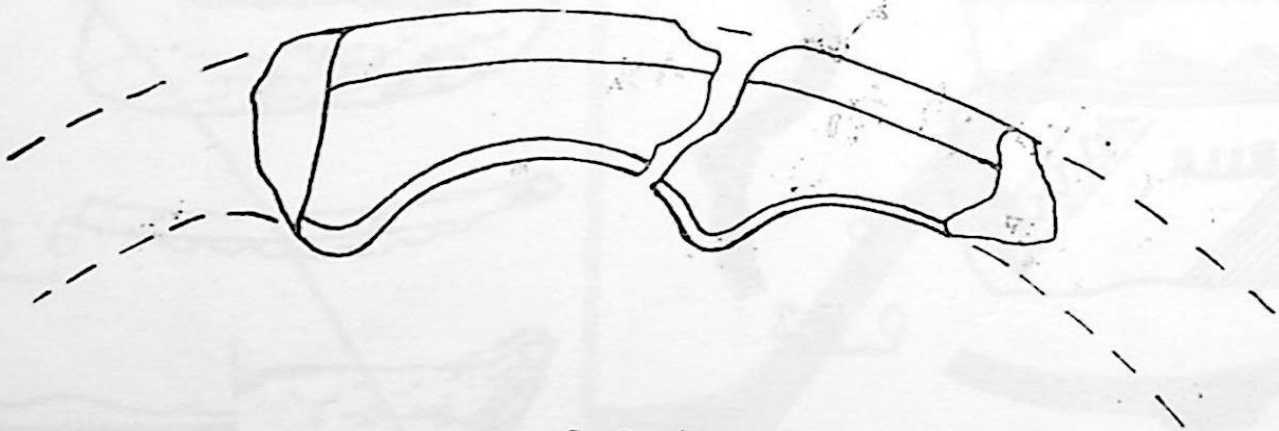
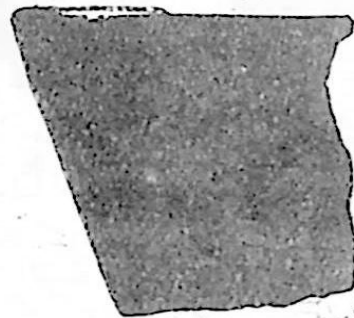
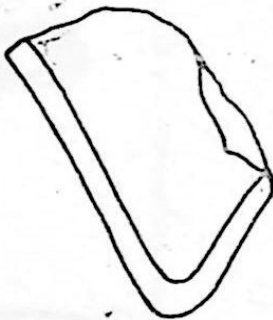
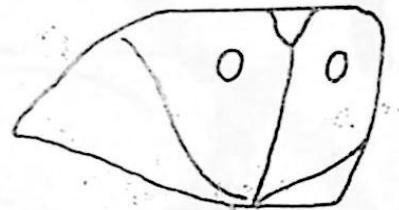
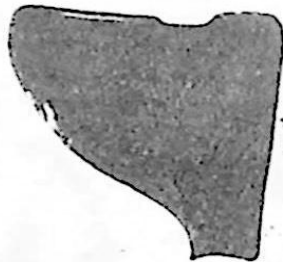
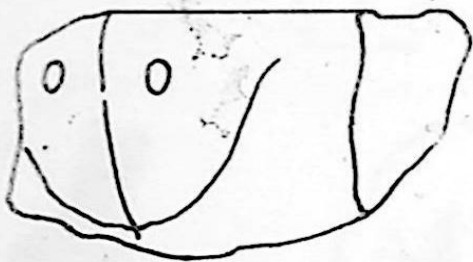
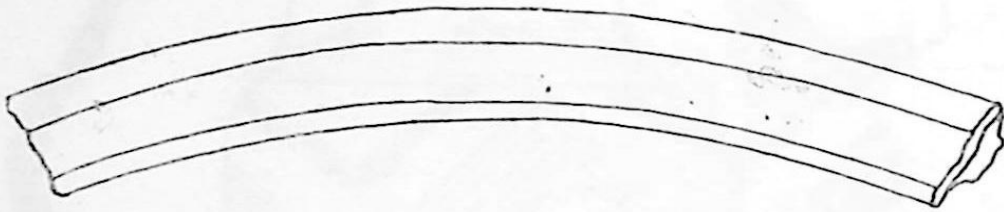
7

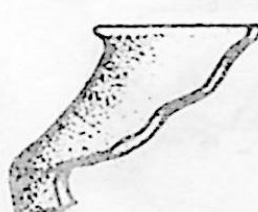
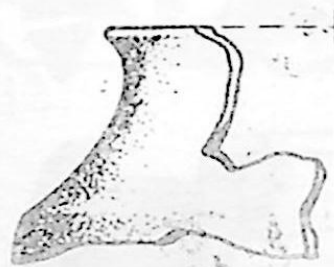
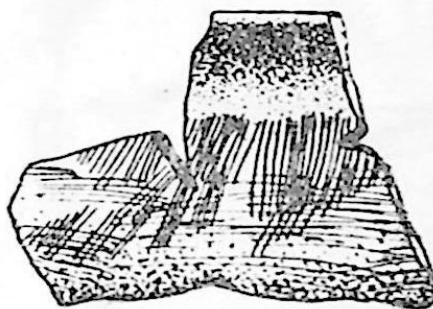
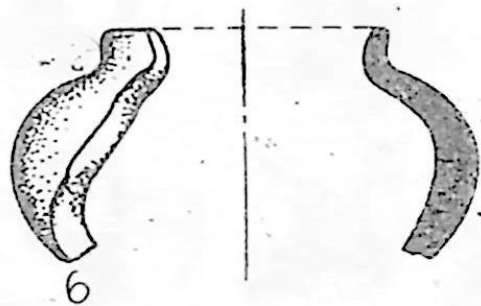
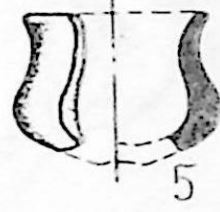
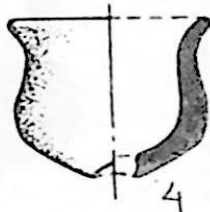
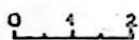
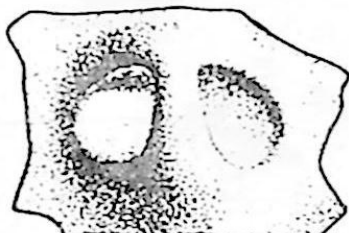
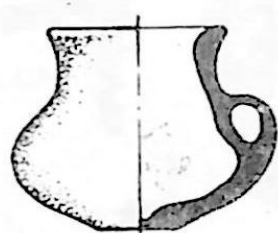
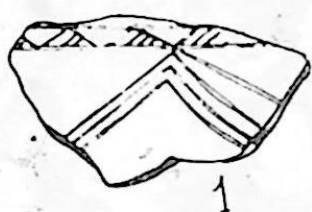
LVI

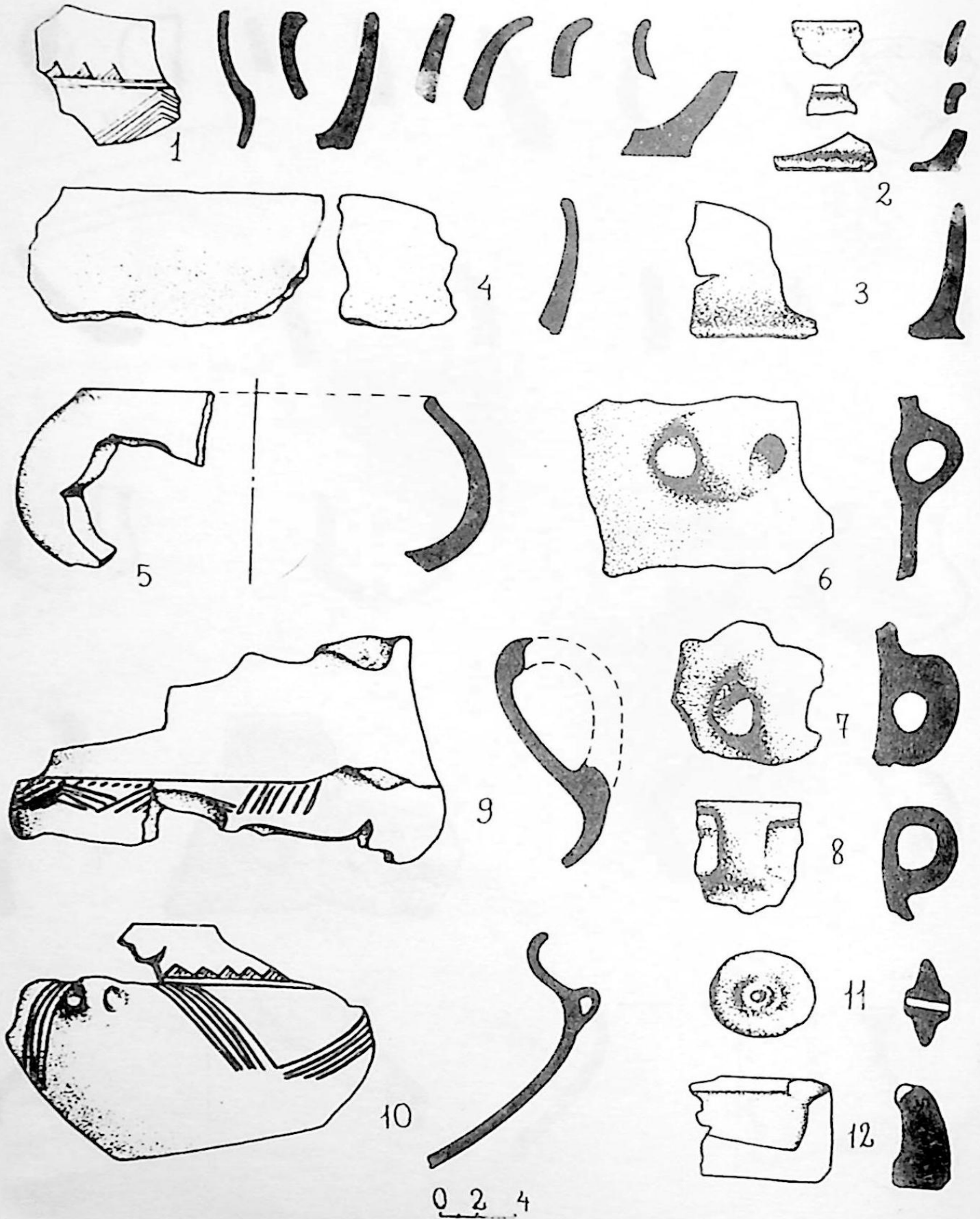

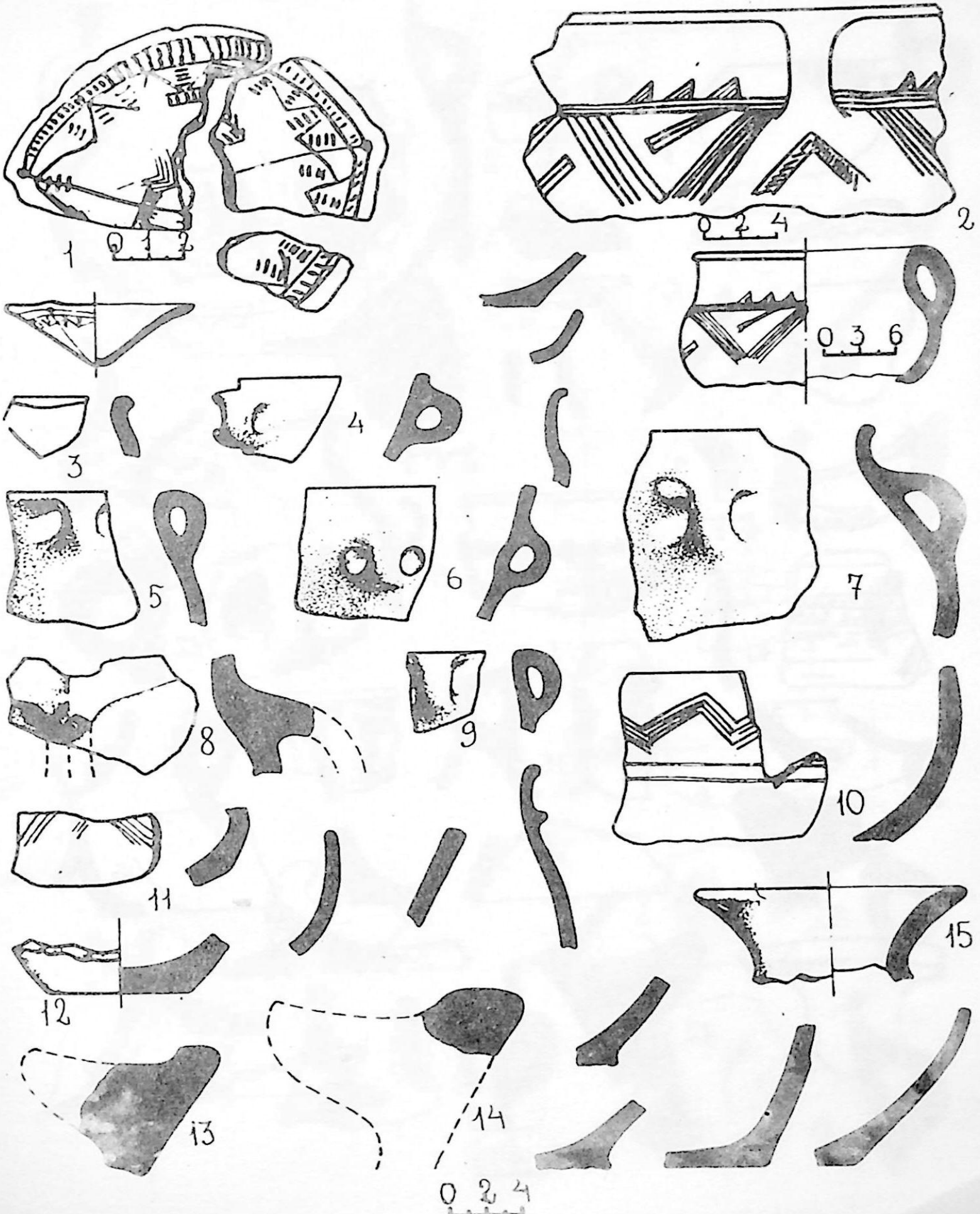
0 3 6

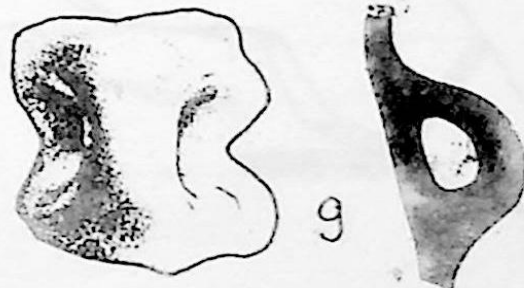
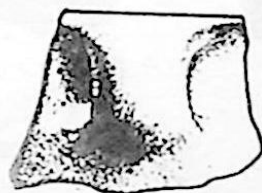
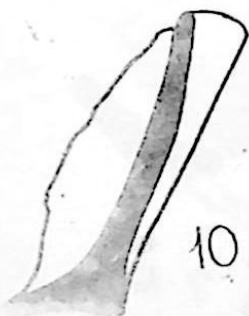
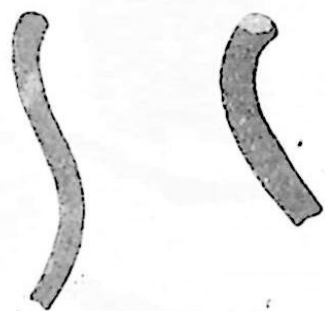
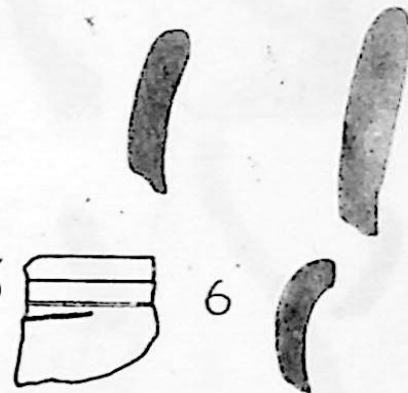
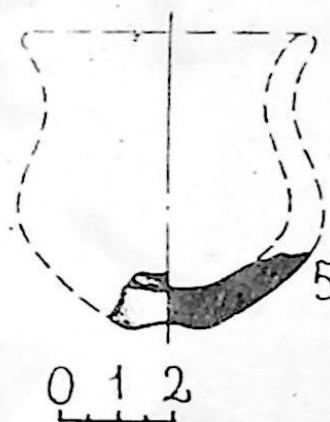
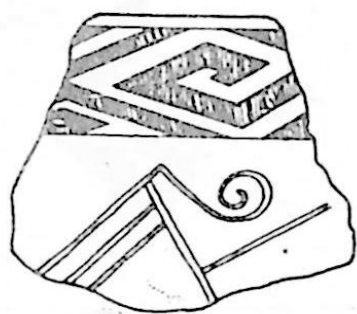
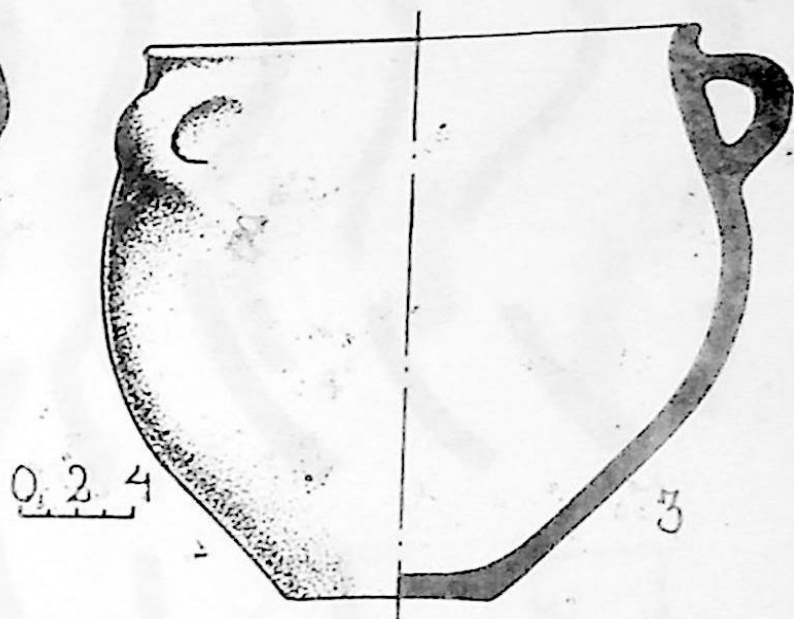
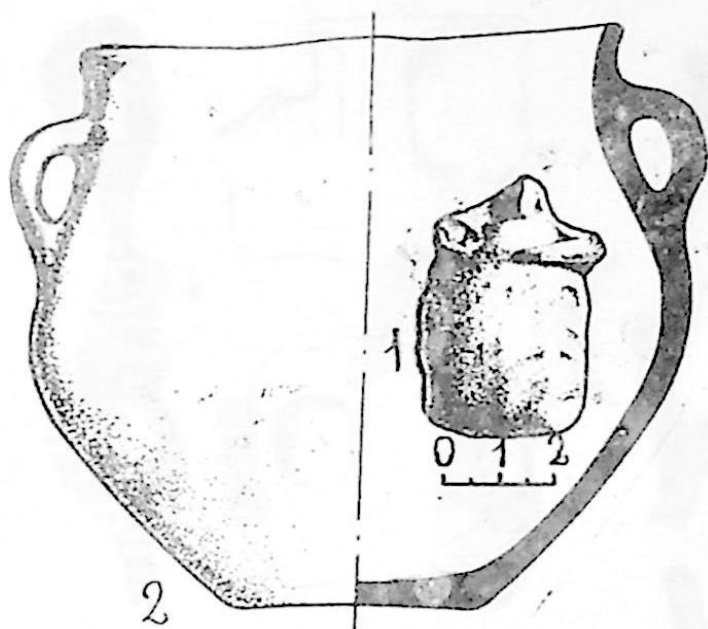

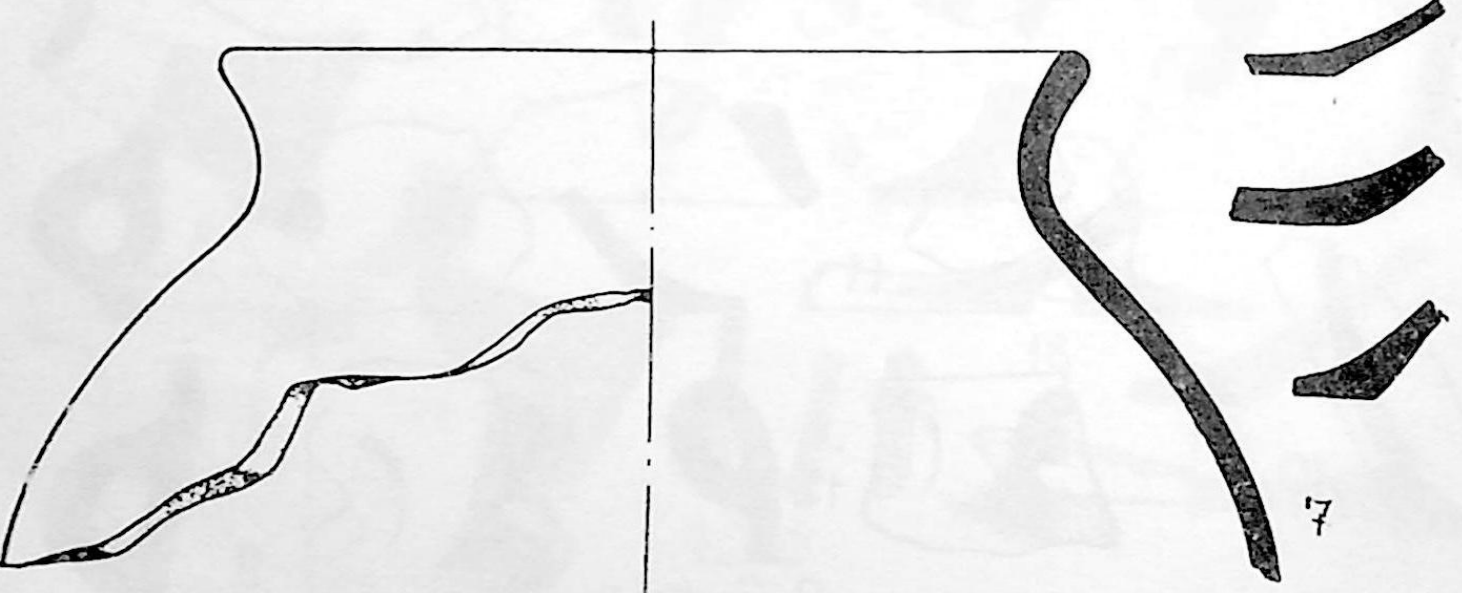
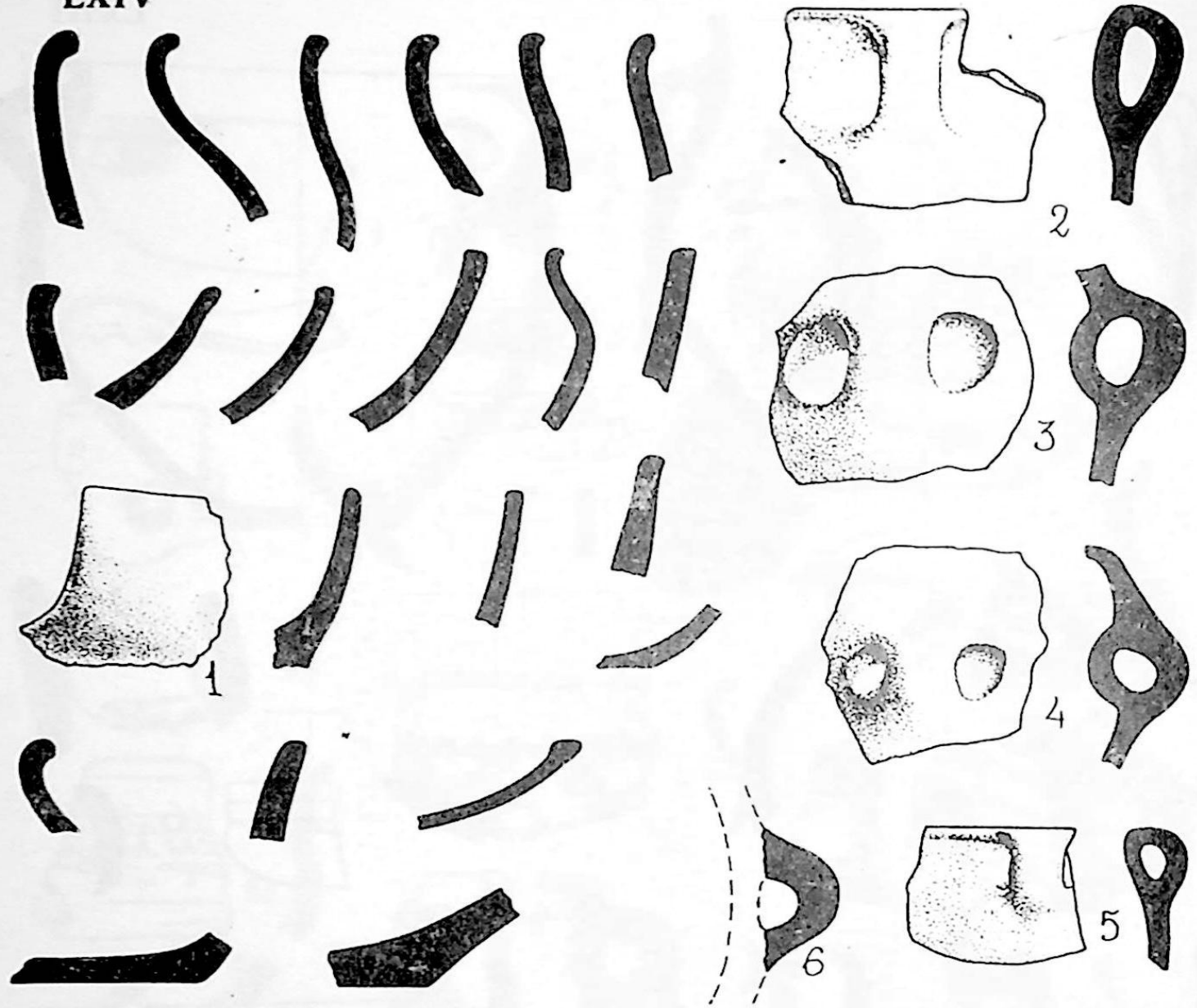

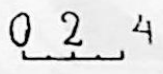
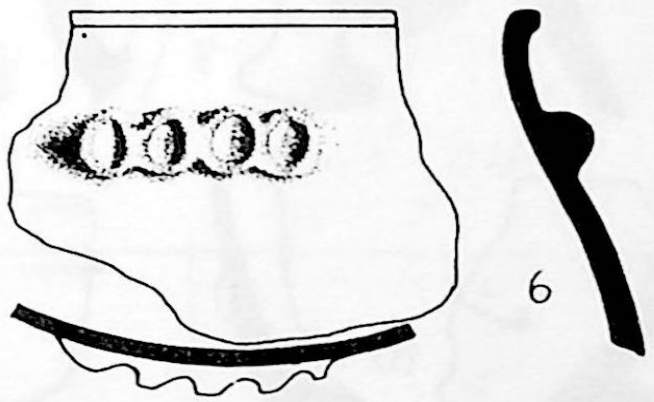
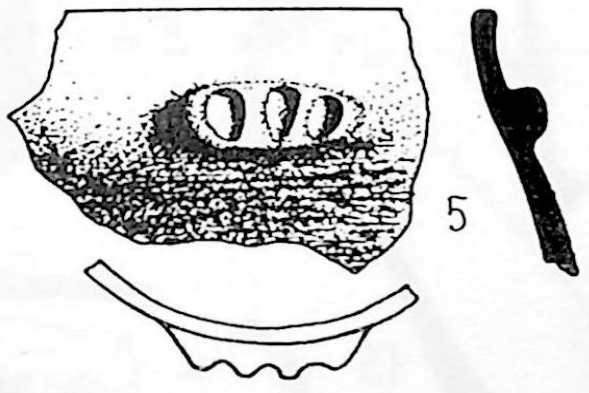
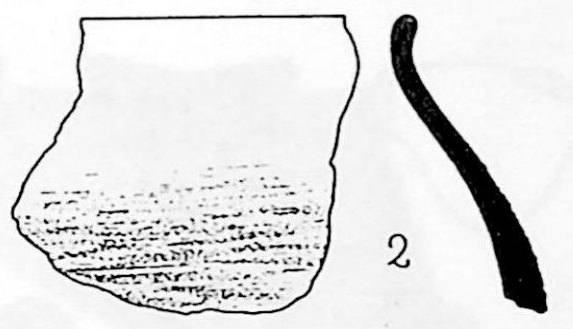
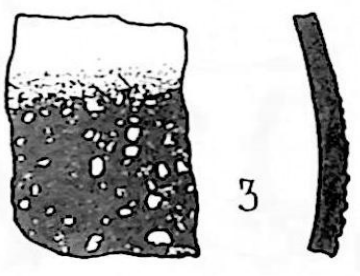
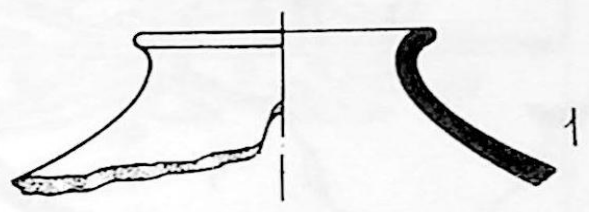
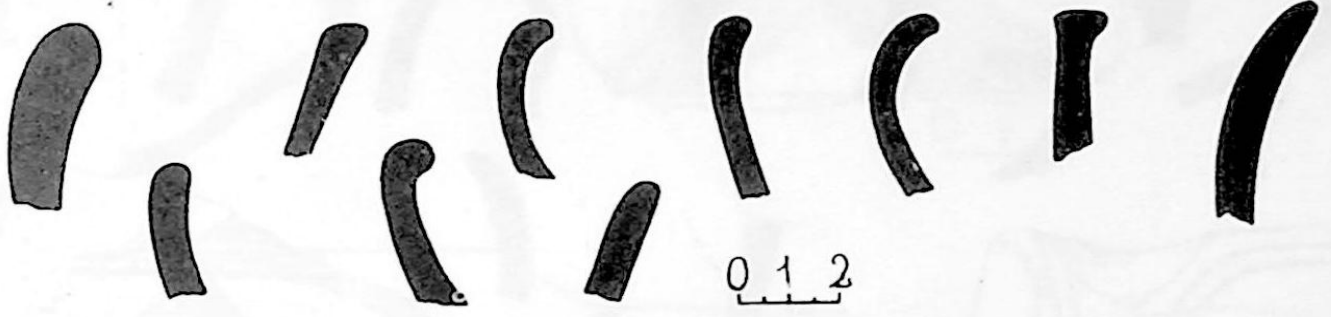

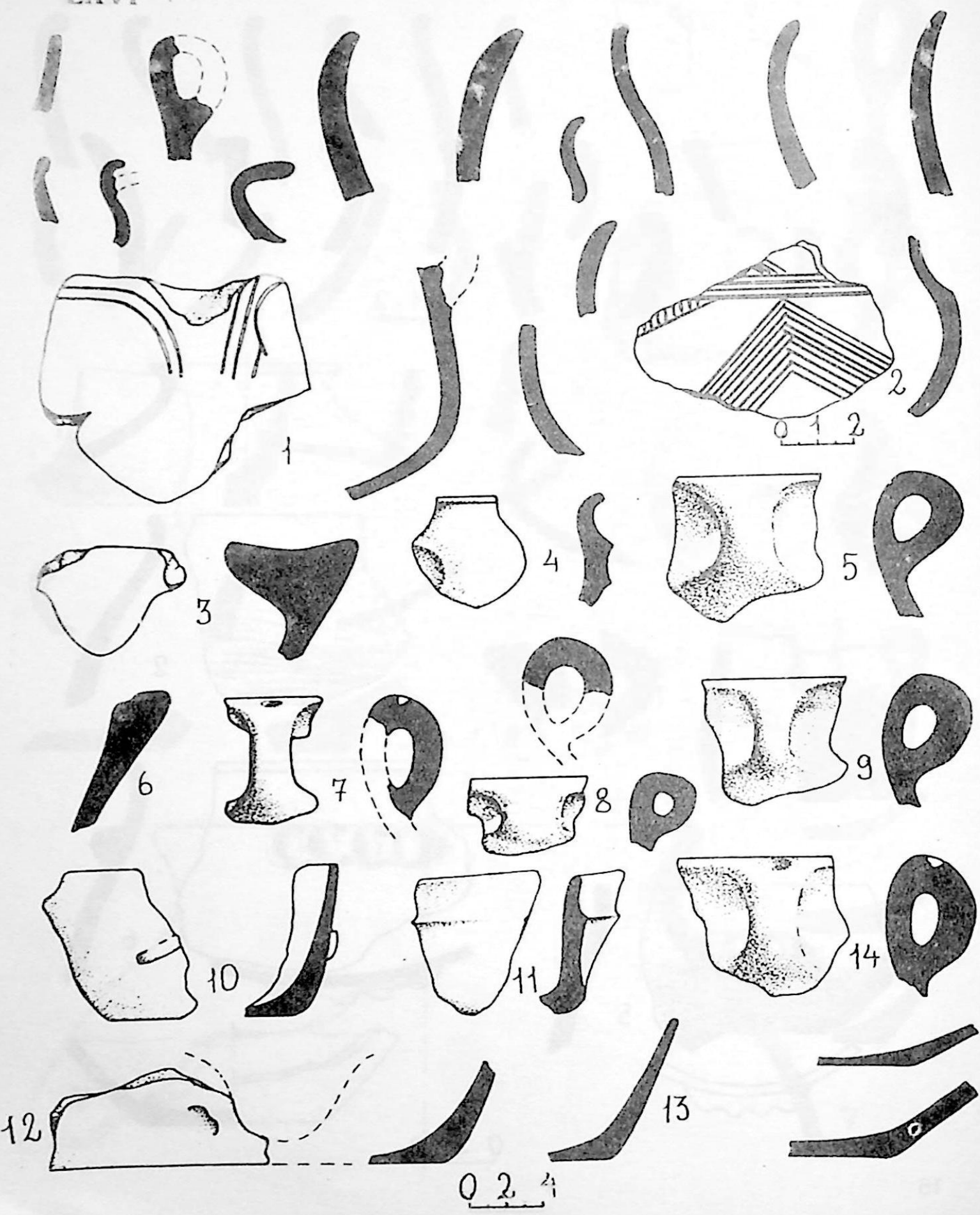

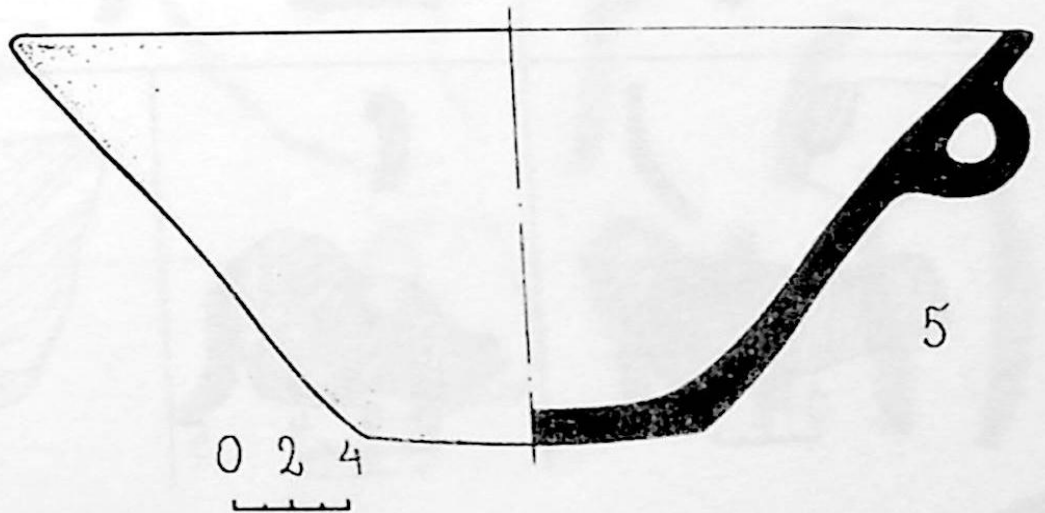
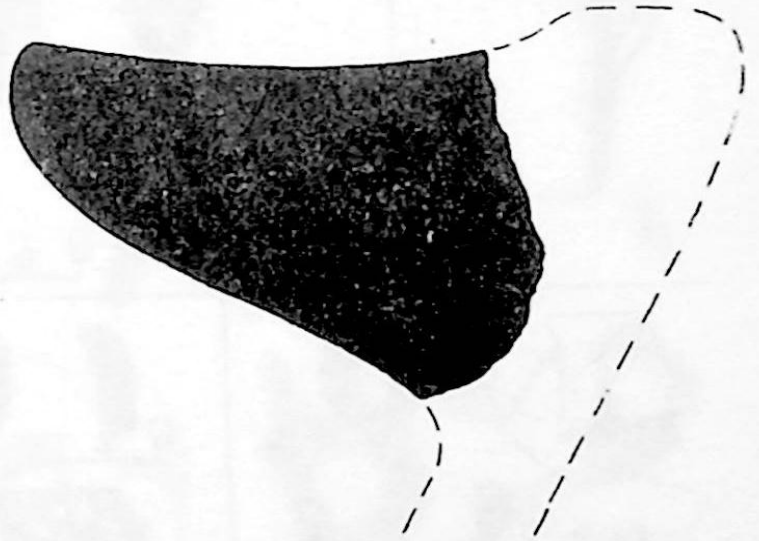
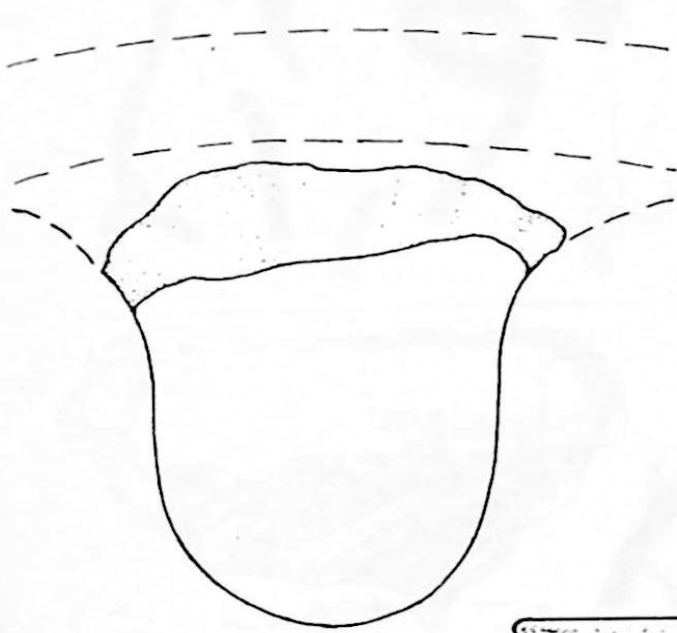
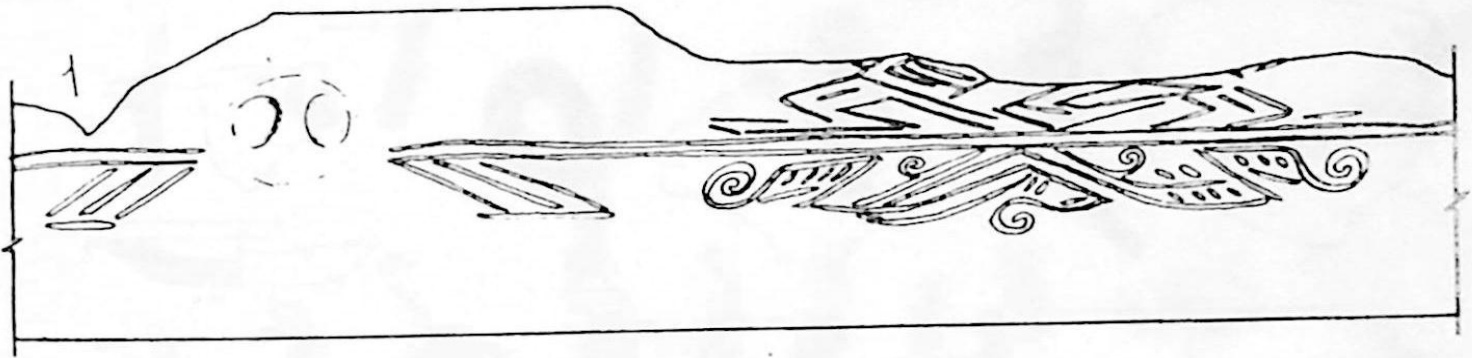
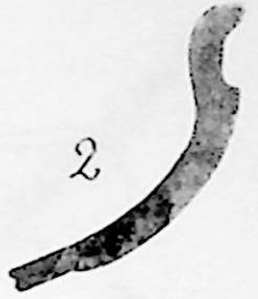
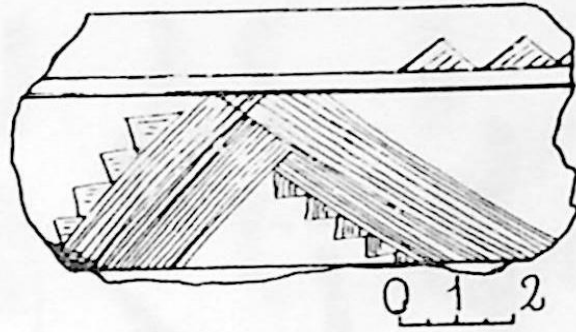
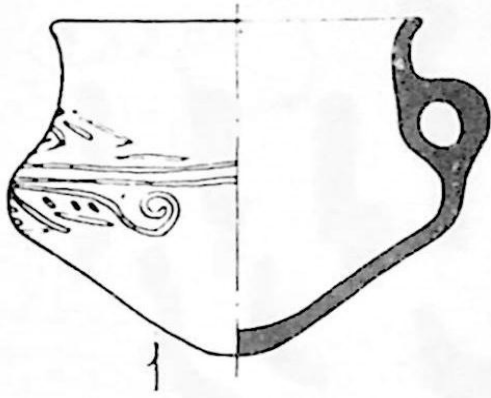
LXIV

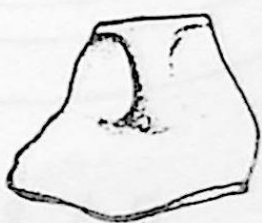
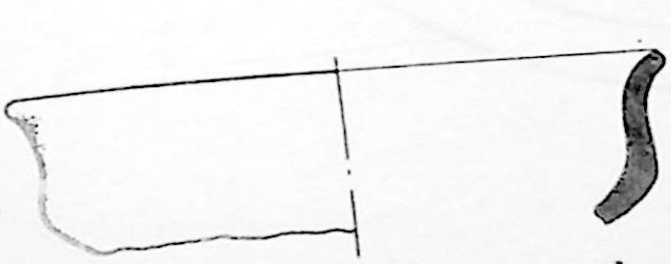
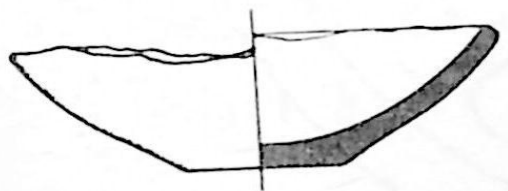
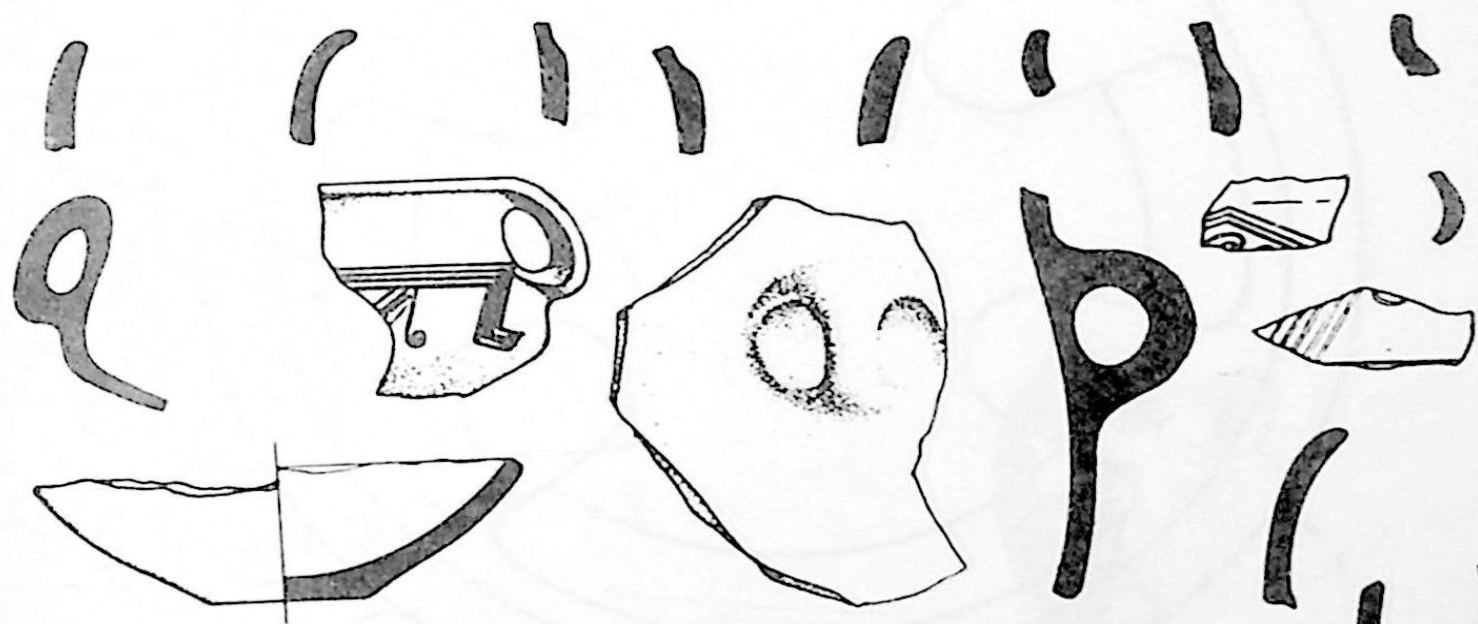
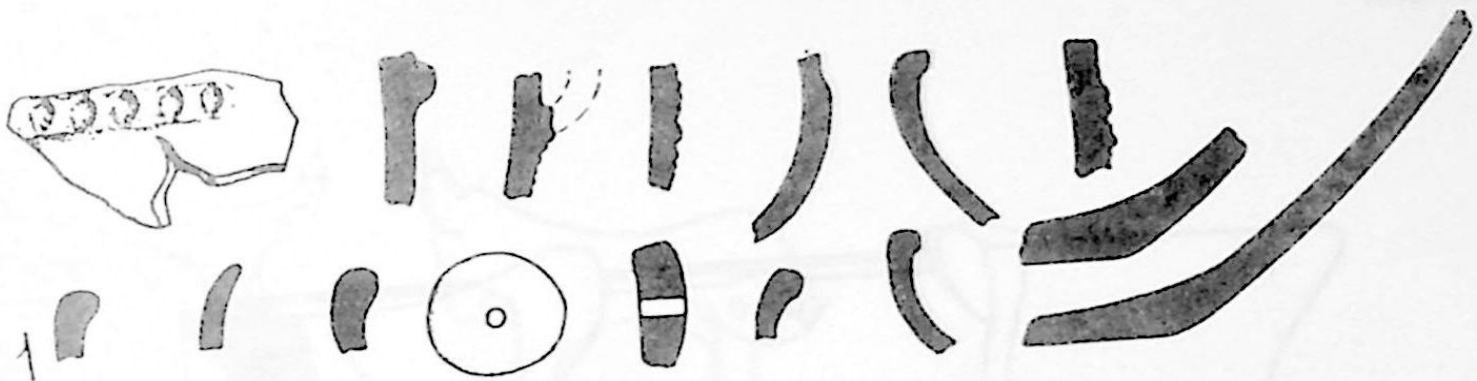
0 2 4
└───┘

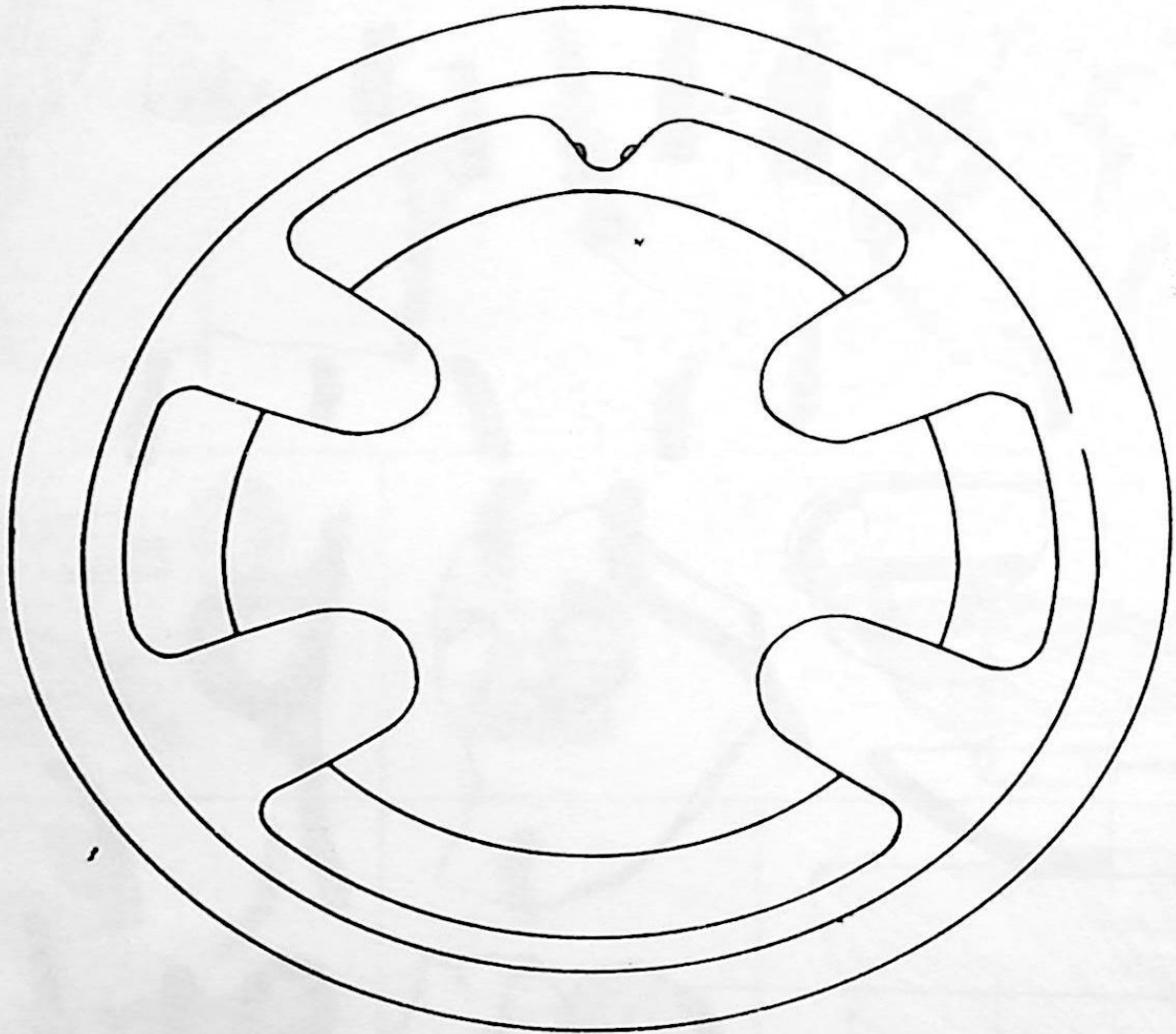
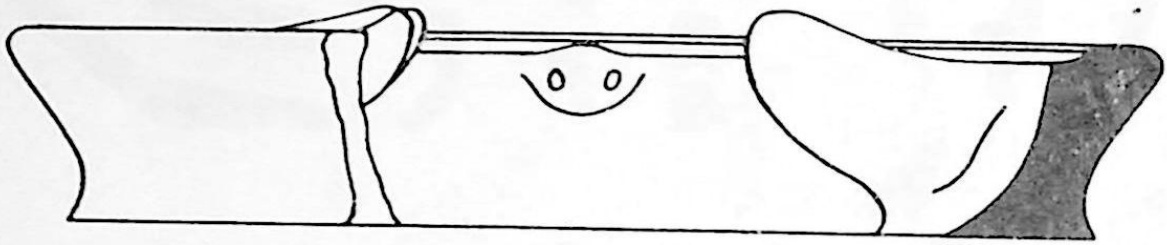

0 2 4

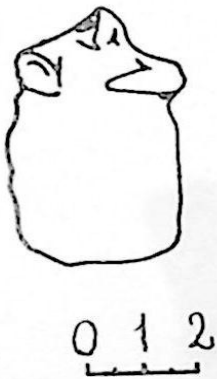
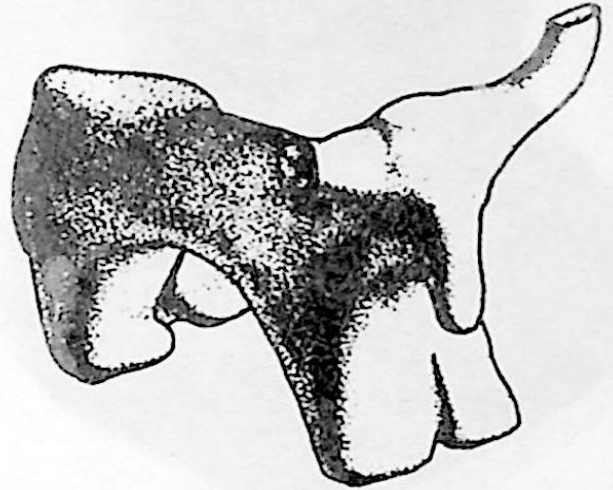
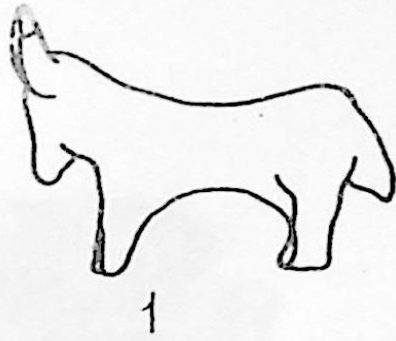

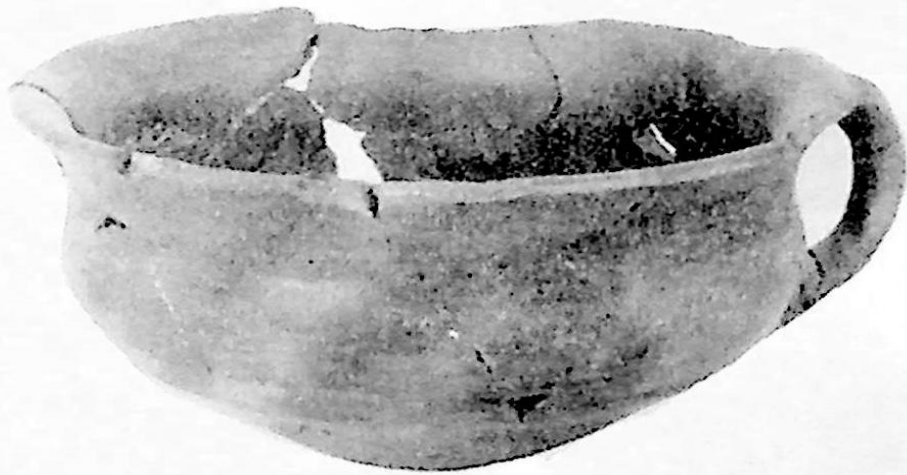
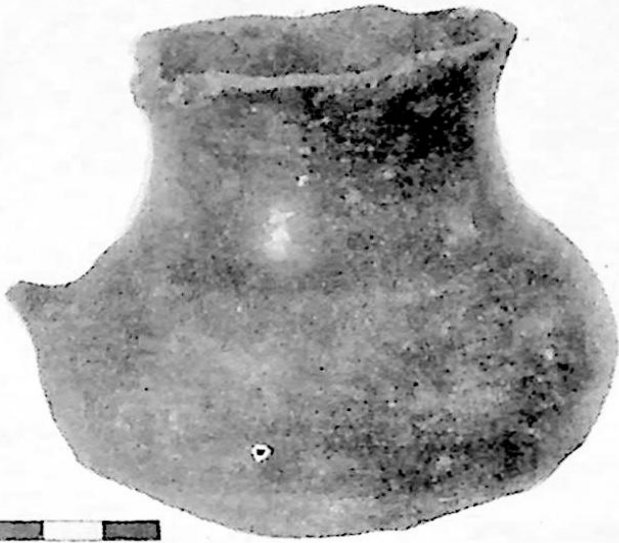
LXX

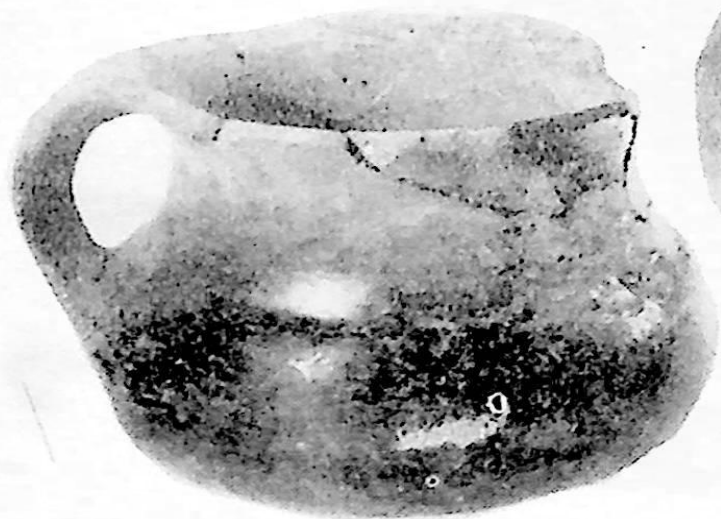

0.48

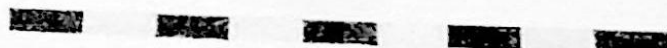
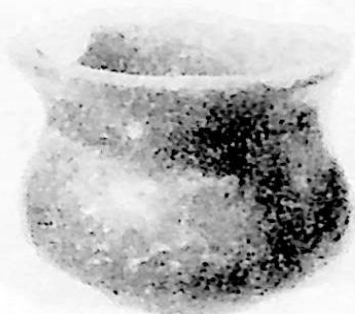

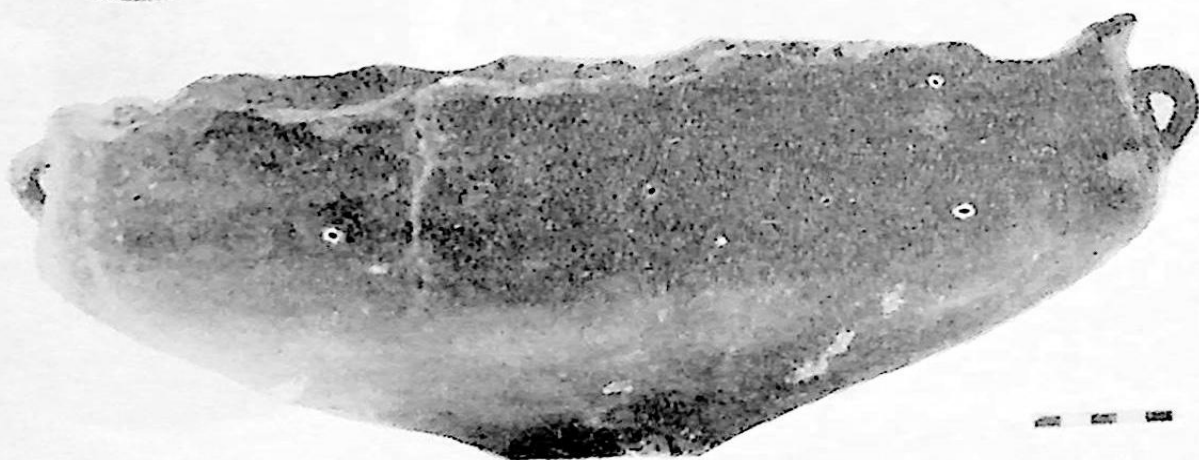
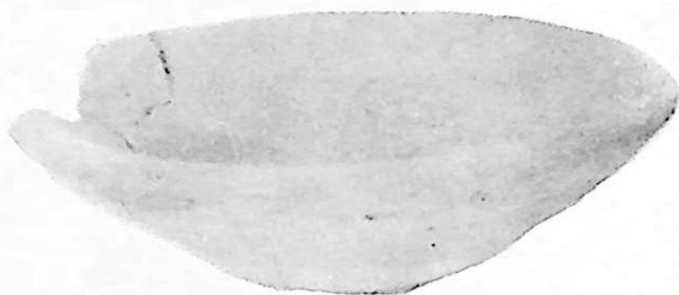

LXXV

LXXVI

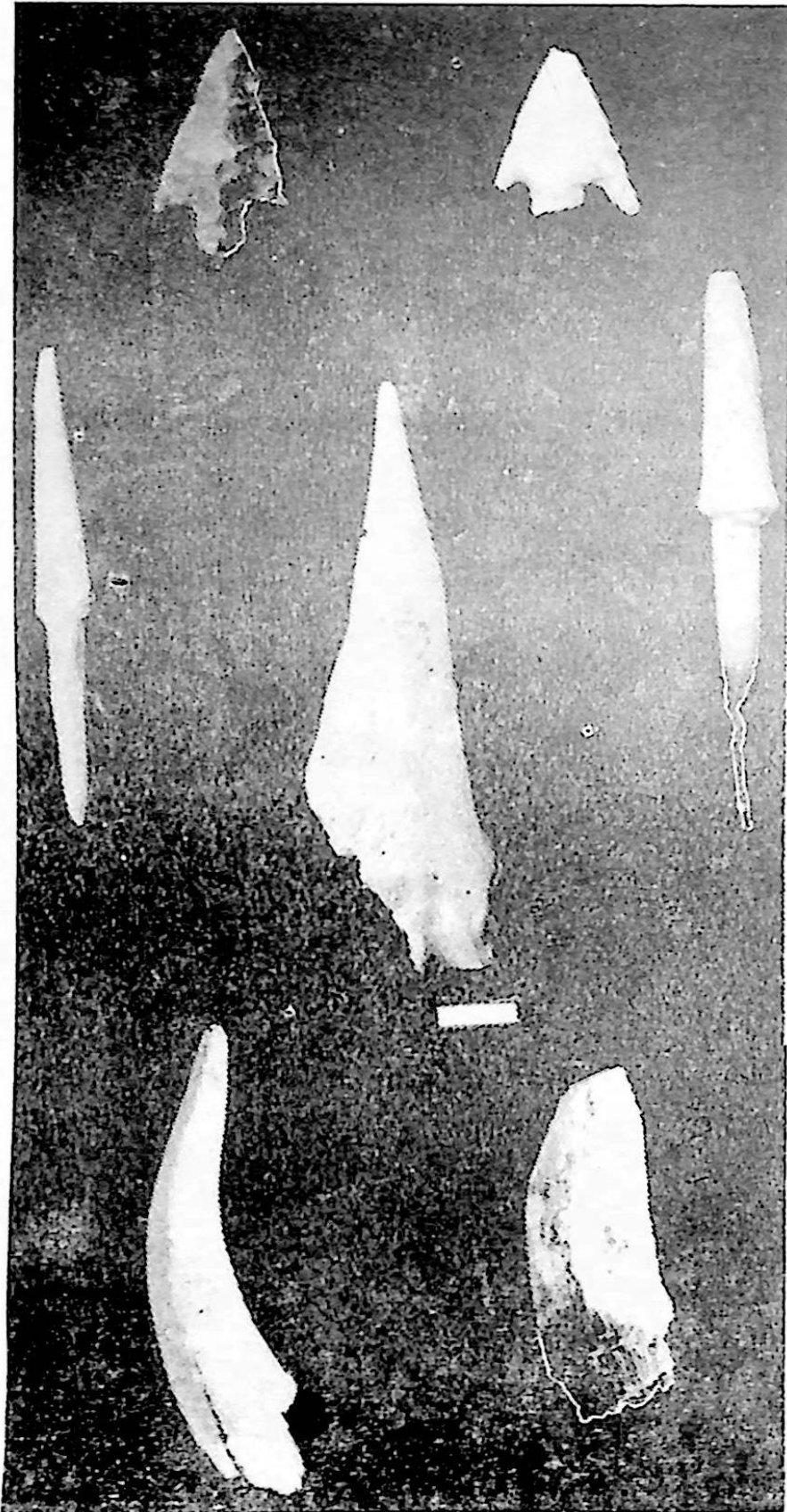

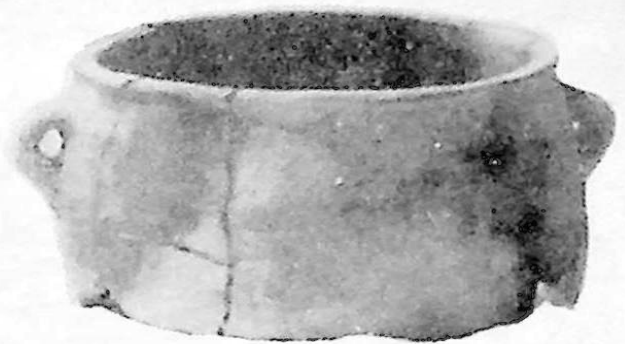
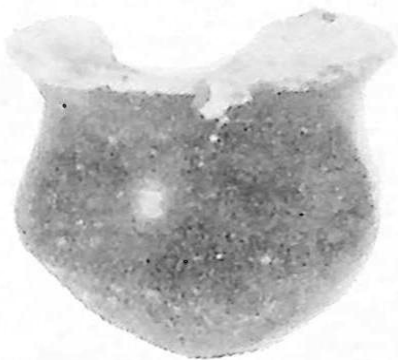
— — —

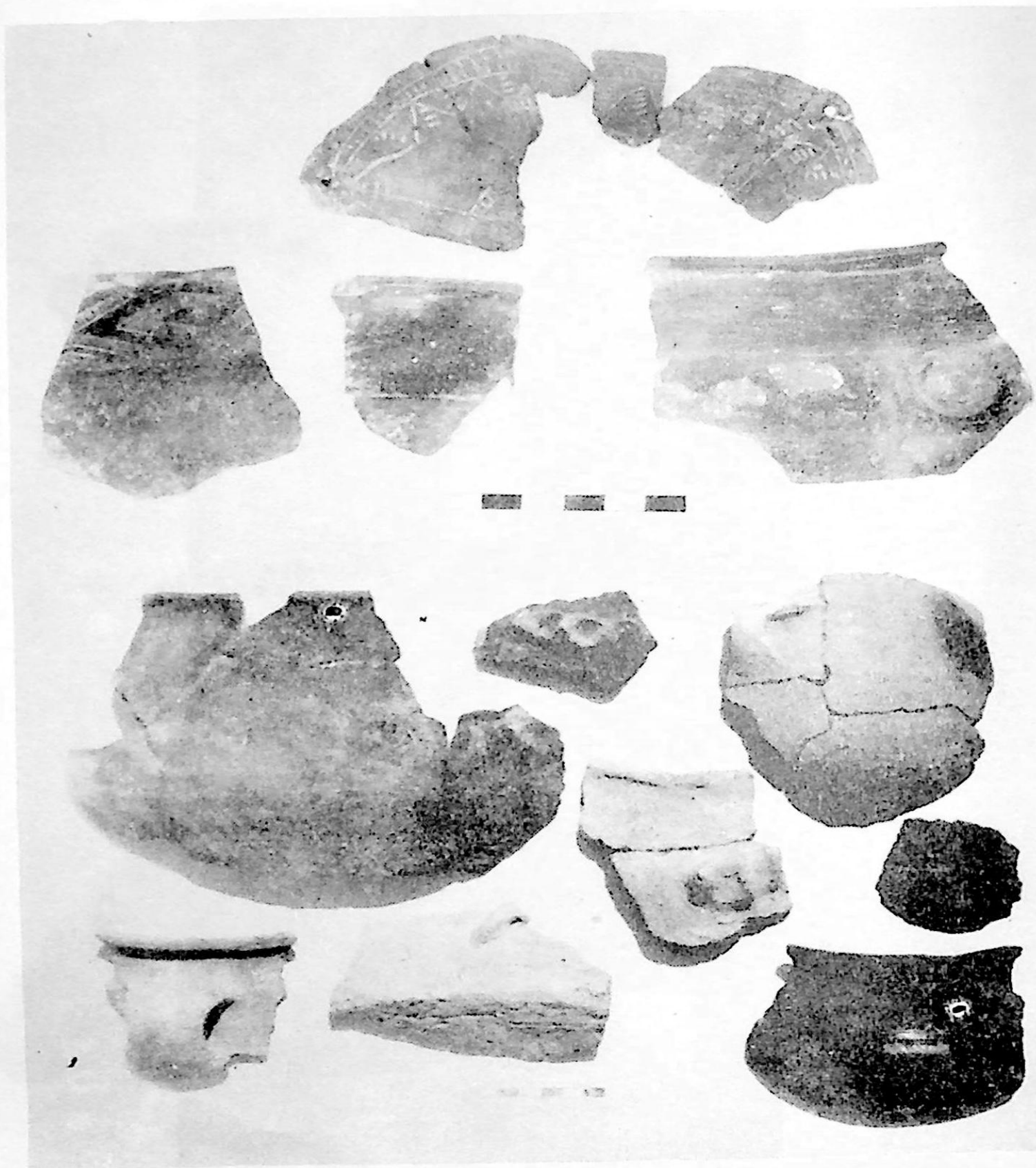
111333

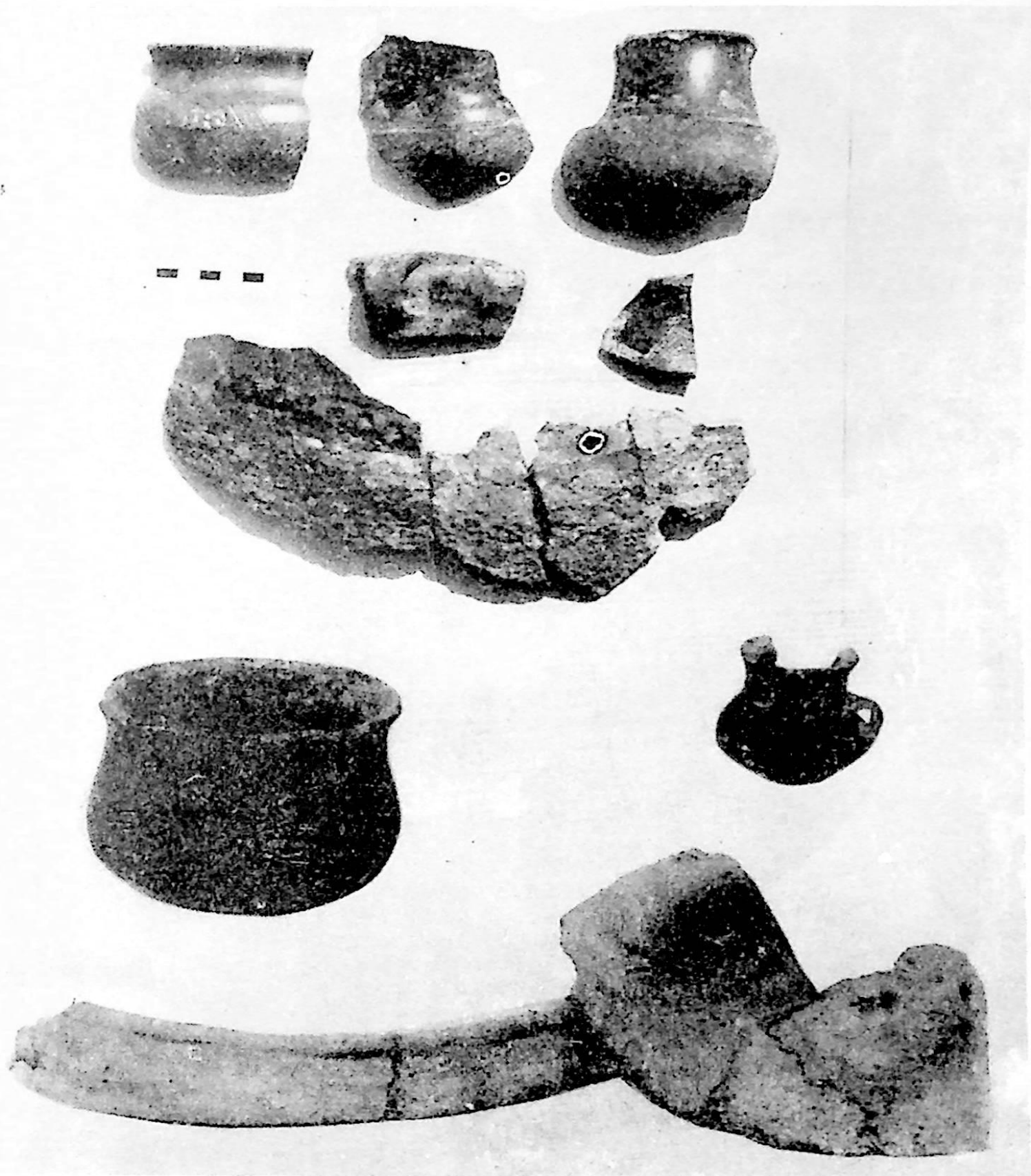

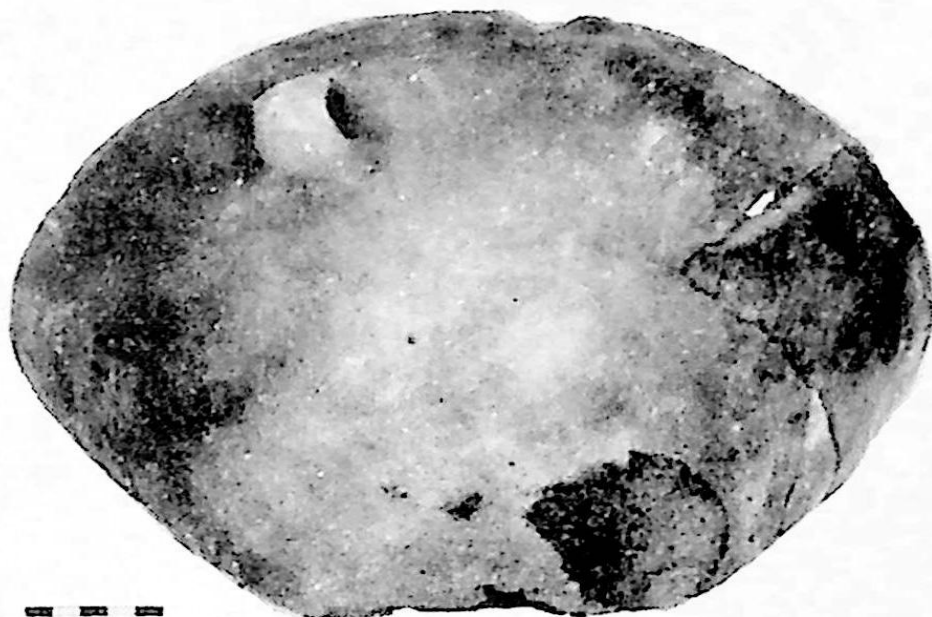
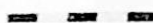

LXXXIV

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შესავალი	. . . . .	3
I. გათხრების მიმდინარეობა	. . . . .	8
II. ნივთიერი მასალა	. . . . .	22
III. ციხიაგორის ნამოსახლარი	. . . . .	43
დასკვნები	. . . . .	75
Поселение Куро-Араксской Культуры Цихиагора (резюме)	. . . . .	77
The Kura-Araks Settlement Tsikhiagora	. . . . .	83
ლიტერატურა	. . . . .	88
ტაბულების აღწერილობა	. . . . .	92
Описание таблиц	. . . . .	93
List of Plates	. . . . .	94
ტაბულები	. . . . .	97

დაიბეჭდა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის
სამეცნიერო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

სბ 6033

გამომცემლობის რედაქტორი ლ. ჯ ვ ე ბ ე ნ ა ვ ა
ტექნიკური ნ. ბ ო კ ე რ ი ა
კორექტორი ა. გ ო გ ე შ ვ ი ლ ი

გადაეცა წარმოებას 15.2.94; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 17.5.94;
ქალაქის ზომა 60×84¹/₁₆; ქალაქი № 2; ბეჭდვა მაღალი;
გარნიტურა ვენური; სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 12.36;
პირობით საბეჭდი თაბახი 10.56;

შეკვეთა № 148;

ტირაჟი 100;

ფასი სახელშეკრულებო;

Зураб Эдуардович Махарадзе

ПОСЕЛЕНИЕ КУРО-АРАКССКОЙ КУЛЬТУРЫ ЦИХИАГОРА

(на грузинском языке)

ТБИЛИСИ
«МЕЦНИЕРЕБА»
1994

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, დ. გამრეკელის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Д. Гамрекели, 19

საქართველოს მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, დ. გამრეკელის ქ., 19
Типография АН Грузии, Тбилиси, 380060, ул. Д. Гамрекели, 19